1856

1916

Іван Франко

diasporiana.org.ua

Іван Франко

1

ВИСОКОПОВАЖАНІ

Пані і Панове Передплатники 20-томової

збірки художніх творів

ІВАНА ФРАНКА!

Оголошуючи передплату на видання творів Івана Франка, ми, як Ви знаєте, застерегли собі право звернути передплатникам сплачені ними аванси в тому випадку, коли кількість зголошених передплат не покриватиме бодай звернення коштів видання.

Виступи в пресі окремих українських визначних громадян в справі нашого задуму, листи, що ми їх діставали й дістаємо від наших передплатників, а також доброзичлива постава українських громадських, політичних та наукових організацій до видання нами згаданої збірки творів Франка переконали нас в тому, що наведеного застереження ми можемо зректися і негайно розпочати видання, хоч передплатників, покищо, маємо лише половину потрібної кількости.

Ми свідомі тих великих труднощів, назустріч яким ми вирушили, розпочавши видавати 20-томову збірку творів І.Франка, але ми віримо в успіх того, що започаткували.

Не в наших традиціях не закінчувати розпочату справу.

Доказом того є Велика Десятитомова Історія України-Руси М.Грушевського, яку, Слава Богові і спасибі передплатникам, вже довели до 8-го тому /з 10/.

Та все ж труднощі є труднощами. Ми їх зможемо дуже легко перебороти, коли передплатники видання творів І.Франка відгукнуться на це наше прохання хоча б так, як свого часу відгукнулися передплатники Історії.

Хочемо вірити, що кожний передплатник творів І.Франка не вважатиме собі за труд довести бодай одному зі своїх друзів і знайомих користь і потребу набути способом передплати це наше видання.

Звертаючись до ВПоважаних Передплатників з цим проханням -допомогти збільшити кількість передплатників вже після випуску першого тому, -ми хочемо сильно підкреслити, що йдеться не про те, чи будуть виходити дальші томи, а лише про прискорення й полегшення їх виходу. Чим скорше зголоситься кількість передплатників, що хоч наближатиметься до повернення величезних /десятки тисяч/ коштів видання, тим скорше вийдуть з друку всі 20 томів.

У кожного пердплатника є чимало друзів і знайомих, яким варто лише нагадати. Про це ми й просимо і сподіваємося на Ваш доброзичливий відгук.

З правдивою пошаною до Вас

"Книгоспілка".

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том І.

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

Ivan Franko

WORKS

Volume I

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1956

Cover and jacket by
P. P. Cholodny

Друкарська помилка:

Книга I сторінка I (у вступному слові Д-ра М. Шлемкевича) рядок 22 надруковано: „генії", треба: „герої".

Є люди, що їх значення не виходить поза тісні межі часу і простору, в яких вони живуть, поза вузькі рями спільнот: родини, громади, що їх членами вони є. До тих людей стосується римське правило: de mortuis nil nisi bene. Про тих, що померли, або не говоримо, або говоримо добре. Але є люди, що переростають такі часово-простірні обмеження. Є особи, що хоч померли, живуть у нас, діють між нами. В обличчі їх тратить силу фамільярне, латинське правило. Супроти них обов'язує тільки закон історичної справедливости і чесности: — nil nisi vere, — тільки правда!

Іван Франко, його життєва боротьба і духовий світ його творів зависокі, щоб їх досягли випари ненависницьких комплексів, а добра слава Франка зніматиметься вище, так само образливих, банальних похвал і кадильного диму. Його життєвий шлях і його твори — це монументи внутрішньої правди великої людини, і вони вимагають від нас правди в підході до них.

Івана Франка щораз частіше називають генієм. Це поняття не зовсім підходить для характеристики його життя і твору, і сам Франко, правдоподібно, у своїй скромності відкинув би його — „бо не генії ми і не багатирі...” Геній, по клясичному окресленню Канта, це інтеліґенція, що творить як природа. У нас найвірніша ілюстрація цього окреслення — це Тарас Шевченко. Є в ньому щось із спонтанного вибуху гарячого ґейзера з глибин української душі, легкість з Божої ласки і неперевершена сила вислову одночасно. Слово добуте із сердечної поводі і ірраціональної теміні, із надер сти-

хії. Інакше у Франка. Це тяжка боротьба з матеріялом. Його слово — це свідомі, раціональні удари каменярського молота об тверду скелю. Співом вистрелюють слова Шевченка; твердим зусиллям різьбарського долота постають строфи Франка, і на них усюди залишаються сліди тієї напруженої праці. У Шевченка геній творить як природа, як стихія. Тут зосереджена інтеліґенція бореться з безвладною і неподатливою матерією зовнішнього світу і власної душі, оформлюючи їх.

Дійсність, що з неї народився і мав її оформлювати Іван Франко, це духово і політично майже незрізничкована, соціяльно принижена, відгороджена від світу, патріярхальна громада з священицтвом, як єдиною провідною верствою, якої мудрістю і чеснотою вважалося „сміло ступати отців слідами і церкву руську берегти". В ідеологічній надбудові того суспільства особливий вплив у той час мало москвофільство, що передавало вирішення власних політичних проблем чужій силі. В такій дійсності реформаторський дух Франка дістає свої перші втілення в постатях вічного революціонера, і вірного свому трагічному призначенню каменяра. Це символи творчої революції, що її очолив Іван Франко, революції, що, нищучи перестаріле, будувала шляхи будучині, оформлюючи нове. Це та революція духа, що їй у жертву принесене життя Івана Франка. Її дозрілий плід — це в усіх ділянках свідомо-активне українство, це перетворення аморфної галицької громади в політичне, ідейно і організаційно по-сучасному упорядковане суспільство, це поляризація духа, в якому поруч віри — розум і наука стають рівнорядними силами. Її плід це секуля-

ризація-зосвітщення провідної верстви і всього життя на образ і подобу життя модерних суспільств. Це отворені двері в широкий світ...

В усіх духових і соціяльно-політичних здвигах Іван Франко був „вічно живим огнем", що — як оповідається в старинній космогонії — творить світ і життя, пронизуючи їх. У цьому сила і межі Франка. Всебічна різноманітність його діяльности була проказана потребами тодішнього часу і суспільства, що не доросло ще до диференціяції й поділу праці. Іван Франко — це поет, письменник, драматург, учений, мислитель, публіцист, популяризатор соціяльних ідей, політик, співтворець ідеологій і програм перших у Галичині, в повному того слова значенні, модерних українських партій. Він сам свідомий, що така розтратність сил не дає йому дійти до завершеної досконалости у тому, що було першою любов'ю його душі: — в поезії. Але в тій слабості є й особлива моральна цінність, цінність свідомої жертви великого таланту. І іноді крізь признання Франка несміло пробивається щось із відчуття щастя, що на нього натякає сучасний мислитель, щастя жити і вмирати в праці й боротьбі, і роздаровувати своє багатство.

Непосильний тягар революціонера й каменяра не вбив у Франка людського, інтимно людського в душі, і тим самим не вбив тонкого і завжди живого мислителя і поета. „Зів'яле листя", „Мій ізмарагд", „Semper tiro", прозові оповідання — це документи людських мислей, пройнятих свіжістю зворушення, і документи тремтливих почувань, просвітлених мислю. Коли вчуваємося і вглиблюємось у світ Івана Франка, часом благословляємо і ту страшну працю і страждання духа на вершинах

і низинах, благословляємо злети і сумніви, які разом дали щось цінніше за завершені, досконалі строфи, — дали живе втілення того, що в наші часи поділу праці і спеціялізації стає тільки недосяжною мрією, — втілення оспіваної ним цілої людини, що любить, терпить, що в ній кров живо кипить, для якої надія ще лік, яку бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить... Іван Франко жив як ціла людина, і його твори — це пророчисті монументи цілої людини.

І аж тут правдива великість Івана Франка. Славному німецькому поетові вихопилося признання, що йому не дано в житті творити шляхетні діла, зате його призначення це вчуватися і розуміти шляхетність інших і висловлювати її. Великість Івана Франка в тому, що він сполучив у собі шляхетну чесність життєвої постави із здібністю знаходити мистецький вираз для неї. Патос обов'язку, патос праці, повної посвяти, і мораль вірности собі до кінця, окупленої гоненнями з боку чужих і своїх, духовою самотою, — і одночасно „запахуще миро" поезії, що знаходила слова ніжности для людських почувань і знаходила безсмертні символи для моральної постави в житті, від революціонера-духа і каменяра аж до завершення в маєстатичному образі провідника в духові і в житті, в образі Мойсея. Життя і слово у Франка це нерозривна єдність. Людина і поет: — трудно сказати, хто більший із них у Франкові. І тут також таємниця його впливу. Мистецьке ремесло Франка може бути бідніше в порівнянні з майстерністю, що її досягла новіша українська література. Але крізь слова, рядки, строфи Франка прозирає великий дух і великий характер, справжня особистість, і вона чарує

досі і зворушує сильніше, ніж віртуозність без глибин життя і духа.

Святкуючи роковини поетів і мистців, кладуть перед їх погруддям лаврові вінки слави. У соту річницю народин і в сорокову річницю смерти Івана Франка — Видавництво „Книгоспілка" вшановує пам'ять поета повним виданням його мистецьких творів. Всі, що не тільки знають їх, але й пережили їх мисленний і почувальний зміст, бачитимуть у розкладених томах цього видання не тільки книжки і літературу, але „огонь в одежі слова", полум'яний, золотий вінець слави великої людини-українця.

М. Шлемкевич

Від Видавництва.

Двадцятитомник художніх (оригінальних і перекладних) творів І. Франка запляновано Видавництвом „Книгоспілка" у Нью Йорку як суцільне найповніше видання, що досі колинебудь і денебудь виходило.

В основу двадцятитомника покладено: 1. Видання, яке в роках 1925-29 вийшло накладом києво-харківських Видавництв „Рух", і „Книгоспілка", становить понад 2/3 двадцятитомника. 2. Видання Оренштайна за редакцією проф. В. Сімовича становить понад 1/8 частину. 3. Видання Наукового Товариства ім. Шевченка (твори, які друкувалися в Літературно-Науковому Віснику) становлять близько 1/8 частину. 4. Решту нашого видання становлять окремі твори різних видань (Української Видавничої Спілки, Державного Літературного Видавництва України, Видавництва „Література і Мистецтво" та ін.).

Така різноманітність видань, що складають нашу двадцятитомову збірку художніх творів І. Франка, зобов'язує нас до мовно-редакційної праці.

Один з найвидатніших клясиків української літератури І. Франко, що своєю оригінальною і перекладною художньою творчістю ознаменував в українському письменстві цілу добу, спостеріг в житті українського народу, зібрав, зафіксував і тим зберіг на покоління окремі літературно-художні типи, відбив мовні особливості різних місцевостей, різних прошарків українського суспільства, — вимагає до мовної редакції його творів особливого підходу. Того підходу трималися редактори творів

І. Франка, а зокрема один з найкращих знавців і редакторів його мови В. Сімович.

Виходячи з повищих засад, Видавництво „Книгоспілка" у мовно-редакційній праці над двадцятитомником залишає непорушною лексику і стилістику творів І. Франка найперше в тих її частинах, що стосуються мови літературно-художніх типів, характеристики певної місцевости чи певних суспільних прошарків українського народу. Ці засади стосуються в основному і мови самого автора з тою відмінністю, що поодинокі слова а іноді й звороти виправляються, але й то лише ті, які трапляються в мові ранніх творів і є заступлені в мові творів пізніших.

Надто різноманітний правопис різних видань, що складають двадцятитомник, редагується, уодноманітнюється. За основу правописного уодноманітнення прийнято правопис, що його затвердила Всеукраїнська Академія Наук у Києві та Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові 1929 року, правопис, на основі якого складено найповніший і найдокладніший правописний словник Г. Голоскевича. Сказане щодо редагування правопису повнотою стосується прозових творів і лише частково віршованої творчости. Ті правописні „помилки" у віршованій творчості, що їх автор свідомо припускає на вимогу будови віршу, не виправляються.

Пунктуація правиться відповідно усталених пунктуаційних норм за винятком тих випадків, коли зміна авторської пунктуації порушить зміст.

Друкарські технічні помилки, що трапилися в попередніх виданнях, виправляються.

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том I книга I.

ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

Зміст
тому першого, книги першої

Стор.

Вступне слово — Доктор М. Шлемкевич ..... I—V
Від Видавництва ..... VII—VIII
Вугляр 5
Лесишина челядь 19
Два приятелі 35
Муляр 50
Сам собі винен 58
Добрий заробок 71
Домашній промисл 80
Історія моєї січкарні 93
Довбанюк 104
Слимак 116
Ліси і пасовиська 129
Цигани 145

Додатки

Відривок з листа І. Франка до М. Драгоманова .. 162
Передмова до збірки „Добрий заробок" 174
Уваги 179

ВУГЛЯР

Весною 1875 ішов я піхотою з Долини в гори в Велдіж. Ішов сам, бесідувати не було з ким,— а для якої-такої розривки мугикав собі під носом арії народніх пісень.

Не знаю вже, чи злий, чи добрий демон справив мене на новий гостинець[1]. Він, правда, коротший від старого,— іде просто аж ід велдізькому мостові,—та зате відзначається другою, для нього не зовсім підхлібною прикметою, — тим, що новий. Не знаю, чи вам коли лучалося їздити новим гостинцем, що ще мурують, а до того мурують на жовтій, дощами і водами весняними розмоченій глині. Чи їдучи, чи йдучи мусіли ви проклинати його. Вже то мусить бути віз не абиякий добрий, щоби не розтренькався, грюкаючи раз за разом о величезне каміння, — вже то мусять бути коні не-аби-які вправні і не абияк гостро ковані, щоби не порозбивали собі копита об гостре креміння, — вже то мусить бути чоловік не-аби-як сильний, щоби його після такої колиски не сперли кольки під грудьми. А піший-піхотинець! О, і йому грозять не менші не-

[1] Гостинець—шлях.

приємності. Щонайменше може надіятися, що з чобіт, хоч і яких добрих, принесе шкамаття, а коли менше вправний, то напевно може числити на виткнення ноги. Як новому гостинцеві, не доставало ще згаданому бокових стежок, цього великого добродійства для пішоходів. А хоч може й були тамтого літа, то тепер так розгливілися і пропали в глинистій калюжі, що годі було знайти їх поліку [1],— не то йти ними.

Ще бодай те було добре, що тут я часто здибав людей, що працювали на гостинці,— робітників. Гірка доля тих людей. За нужденну плату 60—80 кр. [2] денно сиди там цілий день на вітрі, слоті й вохкості, двигай тяжкий залізний молот та товчи каміння. А їх там багато сиділо. Їх робота не дозволяла їм заходити в бесіду між собою,—всі сиділи мовчки, навіть пісні, тої кожночасної товаришки нашого українця при роботі, не було чути. І ті люди, нужденні з лиць і одежі, і понурі, видалися мені заклятими злим демоном, запряженими чарами до тої машинальної праці. І дійсно так. Злий демон їх—нужда,—а чари, той мізерний, кривавий заробок.

Трохи оподалік за ними, за невеличким горбком побачив я вугляра. Його великий чорний віз, запряжений парою невеличких, гірських коней, стояв серед глибокої, глинистої виборїни і не міг дальше рушитися. Хоч як мучилися коненята, хоч як гейкав на них вугляр, хоч як і він сам підважував своїми крепкими плечима віз,—ніщо не помагало.

---

[1] Поліка—слід.
[2] Кр., крейцар—менше копійки.

Я підійшов до нього.

— Слава Ісусу Христу!

— На віки Богу слава!—відказав він, виліз із-під воза, заталапаний, задиханий, став, випростувався, зняв капелюх із голови й долонею обтер собі краплистий піт із чола.

— Ов, а то що вам таке трапилося?— питаю.

— Та видите,—відказав вугляр відсапуючи,— запхала мене лиха година на цей гостинець! Мара би йому в печінки вмурувалася, нехристові поганому! (Я забув додати, що гостинець той мурував своїм приватним накладом жид , барон Попер). Вже бим не мовив, щоби з тягаром яким,—а то видите, в порожні та й годі з проклятої баюри вігарбатися. І конища помучив, і сам утепенився [1], як бачите, та й годі. Нужда моя, мара м'я якась сюди несла в тоту безодню?

— Та що,—кажу я,—будете самі мучитися? Віз страмний [2], ще надсадитеся або що. От погодіть, я покличу людей, запремося разом, легше піде.

І не чекаючи відповіді, побіг я скоками по камінню і закликав робітників.

Досить то довго бавило, заки п'ять хлопа [3] здужали витягти великий вуглярський віз із глибокої западні. Вкінці віз стояв на твердім,

1. Утепенився — змучився.
2. Страмний — великий, повний тягару.
3. Хлоп — в цьому значенні мужчина, чоловік, в другому — селянин. Ще хлопом згірдливо називають польські пани в Галичині селян.

люди пішли назад до своєї роботи, а вугляр узяв у руки свій батіг і гейкнув на помучені коні. Віз рушив, обік нього вугляр. Я постановив, бодай для товариства, держатися разом із ним. Поволі, утяжливо йшла їзда,—не хибло часу до розмови.

Я розпочав звичайними питаннями:—А відки ви? А як заробкуєте? Чи багато вам несе ваша робота? Яке ґаздівство [1] у вас, як, що? — От, як то звичайно.

— Я з Суходола, — каже — але тут у Ілемськім лісі ми напалили вугля, та й я вже туди їду.

— То вас більше є до того?

— А, штири [2] фірі [3]. Ще як був мій небіжчик Іван, тосме їздили в п'ять.

Вугляр, з котрим я бесідував, був чоловік уже підходулого віку, з півшоста десятка літ, коли й не більше. Ростом високий, як часто бувають наші гіряни. Волосся довге, вже шпаковате, спадало з-під чорної, повстяної кресані [4] на його плечі. На нім був короткий кожушок без рукавів, так звана бунда, і міцні, шкіряні ходаки з чорними, вовняними волоками.

— А давно вже, як ваш Іван умер? — запитав я по хвилі, під час якої старий мовчав і, звісивши голову, ступав понуро дальше.

— От, десь так у Петрівку рік буде! Най [5] му [6] там легко душеньці буде! Добрий був хлопець, душа не дитина! Та й таку му Бог смер-

---

[1] Ґаздівство—хазяйство.
[2] Штири—чотири.
[3] Фіра—віз.
[4] Кресаня—бриль.
[5] Най—хай.
[6] Му—йому.

теньку судив, що страх подумати! Гей, гей, як би то мені відки інде прокормитися, не поглянув би я навіть ніколи на тото вуглярство. Воно збавило мені мого сина, мого Іванчика, щом го [1] єдного мав, як єдну душу в Бога!

Старий зідхнув важко.

Я дав йому виговоритися. Знаю з власного досвіду, як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями. Я старався заспокоїти вугляра, звертаючи його увагу на посторонні предмети, а по хвилі запитав:

— А що ж то сталося з вашим Іваном?

— Ой, не приводи Боже такого мому ворогові!—відказав.—От, коли ласка ваша, послухайте! Пізнаєте, який то наш заробок гіркий та кривавий, та й яке горе мене в нім постигло! Мушу вам сказати, що ціла наша родина в Суходолі — самі вуглярі. Ми бувало в п'ять фір їздимо. Я на одній, мій син на другій, на третій мій молодший брат Митро, а на четвертій і п'ятій знов його два сини, Якимко і Штефан. Дома лишалися лиш жінки. В мене, крім Івана, була ще й дочка, Маруня, а в брата не було більше дітей.

— А відки ж ви брали дров на стільки вугля?—перебив я.

— Купували. От, де в лісі яке охаб'я [2], повалене дерево, дещо... в наших лісах того страх багато. Закупуємо тото дуже тано [3], ще пан рад, що позбудеться завади, бо то би й так дармо лежало та гнило. А ми припа-

---

[1] Го—його.
[2] Охаб'я—гнила колода.
[3] Таний—дешевий.

демо, поріжемо на дрібні колодки, позносимо на поляну та й кладемо в купу.

Ну, але най вам далі повідаю.

Було то якось по Зелених святах. Ми вже до того часу понавишукували по лісах цілі купи вівертів. Весна була мокра, вітри подули,— таке вам понаобальовало [1], що Мати Божа! Аж жаль чоловікові дивитися! Якось вечером у неділю приходить до мене брат Митро.

— А що, — каже, — Максиме? Може би нам час уже вибиратися з дому? І так есьмо засиділися... а все те про твого Івана та про тото сватання.

А мій Іванко саме тої весни посватав був Оленюкову Фенну, гарну дівчину, хоть і не багатих родичів. Боже мій милий, як вони любилися! Дивлячися на них, я й собі ж радів, у мене в серці й собі ж розцвітали молоді літа, молоде кохання.

— Ба, що,— кажу, — правда твоя, Митрику. Робота сама кличе на нас. От, сіна вже конятам не стає, щосме тогід купили, укосити нема де, бо в нас поля й толоки нема. Уже й нам зачинає хлібець відходити, курта [2] рада, братчику, збираймося!

— Та я уже готов. А ви ж? Будете на завтра з ладом [3]?

— О, а що в нас ладити? Вози помазати, пили нагострити, та й ще там відай треба буде драбини новим луб'ям пообтягати. Ну двоє нас, то що ж то длі [4] нас такий лад значить?

---

[1] Наобальовало—понакидало поламані дерева.
[2] Курта – коротка.
[3] Бути з ладом—бути готовим.
[4] Длі—для.

Я покликав Івана, скоро вечір, свята неділенька відійшла, ми взялися до роботи. На другий день зрана мали ми виїздити. Ще вночі прибігла Фенна в хату.

— А що, Іване, чулам [1], що вже їдете в ліси?

— Ая.

Вона стала якось ні в дві, ні три, зачала м'яти в руці запаску, а далі дивлюся, а їй сльози з очей кап, кап, кап.

— А тобі що, Феннице?— питаю.

— Та нічо!—відказала й зарум'янілася.

— Ов, дай спокій, не плач сирото! Таже ми ще чень за море не їдемо. О Покрові вернемо, не бійся, грошей навеземо, весілля буде.

Вона ще дужче зарум'янілася. Іван до неї, втішає, розговорює, далі й поцілував, ну знаєте, як то молоді люди вже там знають до себе. Вона скоро і всміхнулася, — а я кажу знов:

— Не плач, Феннице! О, як би ти кожного разу зачала плакати, скільки Іван буде від'їздити, то де би й тих сліз у тебе набралося?

— Та ні,—відказала вона, всміхаючися крізь сльози, — мені якось так нині... лиш нині... сама не знаю чого.

— Ну, ну, ніщо не шкодить, — глаю [2] я, — а тепер іди, небого, додому, нас ще робота чекає.

Вона сказала нам „добраніч" і пішла.

Заладили ми, що було треба, та й полягали й собі ж трохи припочити. Встаю я рано, та якийсь такий, чи слабий, чи не добрий, ну, як сам не свій.

[1] Чулам—чула я.
[2] Глаю—кажу, говорю.

— Ов,— кажу до жінки,—знаєш, стара, якесь мені погане на сон набилилося[1]!

— А що таке?—питає вона.

— От, так ми [2] до раня на гадці вертілося!.. Коли ж бо чи замануло м'я[3], чи що, на вікнам ся подивив [4].

— Ну,—каже стара,—най усе зле щезає.

Повставали ми, помилися, Богу подякували, жінка в печі затопила, варить сніданок, аж тут і Митро на обору.

— А що, Максиме, готов ти?

— Зараз, кажу! Ануж-ко, вступи до хати, хлопців своїх поклич, поснідаємо разом, що Бог дав.

— Та ми вже по сніданку,—відказує Митро.

— Нічого не шкодить!—відказав я. — Таже ми всі свої, нема що церемонитися. Гей Маруню, побіжи но, поклич стрикових[5] хлопців сюди!

Хлопці поприходили, ми засіли до сніданку.

Сонце вже високо стояло на небі, як ми виїхали. Погода була прекрасна. Іван, після прощання з Фенною, йшов якийсь засумований, Митро гуторив зо мною про те, де б насамперед рубати дрова, а Якимко і Штефан, ідучи побіч своїх возів, узялися розжалоблювати Івана співанками. Якимко витяг навіть ізза ременя сопілку, заграв, та такої сумної та сердешної, що Іван бойє[6] аж голову звісив,

---

[1] Набилилося—приснилося.

[2] Ми—мені.

[3] Мя—мене.

[4] Народнє вірування, що коли, прокинувшися з сну, поглянеш на вікна, то забудеш усе, що тобі снилося. (*Ів. Фр.*).

[5] Стрик—дядько.

[6] Бойє—так бо й є, справді.

ідучи позад нього А Штефан за той час усе приспівував:

Ой, віз трави, ой, віз трави, а два вози сіна!
Ой то ж то ми дівчинонька в серденьку засіла!
Ой, дівчино-дівчинонько, такас ми миленька.
Як у літі на нивоньці вода студененька.
Як у літі при роботі води ся напити,
Так з тобою постояти та й поговориги.

От так собі,— знаєте — молоді люди! Що їм до чого! Аби що, їм усе співанка на голову набриде, така вдача в них. У нас старих не то. Де нам?

Ви, певно, й самі здорові знаєте, що в кожнім стані, аби робота яка прикра, то також є й свої приємності. Ну, де ж без того? Чоловік, звичайно, не німина[1]. Таке, видите, і в нас, вуглярів. Виглядимо поляну, де би класти субітку, вози полишаєм у селі, а самі в ліс. Ну, беремося по два до віверту[2]. Позакурюємо люльки, та пили в руки. Ліс докола тебе шумить, сонічко на небі десь-не-десь пронизується крізь галуззя, пташенята цвірінькочуть, що аж серце радується, а ти собі спокійно люльку пак та пак, та й потягаєш пилою. Ну, поріжемо вже ціле дерево, стягаємо колоддя на полянку. Боже, скільки чоловік намордується! Не раз аж очі з голови вилазять... І, бачиться, невеличка колода, а як прийде стрімко горі горою, то аж дух у тобі запре. За те ж, коли вже наносимо купу теньгу[3], беремося укладати. У споду трошки відломків на вогнище, а відтак колоддя, колоддя... геть

---

[1] Німина—скотина.
[2] Віверт—повалене, бурею вивернене дерево.
[3] Теньгий—великий, здоровий.

до гори. На верху накладемо четиння[1], щоби вітер не провівав та щоби поломінь не вибух, а ще потім прикриваємо землею або чим іншим мокрим, щоби адіть[2] ліпше утлілося вугля в споду. Ну, готова одна купа, підкладемо вогонь; один лишається пильнувати ладу, а решта дальше. І поки перша утліє, ми підпалимо три-чотири. Тото вам варта видіти тоді, як то делікатно виглядає, як тут по лісі вінцем докола верха дим клубами зводиться! А в ночі, то не раз гадаємо, що то такий великий червоний перстінь оперезав гору. Ну, а вже як міркуємо, що вгоріло добре, то зачинаємо гасити. Не раз із одної купи десять, дванадцять фір вугля. Міркуйте, що то за купи! Е, що вам хата! Ніщо!

Таке було й тоді. Наклали ми штири купі, попідпалювали, та й пильнуємо. Моя купа була найпізніше запалена, коло другої був Митро, коло третьої—Іван, а коло четвертої—Митрів Штефан. Якимко був у селі при конях. Було то якось з полудня. Я пообтикав добре купу четинням, позабивав шпари, закурив люльку, та й лежу собі під яличкою[3], вибачте, на череві, от так ем ся спер на лікті, нічого. Ще собі гадаю: „Вже би Митрову й Іванову купу завтра гасити, через ніч вугле акурат дійде". Аж тут на раз чую крик коло Йванової купи. Зриваюся на ноги, біжу, що там таке? Не дуже то й близько було. Прибігаю ід Митровій купі: Митра нема! Ба, прислухаюся, чую Митрів голос коло Йванової купи, все кричить:

---

[1] Четиння—глиця, шпильки ялинки чи сосни.
[2] Адіть, ади—примівка, означає: дивись, гляди.
[3] Яличка—ялинка.

„Борзо, борзо[1] розмітуй!“ Господи, гадаю собі, що там таке сталося? Лечу я, скачу через пеньки та віверти, продираюся крізь хащі та ломи, а серце лише стук, стук, стук. Прибігаю. Мати Христова! Митро і Штефан звиваються коло Йванової купи. Тут огонь жбухає як із пекла—знаєте, вугле перетліло. Дими сарахкотять, а вони з дерев'яними копаницями в руках моцуються та розмітують колоддя.

— Що тут, що тут таке?— кричу до них. Але відай і не почули мого голосу, так тріскотіла четина та гудів огонь. Я виджу, що нема чого допитуватися, хапаю й собі ж довженну копаницю та розмітую колоддя. Заздрів мене Митро крізь дим, поломінь та іскри.

— Борше[2]! — крикнув — борше, брате!

— Та що таке?— питаю. — Де Йван?

Митро не відказав нічого. Лише Штефанко, обсмалений і ледво тлінний[3] серед задухи, прокричав:

— Упав у вогонь. Поломінь прохопився був зверха, а він ліз горі купою затикати. А в тім вугля просунулося та й..!

— Боже милосердний — крикнув я, а самого, мов би ледом обдало. Десь, не знаю вже відки, я набрав раптом сили. Що загачу копаницею, то колоддя летить мов трісочки з-під сокири, що загачу, то летить, розскакується. Вже я попік собі руки, ноги, лице, не питаю нічого, лиш усе, мов безумний приговорюю:

— Іванчику мій, дитиночко! Іванчику, де ти?

---

[1] Борзо—скоро.
[2] Борше—скоріше.
[3] Тлінний—чуть дише.

Аж ось серед червоної грани[1] щось зачорнілося. Два нас захопили тото копаницями і вітягли. То був мій Іванчик.

— Мати Христова, не приводь вас ніколи ні видіти, ні чути про таке нещастя, яке звалилося на мою бідну, стару голову! Лежав мій Іванчик на землі передо мною, чорний увесь, як головня. Тіло в огні збіглося, шкіра перегоріла, потріскала... Не пізнати, де були очі, де уста, де лице, нічого!.. Мати небесна, я на своїм віку не видів ніколи нічого страшнішого, як був мій синочок сердешний. А я над ним стояв, ні живий, ні мертвий, лиш руки ломлю, та приговорюю: „Іванчику, серденько, обізвися, хоть словечко промов!“

Але мій Іванчик давно вже Богу душу віддав. Дай му там, Господи, душеньці спокій! Пішов він страшною дорогою з того світу, лишив мені тяжкий жаль, лишив старого без помічника, самого, як билинку серед поля! Ей, синочку мій, синочку, то то ж тобі відай така доленька судилася! Та й чи не воліло ж мене старого таке прислів'я[2] спіткати? От була би стара з дітьми поплакала, та й годі! Були би бодай не бідували. А так що? Літа вже чоловіка змагають! Мені вже далі за піч лежати та старі кості парити, не волочитися по зарібках! Ох, Боже єдиний, Боже!.. Постояв я над своїм Іванчиком, та ніколи було стояти. Утер сльози, завив свого синочка у верету[3], та й поніс у село, мов дитину. Другого дня поховали. Ей, паничику, паничику, ви ще не знаєте,

---

[1] Грань—жар.
[2] Прислів'я—пригода.
[3] Верета—рядно.

що значить, як вітця серце болить за своєю дитиною. А тут голод, робота чекає, щоби чоловік не загиб! Ніколи було довго сумувати та бідкати, ніколи завертати до старої матері та потішати її у превеликім жалю. Третього дня ми набрали вугля у вози та й поїхали. Чужі люди переказали матері, що: „Ось-ді ти, ненько, у тугу не вбивайся, а свого сина вже не надійся! Не приїде твій син тебе на старості літ приголубити, не висипле запрацьовані гроші на стіл та не скаже: Нате, мамо! Поїхав твій син у далеку дорогу, в чужу сторону, де ніхто не потребує заробляти. Там тебе, мамо, твій синочок ожидає". А бідній Фенниці переказали, що: „Ось-ді ти, дівонько, не надійся свого нареченого! Перемовила його до себе друга, розлучниця, сира-могила!"

Дуже плакала за Іванчиком мама й сестра рідненька, а ще дужче бідна Фенниця. Приходили всі три у Ілем'є, наймали панахиду по його душі, молилися на свіжій могилі. От тільки й казки про мого бідного Іванчика. Мати ще й до нині плаче, а мене й до гробової дошки не перестане серце боліти. А Фенна також довго по нім плакала-сумувала, аж ось цих м'ясниць другий сватач найшовся, пішла замуж. Дай їй Боже прожиток щасливий за її щирість!

На другий рік, десь знов о такім часі, здибав я старого вугляра. Розгуторився з ним про його життя.

— От, видите, нужда та й нужда! Нігде ні про що й не чути більше. Наш заробок день-у-день меншає. І ліси вирубують, і того камінного вугля все більше. От, прийдеться далі

з голоду загибати. Та от то бодай-Богу дякувати, щом доньку віддав цих м'ясниць. А Митро вже не їздить за вугльом, пішов зі Штефаном на заробіток у Людвіківку, до тартаку. Ще добре, що зо мною пустив Якимка. „Бери,— каже — брате, мого сина, коли твого Господь милосердний зібрав зо світа". От така, видите, моя журиця[1] темна. Коли б не Якимко, що вже мені все до помочі, то би прийшлося самому зі старою пропадати з голоду. Сам уже, бачите, не проміжний[2], де то, де, літа плинуть та й силу забирають! А вже ніколи мені до інших зарібків братися. І не можу, і охоти нема. Жив вуглярем, та таки, бачиться, й до гробу ляжу вуглярем. Коби лише був мій Іванчик золотий дихав! Не так би мені було здихалося[3]. Гей, гей, лишив мене сирота, мов без правої руки. З ним усього не стало: ні сили, ні достатку, ні потіхи, ні зарібку, — нічого.

1876 р.

---

[1] Журиця—журба.
[2] Не проміжний—безсильний.
[3] Здихалося—жилося.

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

I

Пречудовий літній поранок. У холоднім, легенькім вітрі ледве-ледве лелієтьcя широкий лан жита. Жито, мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кожної стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур'яну, що стелиться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря сине чаруюче око блавату[1], або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщки[2] на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на

---

[1] Блават — волошка.
[2] Сверщок — коник.

пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарання, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють у поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе в вечір. Вечером спечуть та зварять, що там треба — а ввесь день Божий не дбають. Запопадні господині, хоч куди!

Ґаздівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоч стара, та ще добра; будиночки нові, просторі й опрятні, худібка красна[1], що Господи, гладке кожне, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує[2].

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста[3] дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоч рака лазь, усе поставить на своїм. Хоч волосся в неї і сивіло, то лице її було червоне й здорове, як цвикльовий буряк[4]. Облесного й масного язика в неї не було. За те говорила все уривчасто й якось мов сердито. Жарту або якого іншого радого та щирого слова не

---

[1] Красний — гарний.
[2] Допантрує — допильнує.
[3] Сукриста — гостра, рішуча.
[4] Цвикльовий буряк — червоний буряк.

чув від неї ніхто. Кожному, аби хто, вміла дотяти своїм гострим язиком. Правда — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави, та бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай лишився в неї ще й до тепер, хоч ніколи п'янство не довело її до того, щоб розтренькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то через те, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волосся червоне, очі маленькі, хитрі, як у якого татарина, сам великий, голова, як макітра, а губи, мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там Божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, нераз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І ніби то не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть, „має неруш у руках". Чи в ночі пару снопів із поля, чи в день деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, та й то, чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змиє її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оже-

нитися. Нікотра не хотіла йти за нього та й годі.

Але вкінці трапилася таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпеливе, послушне й покірливе серце. Ой, зазнала ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости?..

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина, наймит Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоччя сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він, співаючи, не тямив о світі, ані о собі. Худоба брила ніворотом. А як хто інший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумануватий. З чого йому таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі й пестили дуже свого Василька. Смерть забрала їх нагло одного дня. — Васильчик пе-

рейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали останню іскорку дитячої свободи й живости. Маєток зслиз у чужих руках мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердішу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла з'їдати чужу душу, як іржа залізо. А Василь — мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить як туман, а скоро тільки вирветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво галайкоче без тями, людям на сміх, а собі мабуть на полекшу, а бодай на забуття, на оп'яніння та безтямність.

II

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось, ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу — відмовила Горпина. Її гарне молоде лице світилося здоровим рум'янцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоч правду сказавши, нераз і Горпині доводилося коштувати гіркої від матері або від брата.

— Ої, так приголомшили бідного хлопця, як кота загорілого, та тепер добивають! —шепнула ніби сама до себе Анна. В серці бідної сироти найскоріше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок, як ворота! — кричала дальше. — Не бійся, моя кіточко, і ти би варта з ним на одну гилю! Зійшлися обоє, та й зараз одно над другим і жалується. Ей, Божа би вам Мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом-по-лельом поводитеся.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте? — огризнулась Горпина. — Та й як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, і камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, ро-би-те! — протягаючи слова, передразнила Лесиха. — Так робите, як той, у кого глиняні руки й капустяна голова. Як би не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стільки потіхи, як із торіш нього снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе, — відізвалася прудко до невістки, — ставай онтут! (показала найширший

нагін). Ти (до доньки) сюди, а я на прилуду!

Поставали.

— Господи помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, зв'язала снопок і відставила його на бік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з пашнистого бур'яну, розділить на двоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні Сверщки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миша ви смикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі, та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже, польове повітря, широка самота й тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут зав'яжеться, — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так це пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини й одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Це Горпинин голос. Стара жне, не зважає

на те. Горпина стає сміліша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти, неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з іншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Що ж бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона, зібравшися якось на відвагу, але не підводячи голови. — Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не те. Лацно[1] вам виварачати[2].

Це розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напроти мене! Ей, небого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина почала її все піджинати, майже пів загона собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять, та час від часу серп бренькне о камінець.

---

[1] Лацно — добре, можна.
[2] Виварачати — бурчати.

Горпина десь з перегодом затягла другу пісню. Зібралося Анні на тугу й жалощі, і вона також силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно й переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінноє коло;
Вийди миленька, вийди серденько,
Промов до мене слово!
Радабим вийти, радабим вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся-го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів з під лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту ж пісню, не лиш уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить!—перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій!—з серцем відрізала Горпина.—Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста!—скрикнула мати.—Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де в тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому лікоть борщу!

Знов одностайно й понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов оконом. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополуднували і не спочиваючи взялися знов

за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов гострий кремінний пісок. Окрім сверщків усе затихло, все поховалося в тінь перед палющим сонячним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря з-під лісу.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі?—кричав голос дальше.

Із лісу долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали...
Гей (оте „гей" тяглося безконечно
довго), мати ж моя, мати,
Пусти мене погуляти...
Го-о-о-а-усподи, воззвах тебі, услиши мя!..

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю, гей! Василю, гей! Дідьча би тобі мати в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнадцятий, на! А не видиш, що корови в шкоді, га?.. А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із лісу. Те „лой" тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю, на, Галаю!—закричав знов косар з-під лісу.—А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой-дуду-ду-ду-ду-ду, за волами я йду!— репетував Галай з лісу.

Косар, мабуть, стратив терпеливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Ввігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чутно було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то!—приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива.—Най з нвого там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху й татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра,—промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно.—Богу дякувати, що ми тут нині впоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищі схопити.

— Ладна ніч буде нині!—прошептала Горпина, легко почервоніла й зідхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анна! Хопти[1] узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята напій! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісенькім ласкавішім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася до дому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп первак, гордо помела за нею. Остання прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого бур'яну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радости і стовпилися разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожну йти до сіней, перекусити смачного зілля й віддати в чистий скопець[2] свій цілоденний запас молока.

IV

Уже геть-геть смерклося. В Лесихи затоплено в печі й вогонь палав ярким, червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять, що треба, на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшися сварки Лесихи й відібравши зо два бухнаки межи плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а трохи згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву й сів конець столу.

---

[1] Хопта — бур'ян.
[2] Скопець — дійниця.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Анна, миючи миски й заходячися коло вечері.

— А ти, ґаздине, де твої серпи лежать?

— Або де ж? Адже в сінях над одвірком! Де ж би мали?

— Ага! Аби я був трохи не діздрів[1], був би собі ногу навік віченний просадив! Під самим порогом!

— То певне коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як око в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вкололо те слово. „На що ж ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна!“ Такі гадки тислися їй до голови, але смілости не було в неї кинути й собі ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти, непотрібе, вогонь у печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями[2] та й коромислом, рипнула дверима, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна.
Світилабим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові сверщки цвіркочуть! | відізвався Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте її ніколи вечером за водою!

[1] Діздрів — побачив.
[2] Коновка — відро.

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосся обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ліг уже на постіль. Лесиха довго ще не спала та ходила по хаті.

— Ей, най но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу[1], а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо?—зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати.—Що вам такого припало? От, слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очама, щоби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут з неї адукат[2]!—відкрикнув на постелі Гнат.—А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!..

Лесиха роздяглася й лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї м'яку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба, та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться!—крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим, і головам вислухащим,—

---

[1] Лаба — нога.

[2] Адукат—адвокат.

казав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідно проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягла спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби[1] і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закотилися дві сльози, а з уст ледве чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебри,
Та й лозовоє пруття;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець-мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти каланнице моя неприторопна! Що ти, вибралася мишей ловити, чи що? Чому спати не йдеш?—обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилася довго, гаряче, простими, сердешними словами.

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака й затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

---

[1] Варцаб—підвікння.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра,—шептав за нею Митро.— Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигону на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть стара Лесиха за мене?—подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти щосили, а чи що з того вийде?.. Таке то наше гречане...

Зідхнув важко, витяг сопівку з-за пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле!—прошептав Митро й повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила його стара мати. З-між густих зелених верб чути було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люди: день білий!
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

Лолин, у червні 1876.

ДВА ПРИЯТЕЛІ

І що ви, куме, говорите о приязні! Приятелі, приятелі! А я вам незнати що ставлю і кажу, що нема на світі правдивої приязні ані правдивих приятелів! Звіть мене, яким хочете, говоріть, що вам злюбиться, а я все буду своє! Бо і що ж то: приятель? Чи найдете такого приятеля, щоби вам або там у нужді поміг, або чим будь порятував? От говориться, аби говорилося, та й годі! А коли хочете, то я вам ось зараз і доказ розкажу, щоби ви знали, як то мало нині можна спуститися на приятеля!

Таже ви знаєте, в якій я був приязні з Хомою Підгорбочним. Та й як же нам було не побратиматись! Ми, бачите, оба були парубки на ціле село; хлопці мов дуби крепкі. На маєтку родичів Бог не скривдив, ані нас на працьовитості. Вистроїмося [1] бувало що неділі, як Бог приказав,—не сором між людей показатися. А дівчата! О, що вже не налітаються за нами, то святий їх Андрій один знає! Звісно, чисті хлопаки й не абияких батьків діти.

---

[1] Вистроїтися — прихорошитися.

Товаришували ми з Хомою, що аж любо. Чи бувало в ліс по дрова, чи в очерети зо стрільбами[1] на качки, чи до танцю, чи й до другого діла, оба та й оба. І не було між нами ані сварки ані незгоди. Скаже було Хома: — Семене, вийди завтра на мою сіножатку підтяти нам трохи трави, твоя вже покошена! — Та чому не вийти? Вийду! — говорю. Скажу було Хомі: — Побратиме, у вас нема роботи, візьміть наш волок та понаправляйте, підемо з неділі в Дністер на рибу. — А, то добре — каже Хома, і зараз бере волок до направи.

Наше село, як бачите, над самим Дністром, та й ще на рівнині. А ми оба дуже охочі були до рибацтва. Підемо бувало чи то з саками, чи з волоком, чи, як у повінь, з крошнями, наловимо такої красоти, що кар-карезний[2]! Є що і собі й на продаж.

Ну нічого! Парубочили ми з Хомою як рідні брати. Не раз і дивувалися люди. Як вони, — кажуть, — погодяться? Та то немов огонь та вода! Я, бачите, з роду повільний собі, а Хома, то прудке як іскра. Але що то й говорити! Стали приятелями, то годі вже позад себе оглядатися! Якось ми погодилися, та й ще й як. Коби так наша громада кожного разу годилася при виборі нового війта[3], то певно би у нас не було не раз такої кавзи, як буває!

Ех, літа, літа молоді! Хороші би ви були, золоті би ви були для кожного парубка, коли б не приходила на вас тота страшна відьма —

---

[1] Стрільба — рушниця.
[2] Кар-карезний — сила-силенна.
[3] Війт — сільський староста.

бранка. Ще то тепер, то все фрашки[1]. Візьмуть тебе до війська, ну, бодай чоловіка за чоловіка держать: не збиткуються, як над німиною. Правда, прийдеться ще й тепер не одному відібрати своє, заким тої муштри вивчиться, та що це против давнього? А в тім і старі люди говорять: доти пес не навчиться плавати, доки йому в вуха не наллється. Нема науки без муки. Але ж бо тепер сам той асентерунок[2] то вже не такий страшний, як бувало. Ставишся раз, другий, третій, — не візьмуть, випишуть, і ти вільний, хоч женися, хоч дальше гуляй! Але за моїх часів, о, то не туди йшло! Крий нас Боже від такого! То бувало мандатор сам списує й подає, кого йому подобається, до асентерунку, не питає, чи він уже ставився три чи шість чи кільки разів. Так бувало не один бідолага і десять і п'ятнадцять літ живе в вічнім острасі. Ось, гадає собі, спадуть шандарі, закують у ланцюжки, та й гайда під міру! А то, бачите, не на те йшло, що нині. Не йшли хлопці так самі до бецирку[3], не ставились так як тепер, — утікали й ховалися, хто куди міг, а мандатори з шандарами волочилися за ними по всіх закамарках. Погано було жити на світі.

Ось десь так серед м'ясниць чуємо і ми: записано нас до асентерунку. Боже, зів'яло в мені серденько, як я тото почув. А мій Хома аж одеревів цілий, сердешний.

— Не дожидаймося, каже, Семене, лихої години на себе, утікаймо!

---

[1] Фрашка — жарт.
[2] Асентерунок — бранка.
[3] Бецирк — повіт (до повітового міста).

— Утікаймо! — кажу й я та й побіг домів збиратися. Тато, мама, всі дома як почули, що діється, так і померли з превеликого жалю.

— Синочку, синочку! — заводили мама — одного тебе маю, як одну душу в Бога, та й того мені тебе хотять відібрати.

— Цить стара, — сказали тато крізь сльози, — не держи його, хай іде, чень[1] його Бог милосердний устереже від тяжкої нужди! Збирайся, небоже, прощайся з матір'ю, з сестрами, підемо, підведу тебе за село.

Зібрався, попрощався. Ненька умліли, як я вийшов.

— Семене, Семене, вернися! — кричали вони.

Я вернувся.

— Хай хоть надивлюся на тебе, синочку мій, душенько моя! Може то останній раз тебе бачу.

— Дайте, мамко, спокій, Бог ласкав! — відповів я дрожачим голосом, цілуючи їх у коліна, а самому аж серце стискалося.

Пішли ми з татом долі загородою над Дністер. Там ждав уже на мене Хома. Тато поблагословили нас, порозповідали, де й куди які криївки, ми попрощалися та й пішли.

Ой, набідувалися ми до весни, Боже Єдиний, Ти йно сам те знаєш! От чуємо, по селах туди й сюди бушують шандарі, того й другого зловили. Нас ще якось Господь сохраняв. Ми все держалися придністрянських сторін, мокряків та очеретів.

Аж ось в однім селі говорять нам: „Утікайте в поле! Шандарі з двох боків надійшли, перешукують очерети, виловлять вас як рибу в саку!“

---

[1] Чень — може.

Падоньку[1] нещасний, куди тут повернутися? В селі сховатись — і гадки нема. В поле втікати, то напевно пропадати: поле чисте, лісу й поліки нема, — виловлять, хіба би в нас заячі ноги, або хіба би ми поховалися в мишачі нори.

— Хомо, прийдеться пропадати аж тут! — кажу я, опускаючи руки.

Ми вже щось аж три ночі не спали, помучились, утепенилися, що ледве дихаємо. Нема сили і кроком поступитися, не то щоби втікати по полю.

— Знаєш що, — каже прудко Хома. — Ходи за мною.

— Куди?

— Не питай, ходи, коли не хочеш пропадати!

Я знав прудку Хомину натуру, змігся якось та й іду. Дорогою гадаю собі:

— І тото приятель, то щирий товариш? Веде мене кудись, Бог вість куди, а словечка щирого не скаже, не потішить, не порадить! Гой, гой, світе мій білий, нещасна моя годинонько!

Правда, не раз мені й до тої пори Хома ставав у великій пригоді, не раз рятував мене, не зважаючи на своє небезпечєнство — ну, але ж і я не лишав його ніколи в ніякій потребі, слухав його, як вітця.

Так і тепер.

Таке розгадуючи йду, ноги волочу по якійсь обочі край села з Хомою. Іду та й дивлюся, куди він поведе.

— Гов — сказав Хома, підходячи до самої крайньої хати, — тут треба відпочити.

---

[1] Падоньку — доленько.

— Тут відпочити? — скрикнув я, роздивившися. — Хомо, а тобі що такого? Таже то сама крайня хата, ще й стоїть на такій голотечі без найменшого захисту! Тут нас так найдуть і зловлять, як горобця в сільці!

— Тут мусимо спочивати! — сказав знов Хома холодно і твердо. — Я не можу дальше!

— Але ж, чоловіче, бійся Бога! — кричу я. — Сам у пропасть пхаєшся! Що тобі сталося? Чи тобі розум з голови виплив? Я тут не буду спочивати, щоби ти мені не знати що давав!

— Не будеш? Га, то як хочеш. Я тут спочиваю!

— Ходи бодай до он тої скирти та там зариємося в сіно. Не дурій, чоловіче, не пхайся сам у нужду!

— Я і кроком відси не рушуся! — сказав знов уперто Хома й пішов до хати.

— Боже мій милосердний, тож то мій приятель, та мій щирий товариш! Доброхіть пхає мене й себе у різницю? І не уступить від свого, хоть гинь! Упреться, як козел рогами! Мати Пречиста! Рятуй мене від усього злого і від такого приятеля!

— Але що ж тепер діяти? — гадаю собі дальше. Прийдеться самому пропадати! Ех, — гадаю собі дальше, — пропадати мені самому де інде, а Хомі тут, волимо вже бодай оба разом гинути!

І я пішов за Хомою до хати.

— Що, нагадався, нарозумився? — питає він мене з насмішкою. Боже, він ще насміхається над моєю нуждою, а з мене би й крови не дорізався!

Хата, що до неї ми зайшли, то була напіврозвалена стара кучка, житло старого діда

жебрака. Лиш літом він тут часом ночував, — зимою сидів у селі, а й літом звичайно цілими тижнями волочився по селах за жебраним хлібом. І тепер ми не застали його. Хата була засунена засувом, але Хома відсунув його кусником якогось патика. В хаті не було нічого крім кількох торбів, палиці дідової, шапки позшиваної з тисячних латок та й деяких других лахів.

Але мені дивно було, чого то Хома так тішиться й бігає по хаті.

— Гей, Семене—каже він,—ти, бачу, двері засунув? Не засувай їх! Ще й відхили трохи, тут душно!

Боже мій милий, той чоловік, видно, ввесь розум стратив, чи що?

— Відсунь двері й відхили, чуєш?—гукнув на мене.

Що ж було робити? Мусів я слухати налибоватого[1].

— Розбирайся й лягай спати! Треба проспатися, бо в ночі і на волосок оком не змигнемо!

Я стою, витріщивши на нього очі, сам не знаю, що діється зі мною.

— Чуєш, чи ні, тумане вісімнадцятий! Розбирайся та лягай спати! Як буде час іти, то я тебе збуджу.

Мені переверталося в серці й кипіло як у кітлі. Сльози виступали на очі.

— Хомо! — кажу крізь плач, — що тобі сталося? Чи ти стратив Бога з серця? Чи ти забув, що маємо родичів?.. чи ти забув, що шандарі леда хвиля надпадуть? Що ти робиш?

[1] Налибоватий — сільське посміховище.

Зглянься на Бога, не губи нас обох! Таже ми колись були товаришами, я любив тебе щиро, як свого рідного брата! Що я тобі провинив? За що ти хочеш мене віку збавити?

І що ви гадаєте, Хома змягчився тою бесідою? Бодай так пси траву пасли! Відвернувся вам від мене, як нелюд, потер рукою по чолі чи по лиці, та й у сміх.

— Ха-ха-ха! Отто мені парубок! — реготався. — Занюхав біду, як той сліпий ковбасу в борщі, та й уже: гину, каже, нема мене!

Отто, видите, щирий приятель! І спусти ся ж на такого чоловіка! Заждіть, яке він мені ще вистроїв!..

— Семене,— каже Хома по хвилі вже якось лагідніше. — Семене, братчику, хіба ти гадаєш, що я би не віддав життя свого за тебе? Хіба ти забув, що ми оба на одній дорозі? Не гадай прецінь, що я з глузду зсунувся, або що, що хочу себе й тебе погубити! Лиш роби, як тобі кажу, а увидиш, що я ще не такий дурний, як тобі видиться.

Трохи мене успокоїли ті слова, а зрештою що ж було робити? Роздягся я, постелив сіряк на землю і ліг. Але де там мені заснути! Дрожу цілим тілом, як риба в матні! Кому би в такій тяжкій тривозі сон до голови брався?

Хома не лягав, шарив щось по хаті. Що він задумав? Господь його знає. Я не догадаюся, аби й що!

— Семене,—каже він, видячи, що я не можу заснути,—на, випий!

І підніс мені порядну чарку горілки. Горілку він мав при собі, чарку найшов десь у закутку.

Я випив. Напій був сильний, мене якось проняло теплом, утома відозвалась—за хвильку я заснув мов камінь.

Не знаю, чи довго я спав, чи ні, аж ось Хома будить мене знов.

— Семене, Семене, вставай, шандарі!

Останнє слово, мов ясний грім над ухом, протверезило мене в одній хвилі.

— Де, де,—питаю, зірвавшись на рівні ноги.

— Не питай, роби, що тобі скажу!

— Що робити?

— Зажмури очі, і не отворюй їх, аби що було, аж доки тобі не скажу. Пам'ятай!

— Добре, добре!

— А тепер на тобі отсе в руку!

Я взяв. То був мотуз чи воловід якийсь, не знаю.

— Держися добре!

— Держу.

— Ходи тепер за мною!

Ми пішли.

Дорогою чую — крик якийсь, плач, завід, товар реве, пси гавкають, під ногами болото,— ми відай ідемо селом.

— Хомо, бійся Бога, куди ти ведеш мене?

— Ані слова, тумане! Шандарі надходять!— шепнув він мені своїм твердим голосом. Я завмер зі страху.

— Оттут нам буде—гадаю собі!—Пропала коза, пропала й береза!

Ідемо дальше, а підо мною коліна лиш диль, диль, диль! Аж ось чую:

— A skad wy, dziady?[1] — питає різкий голос.

---

[1] А звідки ви, старці?

То певно шандар, гадаю собі.—Ну, Господи, помилуй грішну душу! Зараз і до нас заговорить! Дивно мені лишень, чому насамперед говорить до якихось дідів.

Смішливий старечий дідівський голос відповідає ось-ось передо мною:

— З білого світу, паночку ласкавий. Ми Божі старці, браття близці. В ріці купалися, в воду нурялися; я його занурив, а він у воді очі погубив. Хотів найти та не міг, таки до дому побіг.

— Ха-ха-ха! — засміялось кільки голосів.

Боже ласкавий, тут їх мусить бути немало. І чому вони не хапають, не в'яжуть нас? Навіть не відзиваються ні словом до нас.

—Gdzie mieszkacie, wlòczegi?[1] — питає знов різкий голос, але видно було, що крізь сміх.

— Край води, паночку, край води! Наша хата з лободи, защіпка з ріп'яха, а стріха з лопуха!

Знов сміх довкола, але шандарі ще не займають нас. Я дрожу цілий і держуся за мотузок, не сміючи вже направду зі страху проглипнути на світ. Гадаю собі: хай буде, що має бути, побачу, як то скінчиться.

— Jakis bestja, dowcipny![2]— сказав насміявшись досита різкий голос до других.— Ale chodzmy juz! Zdaje mi sie, ze w tej stercie za wsia uda nam sie zlowic jakiego ptaszka![3]

Я чув, як шандарі регочучись віддалились і з диву не знав, де стою.

---

[1] Де мешкаєте, волоцюги?

[2] Якась тварина дотепна.

[3] Але ходім уже. Здається мені, що в цій скирті за селом пощастить нам зловити якогось пташка.

— Ходи, сліпий братище!—кричав дідівський дряхлий голос все ще передо мною,—ходи там, де вітер свище! На вітер полягаємо, вітром повкриваємося, вітер під голову візьмемо і тепленько заснемо.

— Złodziej ze swojemi przymówkami![1]—почулось мені здалека. Хома сіпнув мене за шнурок. Я пішов за ним, все ще не знаючи докладно, чи то сон, чи ява, що зо мною діється.

Ми йшли ще досить довго.

— Ну, отвори очі, сліпий коте! — сказав до мене весело Хома. Я проглянув. Густа мряка вже розсілася круг нас по полю, далеко ще віднілося село, яке було пізнати по клубах диму, що тут і там зносилися понад низькі, солом'яні стріхи.

— Ну, що, з'їли нас шандарі?—питає мене Хома, сміючись.

Я не відповів і слова, не міг ще прийти до себе.

— Товаришу любий, а видиш, що я не пхнув тебе у пропасть! — сказав він потихо. Я тепер перший раз поглянув на нього.

Що це знов? Якийсь дід з довгою бородою стояв при мені.

— Во ім'я Отца і Сина, а тобі що Хомо?

— Те, що й тобі!—відповів він.

— Те, що й мені? А це як ти гадаєш?

— Подивися в воду на свою вроду!—відказав він дряхлим дідівським голосом. Недалеко була широка калюжа, я поглянув — угу на тебе, маро! Коли би я не знав, що я сам, то я би не пізнався, аби що! Дід та й дід з мене, хоть

---

[1] Злодій зі своїми приказками.

гинь, не пізнаєш Семена. Пообвішуваний торбами, з довгою палицею в руці, з сорокатою шапкою на голові. Хома й собі ж так! Через те він казав мені так напруго[1] йти спати в дідівській хаті! Угу!

Так ми, бачите, уйшли на цей раз біди, але, чи гадаєте, що на тім скінчилося? Шандарі шукали, парцювали[2] дальше, ми йшли та кидались у різні боки, як ті ворони на вітрі, колесили та колесили поза Дністром. Аж ось чуємо: вже унялася трохи біда, вже нема шандарів в околиці. Ну, слава Тобі Господи!—гадаємо—таки ми на цей раз спаслися! Тепер треба міркувати, щоби деяким чином до дому вернути. Радь, Хомо! Провадь, Хомо! Хома взявся провадити.

Ми вертали поволі манівцями, осторожно, щоби де несподівано не попались у руки шандарам. Бог поміг, ми зблизилися вже до свого села, ось лиш пів мильки, не дальше. Хто би був гадав, що тут найдемо те, чого ми майже через півроку не могли найти по чужих селах? А таки найшли свою біду на мості, як кажуть. Та й то через мого приятеля, через Хому.

Сиділи ми два дні в очереті. Було чутко, що ще в нашім селі шандарі. Другого дня вечером каже Хома:

— Знаєш що, Семене. Мене нога болить, може б ти вийшов де в село, розвідався, що чувати, та приніс що їсти?

Я пішов. Ледве я вийшов з очерету, дивлюся: шандарі ходять по полю. Я, побачивши їх, аж одебелів з переполоху. Господи, ану ж но вони

---

[1] Напруго—рішуче.
[2] Парцювати—шниряти.

побачуть мене! Ех, задер я поли, змикай в очерет. Але вже було за пізно, доглянули мене собачі діти, пустилися за мною наздогін. Ще лиш то собі пригадую, що їх було чотири.

Як і куди я біг, не тямлю. То лиш тямлю, що обмочений, обшарпаний, окривавлений я впав коло Хоми. Хома від разу зрозумів, про що йде.

— Вставай, — крикнув він мені, — скачи під міст!

Недалеко був міст через ріку. Під ним була знайома нам криївка.

Я добув останніх сил і встав.

— А ти ж куди подієшся? — питаю Хому

— Бігай [1], я вже собі пораджу.

Я побіг, лишаючи його в очереті.

Не знаю і до нині, що за хитрість придумав був Хома, щоби і цей раз уйти погоні. За хвилю, дрижачи на цілім тілі, сидів я уже під мостом, схований безпечно. Сиджу я, сиджу, поволі й страх пройшов, надзираю, надслухую, що станеться з Хомою. Нічого не чую, лиш ріка шумить боком попід міст.

Довго я сидів скулений, не рухаючись під мостом між двома долинами. Аж ось чую якийсь гомін. Зазираю здалека, — Господи милосерний! Це ж мого приятеля, мого Хому ведуть шандарі. На руках і на ногах побряскують ланцюжки, шандарі окружили його й поблискують карабінами. Мені в очах потемніло, серце мов льодом обдало. Гляджу ліпше, Хома по саму шию мокрий, обталапаний, ще до того повно на нім шувару, гнилого листя й зеленої водяної трави. Певно, неборак хотів

[1] Бігай — біжи.

сховатися в баюру, та дарма, найшли його зловили!

Слава Тобі Господи, хоч я цілий, — подумав я собі, скулився втроє й сиджу тихо, ледве дух у собі переводжу.

Ну, хто би гадав, що Хома бодай тепер не схоче мені зашкодити! Гай, гай, Боже єдиний! Приятель, приятель! Слухайте лишень, на яку хитрість узявся мій приятель неприторонний, щоби й мене погубити і видати в руки шандарам. Слухаю я, чути здалека кроки. Ідуть шандарі на той міст, де я сиджу. Гов, чую ще щось. Хтось чи співає, чи що! Прислухуюсь ближче, то голос Хоми. Йде він та й ніби приспівує протяжно:

Ой Семене, мій друже Семене!
Та скажи ти батькові від мене,
Що не буде вже Хома
У неділеньку дома!

— Добре, добре, — крикнув я з-під мосту, порушений жалібним Хоминим співом.

Господи, як я в тій хвилі налякався власного голосу! Жити і вмирати буду, а тота хвиля не вийде мені з пам'яти. Мені зашуміло в ухах, замерещило перед очима, кров бухнула до голови, — сам не знаю, що зо мною сталося.

Я отямився на мості. Два шандарі держали мене за руки, один замикав на залізну колодку [1] ланцюжок, котрим вони були зв'язані. Я рушив ногою, на ній забреньчав такий самий ланцюжок.

І ви говорите мені о приязні! Чи ж то по приятельськи поступив собі Хома зі мною? Я поглянув на нього. Стояв понурий, мокрий, дрожачий. Раз глипнув на мене — в його очах

[1] Колодка — замок.

крутилися сльози... Що мені з тих сліз? Вони ні мені, ні йому не поможуть!

На другий день нам уже обстригли кучері. Ми були вояками.

. . . . . .

Ох, приязнь, приязнь! Товариство! Далось ти мені гірко в знаки, не забуду я тебе до смерти! Бо через тебе пропали мої літа молоді.

Лолин, у червні 1876 р.

МУЛЯР

Ах, той стук, те калатання, ті крики на вулиці якраз проти мого вікна проганяють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці. І нікуди мені подітися, нікуди сховатися від того невгамовного стуку: від рана до вечора він не перестає, а коли ляжу спати, змучений денною спекою, то чую його виразно навіть у сні. І вже цілі два місяці так, подумайте собі! Відколи напроти моїх вікон почали мурувати оту нещасну каменицю, відтоді я не написав ані одної стрічки, і стук та калатання невгавали в моїх вухах.

Не можучи сам нічого робити, сідаю день-денно у вікні й дивлюся на роботу інших. Вид руху, бігання, праці кількадесятьох людей, що вертяться і нишпорять у тім тіснім місці мов мурашки в купині, прогонює нервове роздразнення. Я вспокоююсь дивлячись, як помалу-малу під руками тої маси робучого люду росте велика камениця, як здвигаються вгору її мури, як шипить та куриться вапно, що його гасять у великих дощаних скринях та спускають відтак у ями, як мулярі тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця, як

жінки й дівчата носять цемент у цебриках, у яких крізь вуха прошилено дрючок, як помічники, зігнені в дугу, на дерев'яних носилках, ярмом накладених на плечі по оба боки шиї, двигають цегли горі риштуванням. Уся важка, щоденна робота тих людей проноситься передімною мов хмара, і чуючи їх крики, жарти та розговори, я й сам про себе забуваю, немов тону в якімось безбережнім непрозорім тумані, і швидко, невловимо пливе година за годиною, день за днем.

Лиш ті підмайстри зі своїм криком, зі своєю лайкою, погрозами, наругами та самоволею над робітниками виривають мене з того непрозорого туману, нагадують живу, погану дійсність. Їх лиш двоє, а прецінь усюди їх повно; всі робітники мовкнуть і хиляться, де який із них проходить. Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все в них готова наруга, готове гнівне, згірдне слово. А нехай-но котрий робітник посміє відізватися, боронитися або впімнутися за товаришем, — зараз лице пана підмайстра наливається кров'ю, з уст прискає піна, і мається ж тоді від нього винуватець! І то ще добре, коли йому позволять терпіти, коли не наженуть в цій хвилі від роботи! Адже вони тут повні пани, їх власть над робітниками необмежена, а нагнавши одного, вони зараз же надиблють чотирьох, що ще й напрошуватись будуть на місце прогнаного. О, нинішнє літо для підмайстрів жниво! Вибирай лишень і з платні вривай скільки хочеш, нічого не скажуть робітники, — а як котрий схоче пожалуватися будівничому — геть його, нехай гине з голоду, коли не хотів бути покірним.

Одного дня, коли я, як звичайно, сидячи в вікні поглядав на роботу, вчинився нараз крик на самій фронтовій стіні. Причини крику я не бачив,—чув тільки, як підмайстер кинувся до одного робітника, понурого, високого муляра середніх літ, і почав ганьбити його останніми словами. А той нічого, похилився, і дальше робить свою роботу. Але підмайстра ця вперта, понура мовчанка розлютила ще більше.

— Ти злодію, ти драбе, кримінальнику, зараз мені забирайся відси!—кричав запінений підмайстер, чимраз ближче надскакуючи до робітника.

Я бачив, як понуре, нахилене над цеглою лице муляра чимраз більше червоніло, мов жаром наливалось. Він затис зуби і мовчав.

— Чи маю сто разів до тебе говорити, ти шибенику, голодранче, розбійнику один, га? Марш відси, зараз забирайся, бо скинути кажу!

Робітник очевидячки боровся сам із собою; його лице аж посиніло. Вкінці, не випростовуючись, підвів трохи голову, і звільна, з невимовною погордою в кожнім звуці, процідив:

— Хлоп-хлопом! Мудь-мудьом [1]! Не дай Боже з хлопа пана!

Підмайстер на хвилю немов застиг на місці при тих словах. Очевидно примівка мулярева вразила його в саме болюче місце: він був з хлопського роду, і тепер, ставши „паном підмайстром“, дуже стидався свого походження. Тож, по хвилевім остовпінню, він вибухнув повною силою пари.

— Так? Так ти до мене? Чекай же, я тобі покажу! Я тебе навчу! Марш!

---

[1] Мудь — хам.

Робітник не рухався з місця і робив своє.

— Забирайся, опришку! Махай до сто бісів, бо велю поліцая закликати!

Робітник уперто ценькав молотком о цеглу. Тоді підмайстер прискочив до нього, вирвав йому молоток із руки і шпурнув на вулицю. Розлючений муляр заскреготав зубами і випростувався.

— Хаме! — крикнув він. — Якого ти біса мене вчепився? Чого ти від мене хочеш?

— А! Так ти грозиш? — ревнув підмайстер. — Ґвалту! Ґвалту! Розбійник!

На той крик прибіг другий підмайстер і оба сполученими силами кинулись на муляра. Той не опирався. Кулаки посипались на його плечі; супроводжений стусанами, німий з лютости й розпуки, він зійшов із риштування і взяв на плечі свій мішок з начинням.

Інші робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали, похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова.

— Масти хлопа лоєм, а він смердить гноєм! — крикнув на відхіднім муляр уже з вулиці. На лиці його ще раз показалася силувана насмішка, але в очах рівночасно проти сонця заблищали сльози.

— Лиш ти не йди на зломану голову, опришку, Довбущуку поганий! — крикнув підмайстер з муру і погрозив відходячому кулаком.

Другого дня я встав рано й виглянув крізь вікно. На вулиці ще було тихо. Робітники тільки що сходилися „на фабрику". Я дуже зачудувався, побачивши між ними прогнаного вчора муляра. Зацікавлений, я почав дивитися, що з того буде, як прийде підмайстер. Інші робітники мало бесідували з собою, а до

відігнаного й зовсім ніхто не підходив, він стояв з прибока коло паркану. Аж ось і підмайстер надійшов, фукаючи чогось, як ковальський міх. Він швидко озирнув робітників; його гнівний погляд зупинився на прогнанім учора мулярі.

— А ти, опришку, знов тут? А ти чого тут? Хто тебе потребує?

— Пане підмайстер, — озивається робітник, підступаючи два кроки (серед загальної тиші чутно, як тремтить його насилу здавлюваний голос),—пане підмайстер, майте обачіння. Що я вам зробив? За що ви мене хліба збавляєте? Адже знаєте, що тепер роботи ніде не знайду, а дома...

— Марш ти мені, кримінальська мордо! — ревнув підмайстер, котрому нині не в лад була покірлива стать, так як учора вперта, понура мовчанка.

Муляр звісив голову, взяв під паху свій мішок з начинням і пішов.

Цілий тиждень потім щорана я бачив ту саму сцену на вулиці. Відігнаний муляр очевидно не міг ніде знайти роботи і щорана приходив просити підмайстра, щоб прийняв його. Але підмайстер був твердий як камінь. Ніякі просьби ані заклинання не порушували його, і чим більше муляр гнувся та хилився перед ним, чим глибше западали в голову його потускнілі очі, тим гордіше бадьорився перед ним підмайстер, тим прикрішими та згірднішими словами ганьбив бідолашного робітника. А той неборака по кожнім відказі тільки стискав зуби, брав мовчки під паху свій мішок і втікав не оглядаючись, немов боявся якоїсь страшної покуси, що так і перла його до поганого діла.

Було це вечером у суботу. Напрасний[1] дощ захопив мене серед вулиці, і я змушений був схоронитися до поблизького шиночку. В шинку не було нікого; брудна, вогка світлиця була слабо освічена одною лямпою, що сумовито гойдалася на стелі, а за шинквасом дрімала стара, товста жидівка. Оглянувшися по кутах, я—диво дивне!—за одним столом побачив знайомого муляра поруч із своїм завзятим ворогом підмайстром. Перед кожним стояла склянка пива до половини надпита.

— Ну, дай нам Боже, куме!—сказав муляр, стукаючи своєю склянкою о підмайстрову склянку.

— Дай Боже й вам!—відповів той тоном деде лагіднішим, ніж на вулиці коло роботи.

Мене зацікавило це дивне товариство. Я казав собі дати склянку пива й сів далеко в другім кінці світлиці в куті за столом.

— Та що, куме — говорив муляр, видимо змагаючись на силу на свобідний тон, — не добре це, що ти так на мене завзявся, бігме[2] не добре! За таке, куме, Бог гнівається!

Говорячи це, він закалатав склянкою о стіл і замовив іще дві склянки пива.

— Та ж ти, куме, знаєш, що в мене дома, яка нужда! Не треба тобі й говорити. Жінка слаба, заробити не може, а тут я вже, з ласки твоєї, цілий тиждень ані о!.. Та ще коби то я сам, то вже би чоловік якось терпів. А то, видиш, слаба жінка, тэ й ті бідні хробаки, вже ледве лазять, хліба пищать... Серце крається, куме, бігме, що крається! Адже я їм якийсь отець!

---

[1] Напрасний — несподіваний.
[2] Бігме—ей-богу.

Підмайстер слухав цієї бесіди, понуривши голову і хитаючи нею, немов дрімав. А коли жидівка принесла пиво, він перший узяв склянку, калатнув о муляреву і сказав:

— На здоров'я твоєї жінки!

— Дай Боже, щоби й ти не хорував, — відмовив муляр і надпив трохи свою склянку. Видно було з його лиця, як неохітно його вуста тикалися напитку. Ах, може на нього пішов останній гріш із визиченого перед чотирма днями ґульдена[1], що мав прокормити цілу його нещасну родину аж до ліпших днів, бо другого Бог знає чи де вдасться визичити! А тепер він за останній гріш узявся гостити свого ворога, щоби хоч так задобрити його.

— І ще ж ти, куме коханий, зваж так на сумління, що я тобі такого зробив? Що в злості сказав тобі нечемне слово?.. А ти ж мені скільки наговорив! Бігме, куме, не добре так кривдити бідного чоловіка!

Кум, випивши пиво, знов схилив голову і хитав нею, немов дрімав.

— Та вже—заговорив несміло муляр—будь ласкав, у понеділок... тее... Сам видиш, куди бідному чоловікові дітися? Хіба таки на пні гинути з жінкою й дітьми?

— Та що, скажеш дати ще склянку того шуму?— перервав його бесіду підмайстер.

— А, і овшім, і овшім! Гей, ще склянку пива!

Жидівка принесла пиво, підмайстер випив його й обтер уса.

— Ну, та як же буде?—спитав тривожно муляр, стараючися взяти підмайстера за руку і дивлячись йому в лице.

---

[1] Ґульден—карбованець.

— А як буде?—відповів той холодно, вставючи і збираючися до відходу.—Дякую тобі за пиво, до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже приняв другого. А впрочім (ці слова сказав уже коло самих шинкових дверей) я таких опришків, таких шибеників, як ти, не потребую!

І підмайстер одним скоком вибіг на вулицю й затріснув за собою шинкові двері.

Нещасливий муляр став мов громом прибитий на ті слова.

Довгу хвилю стояв нерухомо, не знаючи запевно, що й думати. Далі прокинувся. Якась дика думка блисла в його голові. Він одною рукою пірвав стіл, за котрим сидів, і як стій відломав від нього одну ногу, а відтак замахнув відломаною ногою по шинквасі. Брязк, дренькіт, хруст, крик жидівки, гамір надбігаючих людей, крик поліціянта, все в одній хвилі зіллялося в одну дику, оглушаючу гармонію. За хвилю нещасний муляр опинився серед ревучої та пискливої купи жидів, що з великим рейвахом віддали „скаженого та бісноватого розбійника“ в руки поліціянта. Грізний сторож публичного безпеченства вхопив його за плечі і пхнув наперед себе. Побіч поліціянта поволоклася ледве жива з переляку шинкарка, залишивши замісць себе другу якусь жидівку в шинку, а довкола них голосячи та верещачи, ціла купа жидиків і всякої вуличної голоти повалила до поліції.

1878 р.

САМ СОБІ ВИНЕН

I

„Виставлений на публичну продаж ґрунт під нумером конскрипційним 29, власність Миколи Прача, вартости шацункової[1] 150 ринських, ураз із всіми господарськими забудованнями, зложеними зі стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительносці[2] Мортка Шіндера в сумі 40 ринських коштів екзекуційних. Ціна виволання[3] 150 ринських. Хто да венци?"[4].

Оце все викрикуючи захриплим горільчаним голосом вичитував із подовгастого синявого піваркуша паперу возний судовий, що заразом сповнював службу заприсяглого ліцитатора[5]. А прокричавши, прогримав кілька разів молотком о дошку поставлену на колоді, що заступала місце урядового стола.

Хата і господарські будинки, про які, мов на сміх, говорилось у ліцитаційнім єдикті, то

---

[1] Вартість шацункова—з польського, оцінена.
[2] Вірительність—позика.
[3] Виволання—з польського, виклик.
[4] Хто да венци—з польського, хто дасть більше.
[5] Ліцитатор—той, що продає з молотка.

була одна нужденна халабуда, все під одною стріхою, на якій було більше зеленого моху, лободи та кропиви, ніж соломи, збудована з перегнилих драниць у вербових стовпах.

— Хто да венци?—повторив своїм українсько-польським, ніби то урядовим жаргоном возний.—Сума виволання 150 ринських.

Довкола стояло кільки селян у нужденних сіряках і солом'яних капелюхах, а також два-три пейсаті, брудні жиди. Вони гуторили між собою, озиралися по подвір'ю, де відбувалась ота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота сидів на колоді сам Микола Прач, високий, може тридцятип'ятилітній чоловік, худий як скипа, з лицем зіссаним нуждою й недугою. На колінах у нього сидів хлопчик п'ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А побіч нього стояла його жінка з меншою дитиною на руках, і запаскою обтирала сльози.

— Хто да венци? — кликав возний, обзираючись. На те приступив до нього жид, сам таки Мортко Шіндер, і лівою рукою діткнувшися ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, по що, прошу пана, давати венци? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто да венци? За першим разом!—кликав возний.

Ніхто не озивався.

— За другим разом!..

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Прачиха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповіддю на той оклик. Мортко Шіндер за свої

40 ринських став властителем ґрунту й ґаздівства, отаксованого на 150 золотих ринських, а вартного що найменше 200 зол. ринських.

— Ну, ти дурний хлоп,—обернувся він до Миколи.—Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай мені половину твого ґрунту? А тепер видиш, я маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти п'явко людська!—крикнула заходячися від сліз Прачиха.

— За що мене має Бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най бог карає, ти паскуднице, ти! Зараз мені забирайся з мого обійстя!

Прачиха живо обтерла сльози й хотіла ще щось сказати Морткові, але Прач махнув на неї рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай йому спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не врадимо! Бог нас покарав, бо така його воля... Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика й пішов, а за ним розливаючися слізьми пішла і його жінка з малою дитиною на руках.

— Оттак, куме, вже знов одного ґазди[1] не стало в громаді,—гуторили між собою селяни на оборі.

— Га, видно якийсь допуст Божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, „допуст Божий"!—сказав один, трохи порядніше вбраний від інших.— От нарід сам собі винен, та й годі!

— Ей, куме, куме,—відповів перший,—не говоріть так. Добре так, що вас Бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний, то нехай

---

[1] Ґазда—хазяїн.

і найпорядніший буде, то таки двох в одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те, — відказав багатший, — також пуста балаканина. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чи ж то, куме, бідний не робить, аж йому нераз очі з голови лізуть... Але що то все поможе? От тепер ми тут стоїмо, а хіба ми знаємо, чи й на нас котрого завтра не спаде те саме, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке,—відповів багатший.—Не бійтеся, доброму, порядному ніколи таке не станеться, а все якомусь ледащо, як ось цему Миколі! Говоріть що хочете, а я все своєї буду, що він сам собі винен...

II

Світ широкий, а де в нім подітися бідному, беззахисному?

Микола Прач ішов долі селом мов сновида, а жінка йшла за ним, ридаючи та заводячи, мов за вмерлим. Був парний літній день. Люди робили в полю, і по селунікого не було видно. Далі жінка підбігла й порівнялася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі, — відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а куди ж тепер іти? Іншого виходу нема...

— Най нас Бог боронить від того, Миколо. Не говори так! Ади, ось тут жие моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якось перекалатаємо.

— А відтак?

— Відтак... відтак знов будемо робити, і чей[1] якось прожиємо між добрими людьми.

— Добрими?.. Ну, ну, варто між ними жити! Ні, вже нічого з того не буде.

І Микола пустився йти далі. Жінка задержала його за руку.

— Бійся Бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже це гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?..

— А живши, що я тобі й дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала, і конче тягла його через місток на тетине[2] подвір'я.

— Знаєш що, — сказав нарешті Микола, — коли хочеш, то йди до тітки...

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу ані одної хвилі жити в тім проклятім селі! Коли силою задержиш мене, то повішуся. То ж ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартака.

— До тартака? Господи небесний, таже ти слабий, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже знайду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як зароблю стільки, щоби викупити своє добро від того проклятого жида. Скоріше ні.

Вона витріщила на нього здивовані очі і тривожно гляділа йому в лице.

---

[1] Чей — може.

[2] Тетине — тітчене.

— Миколо, що ти кажеш?..

— Що чуєш.

— Але ж то...

Не могла докінчити, в горлі щось давило її, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину... Що мені по таким життю!

Він поцілував жінку й дітей і повільним, нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вона плачучи гляділа за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком.

III

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце сипле гарячим промінням на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудування Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбивається о круглясте каміння; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозорою синявою млою. Серед кітловини стримить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків[1], мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і розлягається проразливий свист; у нутрі фабрики чути скажений клекіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушливим шумом води і криком робітників. А в віддалі на вершках гір лунає тут і там цюкання топорів та хрускіт зрубуваних величезних смерек.

— Гура! — кричать рубачі при кожнім упадку такого лісового велетня, а відтак почина-

[1] Ботюки—колоди.

ється цюкання, велетня обрубують з ґалуззя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, яка донесе його просто до машини. День по за день зі всіх верхів навкруги лунає те цюкання і той крик, день по за день сотки лісових велетнів з хрускотом зсуваються по голих, шутрових урвищах гір у долину, щоби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день-у-день 14 зложених пил (ґатрів) гризуть кост і лісових велетнів, мов 14 великих невтомних червяків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став іще нужденніший і сухіший, але сьогодні рубає з якимось завзяттям, немов та смерека — його смертельний ворог.

— Чей нині останній раз, Господи, чей останній раз! — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. У його ремені завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде жидові, а 10 на початок господарства. Нині вечером кінчиться його робота, а завтра він піде домів.

І справді другого дня ще не світ, не зоря, а Микола Прач опирав уже далеко від Людвіківки. Він ішов швидко, аж задихався. Думка його літала в будучині, не хотячи ані раз глянути поза себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

— Насамперед піду до жида — думав собі бідний чоловік, — викуплю поле й хату, а тоді вже до жінки... „Ходи, скажу, час прийшов обстати знов на своїм!“

Ота думка додавала сили його слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до

свого села. Серце забилося в його груди, коли побачив здалека свою на пів розвалену хату і широку корчму край села. Добуваючи останніх сил, він поспішав до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він, входячи до корчми.

— Добре здоров'я! А, то ви Миколо? — сказав Мортко. — Де ж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі, — сказав Микола. — Слухай Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв'язав її і положив перед жидом чотири десятки.

— На, видиш! Віддай мені ґрунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув жид і відступився. — Ти хочеш за сорок ринських купити ґрунт і хату? Ха-ха-ха!

— Не купити, але своє відобрати!

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що тобі винен, а ти мені віддай ґрунт і хату.

— Овва! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Мені за той ґрунт дають триста ринських. Я хочу чотириста, а тобі дам за двіста п'ятдесят. Розумієш?..

Микола став мов остовпілий від тих слів. Жид, бачилось, злякався, бо шморгнув до ванькира й запер за собою двері. В корчмі було кілька знайомих селян. Ті обступили Миколу, зачали вітатися з ним і потішати його, але він стояв мов стовп, не зводячи очей із того місця, де перед хвилею стояв жид. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люди, чи то може бути? — спитав він глухим, тремтячим голосом.

— Що ж, кумочку, зробиш жидові, коли все в його руках? — відповів один.

— І права нема на тото ніякого?

— Нема.

— Га! — сказав Микола й замовк, тільки грубі, пекучі сльози покотилися по його блідому, замученому, порохом припалому лиці.

— Люди добрі, — сказав він по хвилі, — візьміть оті гроші, прошу вас, і дайте моїй жінці. Мені їх не треба. Поклоніться їй від мене і кажіть, що незадовго верну. А про це, що тут із жидом було, ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре.

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло криваво золотим огнем над самим заходом. Кривавою пасмугою блищала Свіча серед темнозеленої рівнини, звиваючись поміж лозами. Шуміла вода по камінню. Цвірінькали горобці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV

В цих днях, коли це діялось, у Людвіківці сталася новина. В одній корчмі коло Долини, що стояла відлюдно серед поля, в ночі вирізано цілу орендарську родину. Один тільки хлопчина, майже чудом, переховався за комином і розповів потім про різню. Людей, які це зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріння на двох італіянів, що працювали в Людвіківці. Їх і арештовано. Італіяни ті працювали „на спусті". Це була дуже не-

безпечна робота. Один лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з нього зрубаного дерева, бо кругом були зовсім неприступні, величезним камінням завалені дебри. А дерева на тім версі були як раз найкращі й найрослiші. Директор тартака думав, думав, яким би то способом добратись до них, а вкінці придумав спосіб. В піввисоти того верха випливало з-під скали невеличке джерело, що малим потічком спадало в долину і клекочучи губилося між скалами, щоб аж під горою вспокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того джерела директор казав вибудувати спуст (ризу) аж просто на фабричне подвір'я. Спуст той, то був по просту невеличкий водопровід, зложений із грубих дерев'яних брусів в виді довжезного корита. Мов струна простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінням наїжену та декуди ожинами й дикою хоптою порослу пропасть аж ген до самого серця гори, що напроти . З дна пропасти водопровід виглядав як груба линва, а кобильниці, на яких він опирався, виглядали мов довгі жердки, що ось-ось захитаються і впадуть. Тим дерев'яним коритом текла вода з джерела і при її помочі легше було спускати дерево з гори до тартака. Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоч для лекшого ховзання їх обдирано з кори. Мусіли проте два робітники раз-у-раз тягати ті ботюки долів спустом. Це діялося таким способом, що робітник, зарубавши міцно сокиру в один конець ботюка, причіпався до топорища обома руками і, ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастю, волік по ховзкім дні ботюк за собою. Не швидко

це йшло і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то його ждала неохибна, видима смерть на дні страшної пропасти. Через те то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до цеї роботи, хоча директор давав за неї по два ринських деньо. Тільки згадані два італіяни згодилися на те, і справді, вже оце три місяці щасливо з тим справлялися. Інші робітники боялися навіть глянути на них, коли вони, вихилені задом над пропастю, волочили ботюки долів спустом. Правда, що по при головне корито покладені були на кобильницях дошки, щоб вигідніше було ходити, але в разі як би вихиблася сокира з дерева, дошка не могла б була врятувати робітника.

Ото ж коли Микола вернув назад на Людвідівку, місце двох арештованих італіянів було опорожнене.

— Пане директор,—сказав Микола, входячи до фабричної канцелярії,—ось я знов у вас і прошу роботи.

— Роботи? — проворкотів директор. — Еге, добре. Ось тут при спусті є робота, хочеш?

— При спусті?—проікав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринських денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на нього від тої думки, але виходу не було. Та й нарешті про що йому тепер дбати?..

— Добре, пане директор!—сказав він.– Піду на спуст, дійся воля Божа!

— Що, підеш?—сказав директор і глянув на нього здивований. Він сам тепер немов налякався Миколиної смілости.

— Так, піду!—сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла купа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола із своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гойкання робітників, цюкання топорів та хрускіт валених дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим, міцним топорищем і, замахнувши нею понад головою, зарубав що сили в грубший кінець ботюка.

— Ану, в ім'я Боже! Далі!..

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при помочі інших робітників трунув з місця.

— Поволі! Поволі!—закричали з долини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливіші відвертали очі, не можучи знести виду того чоловіка, що ступав мов по нитці між життям та смертю.

— Боже, рятуй його! — шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде? — шептав директор.

А Микола йшов. Він очима впився в ботюк і в блискучу сокиру, що немов великий зуб якогось лютого звіря впилася в біле, блискуче тіло ботюка. Поза сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лише здавалося йому, що це він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очі від нього, так тут йому й смерть.

Але що це?.. Чи рука його дріжить?.. Чи сокира захоліталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира за слабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися й поправити її, але щось немов перло його далі. Він глянув у низ, у пропасть і в тій хвилі в голові йому закрутилося, в очах почорніло й одно-однісіньке слово вирвалося з його уст:

— Боже!

Один-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвилі з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і коміть головою повалився в пропасть. Зараз на першім гострім обриві голова розпирслася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоч знали, що для бідного Миколи нема вже рятунку.

Його поховали за Свічою у стіп високої гори. Зелена, мохом і польовими квітами поросла поляна, з двох боків окружена рікою, вистирчає над нею так високо, що вода ніколи не заливає її; вона містить у собі його тіло. Свіча прискає і реве довкола, немов у безсильній злості за свіжу жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зозуля, мов би питалася: „Хто тут? Хто тут?“ А чижик у високім зіллі протяжно віддзвонює: „Нещасливий! Нещасливий!“ Тільки сердита, писана сойка на самітній смереці дразнить: „Сам собі винен! Ege! ege!..“

Львів, 20 грудня 1880.

ДОБРИИ ЗАРОБОК

Я чоловік бідний. Ґрунту нема й крихітки, всего-на-всего одна хатина, та й то стара. А тут жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене — один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ — пастушать у добрих людей, та й за те мають їду й одежину якутаку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене старого який заробок? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю мітовки[1] через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв'язкові на плечі, та й на торг до Дрогобича. Не великий це з того й заробок, по три, чотири крейцарі за мітлу, а панові заплати за пруття, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити.

Та й що за життя наше! Бульба[2] та борщ, часом деякі крупи, та й хлібець, який лучиться[3]: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний,

---

[1] Мітовка—мітла.
[2] Бульба—картопля.
[3] Лучиться—трапиться.

то й за це Богу дякувати. Ще як літо, то пів біди біда. Чоловік дещо заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припильнуєш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні, то з саком підеш у потік, рибу деяку спіймаєш, або досвіта губ деяких із ліса наднесеш, — ну, а в зимі всього того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а нераз то й голодом дебеліємо. От як то бідні халупники!

Ну, видите, а ще знайшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістоді-то[1]: забагато, діду, в тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Та й всипав такого, що Господи, Твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли зв'язані докупи несу на дрючку на плечах, іду та й роззираюся довкола, чи не киває хто на мене, або чи не кличе де жидівка: „Чоловіче, чоловіче, а по чому мітли?“ — А тут народу довкола, звичайне, торгова днина. Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий як сова, а очі в нього сірі та недобрі, як у жаби. Йде та все на мене поглипує. Я став, гадаю, може чого хоче, а він нічого, став і собі та й дивиться в другий бік, ніби то йому про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Мені якось зробилося недобре. — Пек тобі бідо! — гадаю собі, що це таке? — Аж тут жидівка з боку кричить:

— Чоловіче, чоловіче, по чому мітли?

— По п'ять, — кажу.

---

[1] Дістоді-то — не мов би то.

— Ні, як по п'ять? Нате вам три.

— Давай чотири!

— Ні, три.

— Ні, чотири.

Сторгували ми за півчверта крейцара. Я свою в'язанку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю жидівці мітлу,— аж тут і горбатий панок за мною.

— По чому мітовки продаєте?— питає мене.

— По п'ять крейцарів, паночку,— кажу.— Купіть, мітли добрі.

Він узяв одну, потрібував[1]...

— Так, так,— каже,— нема що й казати, добрі. А ви відки?

— З Манастирця.

— Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

— Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.

— Ага, ага, що понеділка! А багато так в один понеділок продасте?

— А, як трапиться, паночку, часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

— Гм, то ви й з жінкою! Обоє, значить, по отакій зв'язці виносите?

— Та так, прошу пана. Часом по такій часом і по більшій.

— Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

— Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продається їх менше, то менше й роблю. А восени та в зимі, то більше, того товару йде.

[1] Потрібувати—попробувати.

— Так, так, розуміється! Бо то, видите, я ліверант[1] до цісарських магазинів, то мені би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити мені сто мітел?

Я поміркував трохи та й кажу:

— Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От тут — каже пан, та й показав на один дім. — Але пам'ятайте принесіть. Я вам зараз і заплачу. А по чому, кажете, одна?

— То вже як пан стільки беруть на гурт, то я спущу танше, по чотири.

— Ні-ні-ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять!

— Бог най панові дасть здоров'ячко!

— Ну, ну, бувайте здорові! А пам'ятайте, від нині за тиждень приходіть!

Та й з тим словом панок пошкутильгав собі кудись, а я лишився. — От то, — гадаю собі, — якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мітел замовляє! Таже то ціла п'ятка[2] буде, Господи! А я, прости Господи гріха, вже й зачав був зле помишління на нього мати, як він отак за мною стежкував. Ну, дай йому Господи вік довгий! Прецінь хоч раз мені добрий заробок трапився!

Швидко я кинувся за своєю старою.

Попродали ми свій товар, чи й не попродали, купили соли, сірників, чого там іще нам було треба, та й до дому. Кажу я старій, що от так і так, заробок добрий лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зиму підшиття[3] буде. Вона й собі ж зраділа.

---

[1] Ліверант—доставник.
[2] П'ятка—п'ять карбованців.
[3] Підшиття — пришви.

— Треба буде — каже — взятися обом , а то ти сам за тиждень не зробиш усієї роботи. То я вже своє все відложу!

Добре. Отак гуторячи, поспішали ми трохи що не підбігцем до дому, щоби, бачите, часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обоє, як до гарячого борщу. Пруття наносили цілу стирту,— фабрика в хаті! Я гілля обламую, вона листя обчімхує, аж їй шкіра з долонь позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держаки стружу — кипить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотня мітел готова і в зв'язки по п'ять-двадцять пов'язана. Так уже й приладжено, що кожне з нас бере по дві такі зв'язки на перебесаги: через плече ужовка, одна зв'язка на груди, а друга на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дрючки в руки, зв'язки на себе—чеши до міста! Спека така, що крий Мати Божа! З нас цюрком поти ллються, в горлі пересохло, ну, але що робити. Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі жиди на нас очі повивалювали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі зв'язки ніс.

— Слухайте, чоловіче — посмішковуються з нас, — а ви де коні продали, що самі фіру пруття двигаєте?

— Чоловіче, чоловіче,—кричать другі,—а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледве дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав Бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ґанок та й телевх оберемками на землю

і самі мов неживі попадали на ті оберемки та й відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає.

— Ага,— каже,— то ви, чловечку[1]?

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвилі вийшов.

— Ну, що ж, ви принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте, що я їх тепер не потребую, візьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу, або й можете їх попродати... А мені як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам оцей квиток, покажете війтові, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як, — кажу я. — То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні, не беру, — каже він лагідненько, — бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся! Я вас не забуду. Ось вам той квиток, нате!

— На що мені вашого квитка? Що я з ним ізроблю?

— Візьміть, візьміть,— каже він.— А в тім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з Богом.

Я вже, правду кажучи, хотів поставитися до нього з язиком, але він обернувся та й шусть назад до хати. Ми зісталися мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли та й пішли на торг, щоби хоть що-то розпродати.

---

[1] Чловечку — з польського — чоловіче.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт.—Що за біда?--гадаю собі. Прихожу, а війт сміється та й каже:

— Ну, діду Паньку (мене всі звуть дідом, хоть я не такий то ще й старий), маєш благовісника.

— Якого благовісника?—кажу та й дивуюся.

— А от якого, ади!—та й вийняв папір, той самий, що мені той пан оногди давав, розвернув його та й став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів крім свого власного імени.

— Ба, та що тут таке сказано?—питаю.

— Сказано, діду, що ти великий багач, по сто мітел щотижня продаєш, гроші лопатою загрібаєш, та й велено поставити тобі оцю п'явку.

— Яку п'явку?—питаю я, вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало! Адже ж не для мене, а для тебе! Маєш платити по при домовий ще й заробкового податку п'ятнадцять ринських річно.

— П'ятнадцять ринських річно? Господи? Ба, та за що?

— За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітел на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятдесят літ на однім місці стовпом стояв. Так як би я чемериці наївся.

— Пане вуйці,—кажу згодом,—я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що мені зробите? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледве п'ятнадцять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше це знати! — каже війт. — Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника[1] вишлю.

— Овва! Шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що знайде.

— Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув, мов підрізаний.

— А видиш, — каже війт. — Ну що, будеш платити?

— Буду, — кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки. Я не платив ані крейцара. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися в лози, мов від татар, а хату замикали. То ті здекутники прийдуть, покалатають, поклінуть, та й потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люди відпросили, але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанції[2] на мні назбиралося щось на шістдесят ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцитацію. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого це не поможе. Ну, та й що? Назначили ліцитацію, отаксували все моє добро на круглих шістдесят ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... „Хто да венци[3]?“ — еге,

---

[1] Здекутник, екзекутник — той, що збирає податки.
[2] Рештанція — старий податок і кара на нього.
[3] Венци — з польського, більше.

коли бо ніхто й стільки не дає. Десять... дванадцять... ледве на п'ятнадцять ринських витягли, та й за те й продали. А я в сміх, та й кажу до війта:

— А видите, таки я вас іздурив! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш?

— Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив жид Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, пішли в комірство[1]. Знов по старому живемо, доки Бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю. Та й якось своїм світом торочимо, хоч і без аркушка.

Львів, у лютім 1881 р.

---

[1] Комірство — комірне, жити в чужій хаті.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЛ

Оповідання ложкаря.

Вичитав оце я в газетах — бо я письменний трохи — що Бог дав нашому краєві такого доброго маршалка[1], який каже: „Всіх сил доложу, щоби тільки домашній промисл у Галичині піддвигнути. Вже нехай собі там що хоче паде, а що хоче пропадає, а домашній промисл мусить піднестися!“

Читав я також, як то дуже вихвалюють той наш домашній промисл такі великі панове, як граф Дідушицький[2], пан Вержбицький[3] й інші, як то вони за дорогі гроші скуповують гуцульське череп'я, покутське шмаття, старі килимки, гердани[4], крайки та дерев'яні вироби, і не

---

[1] Маршалок — представник цензового самоврядування, — щось подібне до нашого, старих часів, голови Губ. Земства.

[2] Мова тут про пок. графа Володимира Дідушицького, основателя цінного природописного, археологічного та етнографічного музею у Львові. *(Ів. Фр).*

[3] П. Людвік Вержбицький, коло 1880 р. директор міського промислового музею у Львові, видав цінний атлас „Wzory przemystu domowego włoscian na Rusi“ у X випусках. *(Ів. Фр.).*

[4] Гердан — ланцюжок з пацьорків (бісеру).

тільки виставляють їх на показ усьому світові, а ще й портрети з них малювати кажуть і книжки про них пишуть. Ну, думаю собі, хвала ж тобі, Господи! Прецінь раз і в наше віконце засвітить сонце. Чей може й мені всміхнеться година. А треба вам знати, що й я, хоч ніби заможній, і господар на ґрунті, таки дещо тим домашнім промислом займаюся. Правда, промисл не Бог зна який: виробляю ложки, нецки й кропила з дерева. Це вже в нас у роді держиться, з діда-прадіда. Маємо з давендавна свій лісок, самі берези, липи, клени та ясені, і така вже в нас установа, що скільки котрий у родині старих дерев зрубає, то має два рази стільки молодих засадити. А середніх зовсім рубати не вільно.

Як кажу, промисл не Бог зна який. Зрубаю три старі дерева, то вистане матеріялу на рік або й на два. Робить чоловік по більшій части „на уряд", на замову, а на продаж хіба де раз у рік вивезу те, що полишається, що люди просто з хати не розберуть. Хіба що кропила два рази до року вожу на Кальварію на відпусти, та до Самбора на Матки[1], та до Дрогобича на Святої Трійці. А ложок моїх на ярмарках ніде не побачите. За ложками до мене люди з-за двадцятої границі ходять, і що тільки нароблю, зараз розхапують. Не буду хвалитися, але те тільки скажу, що люди кажуть: нема над мої ложки. І легкі, й зручні, й тривкі. Не знаю, чи знаєте ви, що в нас по селах кожний ложкар має свій питомий спосіб, свою форму ложок: один робить такі незграбні, як копачі, другий занадто повигинані, так що

[1] Матка — Матір Божа.

як їси, то все мусиш перед самим ротом розіллятн, а інший знов і добрі робить, та що, коли так якось дерев'яне пасмо перетинає, що нехай тільки ложка вигляне трохи на сонце, або й так від кухонної жари — зараз тріскає. Ніби то не велика штука дерев'яну ложку зробити, а все таки треба мати свої способи, знатися на матерії, вміти її як слід порізати, вміти висушити, ну, і пропорцію відповідну при самій роботі потрафити. І не з кожного дерева добрий виріб буде, треба й дерева дібрати.

У мене, як вам кажу, вже з діда-прадіда той промисл ведеться. Так от, звичайно, коли зі своїм найстаршим сином засяду ложки робити, то в нашій хаті правдивий ярмарок. Блискавкою вість по селах розлетиться: ого, Яць Яремишин засів ложки робити! І зараз на другий день починають напливати людьнькове, а поперед усього зі свойого села. Ті мають перше місце й дешевшу ціну, — така вже від давна угода між нами, а це, бачите, за те, що мені мій лісок шанують. У камеральнім[1] чи в панськім, то крадуть, що хто може захопити, а в моїм ані прутика не ткнуть, хоч цей тут таки під носом. Ну, давній звичай, і всі вже того держимося. А поки своїх уконтентую[2], то вже гляди, і з дальших сіл, як на свячену воду за чергою чекають. — „А для мене, куме, копу!" — „А для мене пів копи!" — „А для мене на спів[3] з Олексою копу!" — Позаписую собі всіх, визначу на коли будуть готові, і вони

---

[1] Камеральний ліс — цісарський ліс.
[2] Уконтентую — задовольню.
[3] На спів — на спілку.

собі йдуть. Але вже котрі здалека, з-над Дністра, з Долів поприходять, тих ніяково ні з чим відправляти: чекають, поки не нароблю стільки, скільки їм треба. Не раз по п'ятеро й по десятеро ночує в мене, то під шопою, то на тоці в стодолі. А вечером, видима річ, треба потрактувати людей, чим Бог дав. Ми з сином робимо на вісних стільцях, каганець бувало світиться, а чужі люди позасідають на лаві, розмовляють, оповідають, як їм живеться, що в них нового, а кожний при тім очима пасе мою роботу, чи швидко відійде той, що перед ним стоїть.

Такий то був той наш домашній промисл від давніх часів, від коли затямили люди. Пожитку з того не много, бо ціна ложки — дрібниця, а напинатися коло неї чимало; ну, але бодай чоловік з людьми жив, здибався, мав знайомих, мав пошановок по чужих селах, де тільки було показатися, — ну, і не без того, щоб часом дещо й до господарства не докапнуло.

Так от вичитавши, що там у Львові настав такий добрий маршалок, що хоче бути опікуном нашому домашньому промислові, я аж Богу подякував на радощах. Правда, не міг я того дочитатися, яким то способом хоче пан маршалок підносити той промисл, але врадувала мене сама добра воля. Вже то, думаю собі, такий пан мудрий і вельможний винайде собі способи, про які нам простим хлопам і не снилося. А наразі хоч те добре, що звернув на нас своє око; поможе — не поможе, а хоч оборонить нас від жидів, що то кількох знайомих мені ложкарів так хитро взяли в свої руки, що бідолахи днями й ночами всею хатою

сидять і роблять ложки для жидів по 10 крейцарів від копи. Матерія жидівська, це так, але за роботу такий бідолаха ледве стільки дістає, що з тяжкою бідою може видихати. Пробували жиди й до мене підійти, але не вдалося: в мене свій ґрунт і своя матерія, та й не такий я, щоб мене зловити. Давали навіть гроші в позику і до спілки напиралися. „Давайте, кажуть, до спілки фабрику дерев'яних виробів заложимо". І тим мене не під'їхали. „Дайте ви мені спокій — сказав я їм,— шукайте собі своїх жидівських спільників, а я собі буду по-старому свою роботу робити". Від того часу почали рити підімною. Під'юдили податкового комісара, щоби наложив на мене зарібковий податок. Але комісар був чесний чоловік, жидам на слово не повірив, заїхав до мене, оглянув мої струменти, мій лісок, мій склад сухого дерева, переслухав людей, а переконавшися, що займаюся роботою тільки в хвилях вільних від господарства і на малий розмір, дав мені спокій, а жидів відправив ні з чим.

— Певно то поперед усього в тім сила, щоб охоронити наш домашній промисл від таких непрошених опікунів,— подумав я собі, вичитавши про щиру для нас охоту пана маршалка.— Го, го,— говорю врадуваний до всіх знайомих,— а видите, прецінь то раз і з нашого Підгір'я на всю Галичину світло плине! Аджеж пан маршалок із нашого близького сусідства, зі Старого Міста[1]! Сміло можу сказати, що мої й мого батька ложки виго-

---

[1] Мова тут про бувшого краєвого маршалка Миколу Зиблікевича *(Ів. Фр)*.

дували його на чоловіка. Старомійські всі тільки від нас із давен-давна ложки купують. А вже певнісінько, що в наших нецках його дитиною купали й нашим кропилом кропили! Ну, то й не диво, що нас пригадав собі тепер, коли таким паном зробився. Чекайте лишень, яку то він для нас поміч придумає!

А людонькове слухають тої мови, та й собі ж радіють.

— Ну, що ж, дай Боже, дай Боже, щоб то й з нашого простого стану вийшов для цілого краю пожиток!

Один тільки невірний Хома знайшовся в селі — так навіть і звався Хома Губатий.

— Е, каже, куме Яцю, не маєте ви й досі чого нарікати на свою долю, а на панську поміч не спускайтеся! Я там панів не суджу, але то вам кажу як старий: ніколи якось панська ласка хлопові на здоров'я не виходить. Не дармо то старі люди й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі ж натягнуть. Панська ласка бистрим конем їздить.

— Я вам тому, куме Хомо, не перечу — сказав я,— і на жодну панську ласку не спускаюся, але думаю, що як буде людям ліпше, то й мені буде ліпше, і що прецінь пан маршалок слів на вітер не кидає.

Так то ми собі балакаємо сюди-не-туди, аж ось приходить новий нумер газетини тої, що то її з кумом дяком до спілки пренумеруємо[1]. Пише там щось довго й широко про якісь „корпорації примусові". Що за чорт? Читаю

[1] Пренумерувати — передплачувати, виписувати.

я, читаю, з разу нічогісінько не розумію, а далі находжу, що то про цехи мова. Давні цехи мають бути відновлені, з самого Відня наказ прийшов. Е, думаю собі, це не про нас писано. Цехи то для міст, для ремесників, а в нас по селах, як світ світом, цехів ніяких не бувало та й не буде.

Було то якось у пущіння, зимою, а от так коло середопістя забираюся я з сином до ложок. Робимо день, робимо другий, третій, народу збирається чимраз більше, балакаємо. Аж тут шандар[1] надходить.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Дай Боже щастя!

— Дай Пане Боже! Дякувати за слово добре.

Сів він на лаві край вікна, дивиться на нашу роботу, а далі каже·

— А що це у вас, господарю, стільки людей?

— Та так, за ложками поприходили.

— То ви ложки робите?

— А вже ж роблю, от так часами, як хто замовить.

Узяв він одну готову ложку, оглянув.

— Гарна робота — каже. — А де то ви вчилися того ремесла?

— Ніде. То в нас у роді, з батька на сина переходить.

— А, так! А маєте ви свідоцтво здатности?

Я видивився на нього, як, не при вас кажучи, теля на нові ворота.

— І чого ж ви так на мене витріщилися? —

---

[1] Шандар — жандарм.

каже шандар, усміхаючись.— Чи не розумієте мене, чи що?

— Та й справді не розумію — відмовив я.

— Як то, хіба ж не знаєте, що вийшло таке право, щоби ніхто не смів займатися ніяким ремеслом, хто від свого цеху не має свідоцтва здатности?

Я остовпів на таку бесіду.

— Ремеслом?..— пробовкнув я.— А хіба ж це ремесло?

— А що ж таке?

— Це... це прецінь домашній промисл.

— Ха-ха-ха! — розсміявся шандар.— Добрий то мені домашній промисл, коли ви товар на продаж робите. Як би ви тільки для свого дому робили, то це був би домашній промисл, а так воно ремесло.

— Але як же я маю з цеху свідоцтво брати, коли я до цеху не належу?

— То нічого не значить. Коли узнають, що ви здатні, то вам свідоцтво дадуть. А поки такого свідоцтва не маєте, то й робити для інших не маєте права.

З тим шандар і пішов, лишаючи нас мов окропом облитих.

Що тут на світочку робити? Запрягаю я коні, їду до міста, а сина лишаю при роботі: не можна ж стільки чужих людей ні з чим відправляти. Беру з собою на всілякий конець кілька срібних[1], і вйо! Аж по дорозі приходить мені на думку: ба, до якого то цеху міг би я належати? Який майстер може видати мені свідоцтво здатности, коли в місті ні один ремесник виробом ложок і кропил не займа-

[1] Срібний — карбованець.

ється? Га, що робити, міркую собі, треба буде йти до всіх, хто тільки займається виробами з дерева, може таки котрий дасть мені те прокляте свідоцтво.

Приїхав я до міста, йду поперед усього до знайомого стельмаха. Розповідаю йому всю річ: так і так, де тут шукати поради? Той зразу розсміявся, а далі, коли я йому вияснив, що в наших селах шандарі не жартують, задумався.

— Що ж, пане Яремишин,— каже,— коли так, то треба щось міркувати. Знаєте, в нас є лиш два цехи, що займаються дерев'яними роботами; стельмахи й столярі. Маємо тут одного теслю, то той пристав до столярів, і одного бондаря — той у стельмаськім цеху сидить. А куди би вас припутати, цього я зовсім не знаю. Ходімо, я піду з вами, насамперед до нашого цехмістра, поговоримо з ним, я як з ним нічого не буде можна зробити, то підемо до столярського.

— О, Біг заплать вам, пане майстер, за вашу прислугу! — сказав я.

Пішли ми. Стельмаський цехмістер наморщив чоло, зарушав вусами, коли я розповідав йому свою справу.

— Виріб ложок до нас не належить,— відказав коротко.

— А до кого ж належить?— питаю його.

— Або я знаю? Це вже ваша річ, не моя.

Вийшли ми, йдемо до столярського цехмістра. Цей політурував якийсь стіл і ввесь був замазаний терпентиною. Просив нас сісти на якихось дошках, сам сперся на столі й покликав хлопця, щоб йому сухими руками напхав до носа табаки, чихнув разів зо три, і вислухавши моєї просьби, крикнув:

— Там до біса! А як же я вам дам свідоцтво здатности, що ви вмієте ложки робити, коли я сам на тій роботі не розуміюся? Адіть, у мене самого ложки куповані.

— А куди ж би то податися за таким свідоцтвом?

— Не знаю, любі мої. Найліпше підіть до староства[1], там вам уже вияснять.

Думаю собі: що ж, коли до староства, то до староства. І справді, є в тім рація. У нас у всякому ділі найліпше до староства вдатися. Чи то податок, чи заразлива хороба, чи церковна справа, чи пожежа, чи школа, чи дорога або міст, чи скарга на війта — з усім іди до староства, як у дим.

Іду, попрощавшися з моїм знайомим стельмахом, але ледве що я на ринок, до ратуша простую (староство у ратуші), аж тут мій цехмістер стельмаський сіп мене за полу.

— Слухайте, пане господарю,— говорить — а ви при своїй роботі вживаєте токарні?

— Ні, не вживаю.

— А яких же струментів уживаєте?

— Та яких би? Крім сокири й пилки хіба теслиці, різця і вісного ножа.

— Ну, так же й кажіть! — скрикнув він радісно.— В такім разі вас очевидно треба приписати до бондарів. А що в нас окремого цеху бондарського нема, а одинокий тутешній бондар належить до нашого цеху, то й вам прийдеться до нас приступити.

— А Бог би за вас говорив, пане цехмістру!—скрикнув я, з дуру врадувавшись.—Значить, буду міг у вас дістати тоту нещасну карту?

[1] Староство — повітова управа; староста — начальник повіту.

— Ну, то ще побачимо. Порядок вимагає, щоби цехової карти не видавати нікому, хто в цехового майстра не витермінував і не визволився.

— Але ж бійтеся Бога,— скрикнув я,— пане цехмістру! Чей же не скажете мені йти тепер до терміну до стельмаха або до бондаря вчитися ложки робити, коли й так ніякий стельмах ані бондар їх робити не вміє?

— Ну, ну,—сказав цехмістер, усміхаючись,—того я вам не кажу, але цехові приписи мусите сповнити.

— Які ж то приписи?

— Майстерштік[1] зробити, це перша річ.

— Майстерштік? Який же я вам майстерштік зроблю?

— А що? Кожному цеховому по пів тузина[2] ложок, а мені зо два тузини, от вам і майстерштік буде.

— Ну, це би ще можна.

— Але це нічого. Треба дати вписового п'ять ринських, на світло цехове других п'ять, ну, а за те, що вам без термінування карту видамо, мусите зложити таксу 40 ринських, і на послідок, розуміється, трактамент[3] для цехових братій. В такім разі видамо вам карту, з нею підете до уряду податкового, дістанете аркушик зарібковий, з аркушиком зголоситеся до мене, впишу вас до реєстру цехових майстрів...

І викладав це так спокійно й розсудливо, немов би вже порядкував на столі трактамент

---

[1] Майстерштік—майстерський твір.
[2] Тузин — з польського, дюжина.
[3] Трактамент — угощення.

для цехових братій. Злість мене взяла, не дослухав я його роздебендювання.

— Бувайте здорові, пане цехмістру!—крикнув я.

— Ну, що ж це, куди ви?

— Додому.

— Ну, а карта цехова?

— Спасибі, вже не потребую.

— А то чому?

— Бо від нині закидаю увесь свій промисл. Знаєте, пане цехмістру, всього того, що ви мені тут вилічили платити, я й за десять літ не зароблю, не рахуючи вже своєї матерії. Сховайте собі свою карту і свій гонор цеховий! Обійдеться циганське весілля без марципанів.

І я пішов, натиснувши шапку на вуха, щоб не чути, як кликав за мною пан цехмістер.

Приїхавши додому, я як стій, повідправляв чужих людей, кажучи їм, що вже більше ложок не буду робити, а струменти всі запакував до скриньки під замок і до комори, нехай лежать аж до ліпшого часу.

За кілька день знов шандар рип до хати.

— А що, маєте карту здатности?

Я рукою махнув.

— Бог з нею—кажу,—на що вона мені тепер! Відтепер я не думаю й доторкнутися до ложки, хіба при їді.

— Ну! Пам'ятайте собі! Бо як вас зловимо на продаванню, то прилади всі заберемо, і ще 50 ринських кари заплатите!

— Чи так? Ну, цю пересторогу справді варто собі затямити.

Так то я розстався зі своїм промислом. Почувся чоловік нараз як без рук. Ходжу, нуджуся, а далі з нуди думаю собі: „Чекай

же ти! Напишу хоть лист до самого пана маршалка!“ І написав. Усе йому виложив. Як нашої роботи ложками його ексцеленція[1] в дитинстві годувався, як тепер ми від нього ждали опіки й підмоги і як нас раптом оця цехова устава підрізала—все по порядку. Виписав я йому також, скільки то в наших сторонах ковалів, шевців, ткачів, теслів та інших ремесників через ті цехи хліб потратило, а на остатку, як то ціла та історія з цехами тільки жидам не добре вийшла, бо жид таких збанкрутованих ремісників бере до себе ніби на службу, вироблює для себе аркушик зарібковий, і каже бідолахам робити на себе. Жид збагачується, а вони ледве дишуть...

Виписав я це все й післав до Львова до рук самого пана маршалка. Отже підіть ви— як післав, так і до нинішнього дня ніякісінької відповіди нема. Ну, та воно й видима річ: де би там такий великий пан хотів відповідати на базгранину простого хлопа! Тільки те мене дивує: пощо в такім разі гомоніти так голосно про піднесення домашнього промислу?..

Львів, у січні 1887 р.

---

[1] Ексцеленція—те, що по російському „високопревосходітельство“, наше ясновельможний.

ІСТОРІЯ МОЄІ СІЧКАРНІ

Вже як мені надоїло було різати тоту січку на нашій простій ручній скриньці, то й сказати не можу! Як бувало приходить зима, то чоловік гірше тої січки боїться, ніж у літі косовиці. Довгими зимовими досвітками стій бувало на тоці на морозі, на ліхтарню вважай, щоби нещастя якого не наробити, і різак заправляй що хвилі, і дави та тягни, аж у тобі цомоґи схнуть, поки трохи тої січки удушиш. Та й то чи багато її! От, аби для коней на день вистало; про худобу й гадки не було. І відтак, як подоростали мої хлопці, знов біда. Уробиться тото через день, умотикається, де йому вечір хочеться ставати до скриньки! Ліг би та би спав, не різаком тяг! Так уже я бідував, що, чуєте, аж обридло.

Аж ось чую-перечуваю, кажуть люди, що вийшли такі скриньки, що машиною ріжуть січку; і дрібно як мак, і легко, і швидко. Троє людей тою скринькою за день і п'ятдесят кірців січки дрібненької уріже! Я зразу аж вірити не схотів. Хто би там — гадаю собі — дбав за бідного хлопа, що то йому тота січка так гіренько приходиться, та для нього аж машину робив! Відаю я далі, в одного, другого,

третього, — ба ні, таки правда! Кажуть, що вже є така машина: там і там пан-отець купив, там знов дідич. Розповідають люди, що виділи на власні очі, і не можуть нахвалитися. — А, — погадав я собі, — Господи, Тобі слава! Вже щоб я мав, не дай, Боже, послідню корову продати, а мушу стягнутися на тоту машинову скриньку! Але де тут її дістати? В нашім селі ні від кого дізнатися. Пан-отець з громадою у гніву, що їх не хоче вибрати на радного: професор[1] такий, що й сам мало що знає, а більше ні в кого й спитати. Відаю я знов поміж людьми на ярмарках, а все поміж чужосельними, так щоби в нашім селі ніхто й не знав ні про що. Бо в нас, видите, нарід дивний, такий, що з чого будь, та й осміє чоловіка. А тут іще — гадаю собі — і сам я не видав, що то за скринька, яка її вдача; ану як покажеться, що то пусте, а я перед людьми оголошуся, буде сміху, що і в дев'ятьох водах не вмиєшся. А ще до того я! Мене від давна люди прозвали „дерев'яним філософом" за те, що все, бувало, скоро лиш яка вільна хвиля, люблю майструвати дещо. Якусь мені Бог дав легку руку до майстерства; що очима виджу, те руками зроблю. От у крупяря в місті побачив я був корбові жорна, що ними крупи меле; придивився я їм добре, а відтак як став пипнати в себе дома, як став буторити, якось я склемезив і собі такі жорна, і підіть но ви, як мелють славно! І що то з мене не насміялися сусіди за оті жорна, Господи, Твоя сила! На село годі було показатися, все питалися: „А що, куме, корбові

[1] Професор — сільський учитель.

жорна здорові?“ Такий уже, кажу вам, дивний народ! А про тото, ховай боже, тепер толокою ходять на мої жорна молоти, і не нахваляться. Або і з млинком, тим, що збіжжя віє... Клемезив я його щось цілий місяць. Сусіди, бувало, — в зимі діялось, — посходяться до моєї хати, посідають, гуторять і дивляться, як я ті дощечки складаю, розбираю, примірюю, врізую та пристругую — звичайно, чоловік тому не вчений, а так собі, самоучка, без доброї справи, без нічого — та й сміються з мене, а не один то й просто скаже: „Повергли[1] би ви тото майстрування, пуста вас робота взялася!“ А я нічого, все своє роблю, та й такий млинок зробив як праву руку. І ті, що сміялися, до мене йдуть збіжжя віяти. А проте я все у них „дерев'яний філософ!“

Я то ніби не багато собі роблю з того сміху, але все таки, видите, чоловік не дерево; леда слово незвичайне, леда на сміх, а допече до живого. І вже мені той сміх на кінці віку став. Так що я погадав собі: „Ні, вже про скриньку нікому не скажу, аж поки не буде в мене, отут на тоці, і поки сам не витрібую, що в ній за сила“.

Якось-не-якось, велося тото пару місяців, поки я розкрутив трохи грошей, а за той час усе відаю поміж людьми, ба й поміж жидами, чи нема такої скриньки на продаж. Аж раз, уже так під осінь, чую я від одного жида, що десь у Самборі є якась жидівка, що її чоловік був завідатором у якихось панських добрах. То він десь роздобув таку скриньку, не знати на що та й по що. А тепер жид

[1] Повергнути — кинути.

умер, а жидівка продала би скриньку за тані гроші. Почув я тото та й утішився, мов не знати чим. Зараз за кілька день зібрався я, взяв усі гроші з собою, які мав, казав запрягти коні до воза та й їду сам до Самбора. А тут ніхто, навіть мої хлопці не знають, що я за гадку маю.

Приїхав я, допитався до тої жидівки... Так і так, повідаю, купив би скриньку, коли є у вас на продаж.

— Ох,— каже жидівка,— є, але порозбирана, порозкидувана на поду.

— Та я собі зложу,—говорю я, а сам аж тремчу, що не вдам; що то, як жию, не видав ще такого струменту.

— Ну, то ходіть зі мною!

Пішли ми, вилізли на під, а там усілякого буторинння стільки, що Мати Божа! Зачала вона ритися в тім, повитягала якесь дерев'яне обніжжя, якесь пудло[1] залізне з зубатим валком, якесь колесо з корбою, якісь криві різаки, та й усе тото поклала на купу переді мною.

Я став над тим, як дурний перед плотом. Але що, гадаю собі, зле знов показатися таким дурним перед жидівкою, треба бодай чинитися, що чоловік щось розуміє...

— А шріби[2] де? — запитався я, зовсім навгад.

— Ох, десь заверглися[3]!— сказала жидівка та й кинулася знов шукати. А я аж відідхнув. Значиться, шріби потрібні! По хвилі жидівка справді подала мені кілька шріб і ключ.

---

[1] Пудло — коробка.
[2] Шріба—шруб
[3] Заверглися — закинулися.

— Ну, вже все! — сказала вона. — Ви, видно, пане ґісподар, знаєтеся на тім? Подивіться самі, що тото варта?

— Не багато варта,— сказав я, премудро оглянувши скриньку. — Дуже старосвітська, тяжко буде йти!

— Ну, я вже за тото тано вам пущу,— сказала жидівка. — Дасте тридцять ринських, то собі візьмете.

Господи, Тобі слава,— подумав я собі.— Я гадав, що то буде треба дати де з яких п'ятдесят, а тота тридцять цінить. Ну, а ще чей що виторгую. Та й до жидівки:

— А що ви говорите, тридцять ринських! Та тепер нову за такі гроші дістане! Я вам дам п'ятнадцять.

— Ох, дуже ви мало даєте, пане ґісподар,— застогнала жидівка. — Дайте двадцять і п'ять!

Ледве-не-ледве сторгували ми за двадцять. Я вже скриньку й не беруся складати, а тут аж потерпаю: ану, гадаю собі, не зможу й дома зложити, та й таку суму дармо вивалю! А далі гадаю собі :— Ні вже, будь-що-будь, а я мушу на своїм поставити!

Забрав я тото все на віз; подріб'я склав у рептюх[1],— а підставник обложив соломою, накрив веретою,— стоїть тото, розчепірхане, акурат так, як коли би чоловік лежав на возі та коліна догори задер. Зладився я, їду.— Слава Тобі, Господи, гадаю собі, що до свого села аж на ніч приїду, чей таки аж до хати заїду, щоби ніхто мене не бачив. Їду я, їду, минаю село за селом, та все потерпаю, що от-

[1] Рептюх—мішок.

от лучиться який знайомий та й запитає, що везу. Вже й сам не знаю, що це мені тоді сталося й чого я так боявся, немов що крадене везу. Таке вже в нас: загулюкають люди чоловіка, осміють за те, чого й самі не розуміють, так що потім чоловік і рад би щось доброго зробити, та унимається, боїться людей, немов це він не знати яке лихо задумав.

От уже я наблизився до свого села. Смерклося. Я ще перед коршмою за селом постояв трохи, щоб і зовсім стемнілося, а тоді їду. Та ба, на моє лихо, ледве я до села, аж тут бух місяць сходить собі повний, круглолиций, як коли би ніде нічого. Видите мене, я не ось такий, щоб за що будь розгніватися, але той місяць тоді трохи мене до лютости не привів, мало я йому, бідному, в батька-матір не закляв. А я, правду кажучи, й зовсім його не сподівався! А тут так вам ясно зробилося по селі, як удень! На моїм возі вже здалека видно щось, гей ґренджолі, зведене, а що віз наскочить на камінь, то воно на всі боки хитається та дзоркає. А тут ще пси — в нашім селі що хата, то пес — почувши, що хтось їде, гурмою вилетіли на дорогу, уїдають так, що аж землю під собою гризуть, провожають мене з музикою! Але Богу дякувати, що вже чоловіка ніякого нема на вулиці, не буде питати, що везу.

Ба, як уже лиха доля на тебе завізьметься, то й конем її не об'їдеш. Приїжджаю просто церкви, дивлюся, стоїть хтось серед дороги, дивиться.— Тьфу, осина тобі, маро! — погадав я собі. — Прокляті псища збудили вартівника, зараз зачне питати. Та й бо й є! Скоро ми порівнялися, а він до мене:

— Чи то ви, нанашку [1]?

Я зараз по голосі пізнав, що то дурний Савка, мого сусіда син. Ну, знайшли кого на варту вислати, та такого тумана вісімнадцятого.

— Аджеж я,— кажу.

— А відки ви їдете так пізно, що аж псів побудили?

— Велика шкода,— кажу,— бо пси й тебе бідного збудили.

— Ба, та певно! А мені акурат зачало снитися, що злодії церкву обкрадають. Схапуюся, аж то ви! Та відки їдете?

Що дурневі казати? Або він буде знати, що й як?

— Із Грайгори,— кажу.

— А що тут везете таке красне [2]?

— Е, не питай,— кажу я ніби заляканий. Вже й озлився, що він стоїть як паль та мене випитує.

— Та скажіть! Я бігме ж то ну, нікому не скажу.

— А не скажеш?

— Скари ж то м'я, Господи, що не скажу.

— Ну,— кажу я, озираючись, та шепотом:— Я забив жида з грішми, та везу його до дому закопати під вуглом.

— Йой!— скрикнув наляканий Савка.— А то на що?

— На щастя, дурний Савко, щоби дома все гроші велися.

З тим я й поїхав, а вже кмітую [3], що мій Савка аж горить з нетерплячки й цікавости. Ну, гадаю собі, закпив я з нього! Але гляджу

---

[1] Нанашко—дядько.
[2] Красний—гарний.
[3] Кмітую—помічую, бачу, міркую.

позад себе, а мій Савка біжить попід плоти, вслід за мною. Ну, біжить, та най біжить. А до моєї хати вже недалеко; заїхав я, отворив лісу[1] на вигін, відтак отворив стодолу, заїхав на тік, випряг коні, а віз таки лишаю на тоці. Зирнув, аж мій Савка дриголить під лісою, та пасе оком, що я буду робити. А я нічого, немов і не бачу його. Поставив коні, поприпинав, дав їсти, та й сам до хати.

Повечеряв я, ляг спати, і гадки не маю. На другий день схопився я досвіта та до стодоли, до скриньки. Ще й хлопця взяв із собою. Зараз ми, круть не верть, що до чого пасує, прикладаємо, трібуємо[2]... Богу дякувати, все нам як з маслом іде! За пів годинки і зложили і потрібували — ріже так, що ану. Я мов на світ народився; прецінь не дармо гроші видав! А хлопець аж у руки плеще, налюбуватися не може машиною. За мінуточку ми цілий приколоток соломи для стрібунку порізали, віз викотили, та й до хати. Благодать!

Іно ми сіли снідати, аж тут пес заголосив. Визираю вікном—го-го-го! І війт, і присяжний, і писар, і з п'ять хлопа з палицями. Як то кажуть: „І дід і баба і ціла громада". Та й то не йдуть до хати, а стали коло одного вугла, шпортають, штуркають, шнипорять... Що за притока? — гадаю собі. — Що таке людям сталося? Хочу вийти з хати — а, ба, з-за дверей чую голос десятника: „Не вольно! Сидіть у хаті!" Що за лихо?.. Сиджу я. Обійшли вони хату на всі чотири роги, обталапалися по коліна, далі пішли під шопу, довкола шпіхліра,

---

[1] Ліса — ворота.
[2] Трібувати — пробувати.

довкола стодоли... Я в голову заходжу: що за нещастя? Чи подуріли люди, чи може розбій який? Аж ось вони входять до хати.

— Десятники!— каже війт, не вітаючись, ні здоровкаючись — станьте коло нього! Як би втік, то ваша відповідь на тім!

Я став, очі витріщив, а тут десятники як апостоли які коло мене.

— Пане війте, — кажу я, — що це має значитися?

— Гм, гм, — пробуркотів війт, сідаючи на ослоні і штуркаючи паличкою о землю,— то вже в тім моя голова. Ви маєте мовчати й відповідати.

— Мовчати й відповідати?— дивувався я.— Ба, та як же я відповім, як буду мовчати?

— Гм, гм!— пробуркотів знов війт.— А скажіть ви нам насамперед, як ви називаєтеся?

— Я? Або ви хіба не знаєте? Чи то я який чужосільний, чи що?

— Зараз мені відповідати! Хто тут старший у селі, я, чи ви?

— Я тут у своїй хаті найстарший!—скрикнув я, олютившись.— Що це за розбій такий? Я нікому нічого не винен, а тут мене нападають! Пане війте, я на вас скаргу подам!

— Хе-хе-хе! — сміявся війт, — а дивіть, як ставиться! Нікому нічого не винен! Ну, ну, дай то Боже! Зараз будемо видіти. А скажи но ти мені, невинний чоловіче, де ти того забитого жида подів, що його вчора поночі віз?

Мені зараз мов луда з очей спала. Як не зарегочуся, як не зайдуся сміхом, то гунцвот [1] не моє ім'я, коли я так реготався від уродження

[1] Гунцвот — собачий, поганий.

свого. Трохи, кажу вам, на землю не покотився зо сміху.

Війт став як тото теля, що о нові ворота вдариться. Але далі знов визвірився на мене.

— Куме, я тобі по-добру кажу, не смійся, признайся до всього, то вже я вставлюся за тобою, щоби тебе високий суд не повісив, щоби тобі життя дарував. Не відпирайся, коли не хочеш на шибениці ногами перебирати.

Я ще дужче зареготався, аж за живіт руками держуся. Це й зовсім розлютило війта.

— В'яжіть його! — крикнув він десятникам.

— Але ж пане війте — сказав я, отямившись,—постійте, я вам усім признаюся, навіть ласки вашої не буду просити в суді. Вже як маю висіти за одну ногу, то радше за обі.

— Признаєшся?

— Але ж розуміється!

— Ну, де ж той забитий жид? Ще єси його не закопав під вугло?

— Ні, ні!

— Ну, а де ж він?

— Таки лежить у стодолі.

— Ходи, покажи нам!

Взяв я ключ, ідемо. Гляджу, аж під стодолою варта. Ну, Богу дякувати! І Савка тут! Ще ліпше. А народу насходилася повна обора. Що то, вість рухнула по цілім селі, що „дерев'яний філософ" жида забив та й під вуглом закопати хотів. Я йду посеред тої глоти[1] та й усміхаюсь, а тут мир Божий лиш: шу-шу-шу! Буцім то: адіть, і вішати його будуть, а він собі байдуже! Що то „дерев'яний філософ!"

---

[1] Глота—юрба.

Прийшов я підо двері, а десятники все коло мене! Отворив...

— Ну, прошу, пане війте, осьде той забитий жид!

Війт позирнув і очі витріщив.

— А-а-а! Ба, то що?

— Тото саме, що я вчора віз поночі. Скринька до різання січки!

Тут увесь нарід, що товпився довкола стодоли, як не зарегочеться, то Господи Твоя воля! Певно аж у небі чути було той регіт. І десятники і присяжний, і польові, всі реготалися, навіть війт усміхнувся і зачав мене перепрашати за цілу тоту оказію та й за те, що повірив дурному Савці. Сміху на ціле село. А скриньку мою як зачали того дня трібувати, то мені п'ять околотів соломи порізали! От так то я й до скриньки прийшов і з цілої громади сміх зробив!

23 жовтня 1881 р.

ДОВБАНЮК

Та його властиво так тільки прозвали Довбанюком, за те, що все ходив у тих шляхотських, незбираних, як то кажуть, вибачте, „довбаних“ штанах. А звався він властиво Городиський. Шляхціц[1] був, правда, що з тих ходачкових, але фуми[2] шляхетської стільки, що хоч і графові не стид би. Іде тото, бувало, вулицею, обшарпане, в полотнянці два роки непраній, заталапаній по коліна, — хто би його не знав, то би йому кусник хліба дав, як дідові[3], а зустрінеться з хлопом, то надується як той індик, ніс догори, ніби зорі лічить, та й просто насупротив, не вважає ні на що. І най но би поважився чоловік не обминути його або підтокою за полотнянку зачепити, то так зганьбить, що й о світі не стямишся!

— А ти мудю! А ти хлопе! А ти опришку! Чи не бачиш, що я йду, не можеш уступитися?

Свої люди вже знали тоту його фудулію, то тільки всміхнеться, бувало, чоловік та й скаже:

---

[1] Шляхціц — з польського, шляхтич, дворянин.
[2] Фума — пиха, зарозумілість.
[3] Дід — жебрак.

— Ну, ну, пане Городиський (як би не сказав „пане“, то крий Мати Божа, образиться на смерть!), вибачайте за цей раз, я не хотячи!

І Городиський гордо кивне головою на знак, що перемінив гнів на милість, і почалапкає собі дальше вулицею. А коли це лучилося з незнайомим, чужосільним чоловіком, то такий нераз стане, слухає-слухає Довбанюкової ганьби, а тут видить, що чоловік зовсім ледащо, та й почне кпити собі з нього.

— Ба, а чому ж то пан у кареті четвернею не їдуть, а тільки пішки по болоті чвалають?

— Чекай но ти, чекай — скрикне на те Довбанюк,—прийде ще такий час, що ми, шляхта, будемо вами, хамами, їздити!

— А бодай то Бог о тім не довідався, — сміється чоловік, а Довбанюк іще дужче лютує.

— Орати будемо вами, так! А вашими бабами волочити, щоб ти знав! Ти гадаєш, що я жартую? Чекай тільки, за два роки Польща буде, побачиш!

Почувши таку бесіду, чоловік швидко перестає сміятися, з якимось острахом позирне на Довбанюка, далі сплюне щосили, та й мовчки рушає дальше в свою путь. А Довбанюк також сплюне та й воркоче собі під носом:

— От хами! Як собі розібрали. Забули вже дисципліну, зовсім забули! Але чекайте лишень, прийде ще на вас криска, пізнаєте ви, що що шляхтич, то не хлоп. Най но тільки нам Польща вернеться!

Дуже часто він, бідолаха, тоту небіжечку Польщу згадував. Та й Бог його знає, як йому здавалося: чи тоді грушки на вербах рости будуть, чи калачова туча спаде, чи що? Те тільки видавалось йому певним, що тоді й

найгіршому шляхтичеві щодень буде пущання. А тут у нього бідолахи щодень велика п'ятниця. Робити, бачите, не хочеться так тяжко як хлопові, своїх достатків хіба стільки, що на хребті, ну, а їсти треба. От так де саду пильнувати, в пасіці роїв доглянути (хоч бжіл дуже боявся й на пасічництві не розумівся), під час толоки коло женців постояти або зимою скипок наколоти та збіжжя на млинку провіяти — стільки його й роботи було. А не кличе бувало й до такої ніхто, то він літом у лісі на губи плентається, набере голубінок, гіркань, сироїжок, накладе дебудь огник та й пече-пече й їсть. А зимою, то так таки голіруч із хати до хати волочиться, посидить, посопе, побалакає, коли що дадуть, то перекусить, а як ні, то далі плентається.

Було в нашім селі кілька багатих шляхтичів, ще й тески Довбанюкові, все Городиські, хоч і не свояки. То ті вже зглядь мали на нього. Літом до роботи запрошують, а й зимою не забувають. Не знаю, чи там змова між ними була, чи що, досить, що коли Довбанюк у них не сидів і не стравувався [1], давали йому „лігулярно“ [2] що тижня по гарцові ячмінної муки. Ми, діти, бувало сміху маємо!.. Скоро тільки субота вечір, мій Довбанюк, нічого нікому не кажучи, бере мішочок за ремінь, та й у село. А ми, також нічого не кажучи, та й за ним.

— А ви куди, колодачики? (Всі діти в нього звалися „колодачики“).

— Та так собі! Біжимо послухати, відки пси гавкають.

---

[1] Стравуватися — від страва, харчуватися.
[2] Регулярно.

— Дам я вам псів!

І він грозив нам пальцем. Дуже, бачите, не любив, коли хто за ним заглядав, що він робить, або куди ходить. А нам тільки того треба. Нам хоч би й у кінець села пробігатися, аби тільки Довбанюка подразнити. І як то вже він ізвивався, через плоти скакав, у кукурудзи та в колопні[1] ховався, коби тільки змилити нас, щоби ми не знали, в котру хату він заходить. Та куди тобі сховатися перед чотирма парами всевидючих дитячих очей! Куди він, туди й ми за ним, а все кричимо:

— Пане Городиський, геп-геп! Пане Городиський, геп-геп!

— Ну, ну,—воркоче він із колопень,—гепну я тебе одного з другим, лиш ти не йди мені з очей!

А коли вже дістане свій гарчик[2] муки, з хати виходить, та й просто на вулицю. Тоді вже ані гадки по за плоти скакати. Самою серединою дороги суне й борони Господи до нього підступити! Та й просто до нашої хати. З моїм татом він якийсь давній знайомий був, ну, та й пасіка в нас, сад; досить, що він усе любив пересиджувати в нас, коли деінде діла не мав. „Тут моє припиновище, каже, бувало, поки не проженете“. І скринька його зо шматтям у нас у коморі стояла. Навіть горнець свій і залізну ложку в тій самій скринці мав. Так то він у тім горшку щодня собі в нас лемішку варив із тої муки. Зварить, бувало, водою розпустить та й сербає. Мама не втерплять, капнуть йому молока до тої бевки,

---

[1] Колопні — коноплі.
[2] Гарчик — гарець.

а він відвернеться, ніби не бачить, щоби не потребував дякувати. Не любив, бачите, виду показувати, що хтось йому ласку робить, а вже попросити в кого чого — радше з голоду згине! „Що то“, кажуть бувало мама, „шляхетська манерія!“ Та й байдуже собі, привикли до старого Довбанюка.

Так отже послухайте, яка то старої голови на старість дурниця вчепилася! Неділя була, десь так перед Петром, саме того року, як то тота польська рухавка [1] в Варшаві вчинилася. Газет у нас тоді ніяких не було, а так тільки глухі вісті поміж народом ходили, що „поляки прийдуть, хлопів різати будуть“, або щонайменше „панщину завернуть“. Хлопи дуже похнюпились, а шляхтичі мов на дріжджах росли. А село наше, бачите, мішане, більша половина хлопів, а менша—шляхти. А що вже наш Довбанюк, так цей не раз і крізь сон кричав: „Чекайте но ви, хами, скоро Польща буде! Ми вам!“.

Від самої весни ходив, як загорілий. До роботи ніякої, хоч його ріж, то не піде, а хоч би й пішов, то що з нього за робота! Нехай собі рої летять, куди їх Бог провадить, нехай костогризи та сорокопуди черешні об'їдають, нехай каня всі гусята поб'є — він ані не бачить, ані не чує нічого! Адже швидко Польща буде! То й не дивниця, що, поки що до чого, а наш Довбанюк таки порядно з голоду млів. На його лихо й губи того року не зародили й риба не ловилася. Як би не той гарчик ячмінної муки, що йому щосуботи тески давали, то був би Довбанюк, таки не дочекавши Польщі,

[1] Рухавка — рух, повстання.

з голоду загиб. Мама прогодувати його не могли, бо в них і своїх дітей було досить, а передновок випав тяжкий. Але Довбанюк байдуже собі! Чим тісніше коло нього, тим дужче він за своєю Польщею вбивається.

Сидимо ми отак на призьбі з полудня: тато, ще кілька сусідів і ми, діти, а Довбанюк на сінешнім порозі лемішку їсть, таки з горшка, нерозпущену. Пожурилися наші ґазди передновинком, а далі на повстання зійшли, розповідають, що хто на ярмарці чув або від чужосільних.

— Кажуть, що щось москаль замагає, — бовкнув один.

— Хто то каже? Хто сміє казати? — аж скрикнув Довбанюк, зірвавшися з порога й кинувши до горшка своєю залізною ложкою.

— Ой, пане Городиський, круто з вашою Польщею! Там, повідають, москаль повстанців як риби в саку ловить, а котрих зловить, то з тими таке робить, що був-був когут, а потому зістав каплуном!

— Дурні повідають, а ще більші дурні слухають!

— Ну, та ми власне потихо собі шептали, щоб ви не потребували слухати.

Загальний регіт. Довбанюк аж почервонів зі злости, але не сказав нічого, тільки сів назад на поріг і взявся знов до свого горшка з лемішкою.

— От дармо-сте пана розгнівали, — передразнює один ґазда. — Хто знає, може он завтра Польща буде! Тото будете в ярмі ходити, що аж гей!

— Га, як у ярмі, то в ярмі, — відмовляє другий. — Але я гадаю, що пан Городиський

не будуть такі, покажуть свою велику ласку для нас, дурних хлопів.

А Городиський нічого, тільки сопе та ячмінну лемішку уплітає. Коли в тім собаки загавкали а з сусіднього закавулка залунав немов цапиний бек, тонкий голосок:

— Горшки друтоваць, мамо-о-о!

— Агій, сказився та в неділю горшки дротує! — загомоніли ґазди.

— Препрашам, я сем завтра подротую, а нині тільки шукам, де сем преночую! — відізвався з-за плота такий самий цапиний голос дротаря.

— Чи бач, який хитрий! Ну, ходи сюди, ходи!—сказали тато і вказали дротареві перелаз.

Дротарів у нас у ту пору дуже радо приймали, бо дротар усе одно, що газета, про всяку всячину розкаже. Бувало, повна хата людей найде як на комашню [1], а він собі на лаві засяде, та „сем" та „лем" — і плете, що йому слина на язик наверне, а люди аж роти порознімають та тільки ахають. Та й волочилося тих дротарів багато, що кілька день усе якийсь новий. Чутка йшла навіть, що їх навмисне підсилано. Одні казали, що їх пани підсилають, щоби хлопів бунтували, а другі казали, що уряд підсилає, щоби пантрувати [2], чи хлопи справді не бунтуються.

Так і цей дротар. Переліз на подвір'я, привітався з ґаздами та й сів на призьбі. Спочиває. Ґазди його розпитують то про це, то про те, а він нічого. Слово-дві скаже, та й далі сопе. За невеличку хвилю вже відкись по селу чутка

---

[1] Комашня — гостина за померлі душі.
[2] Пантрувати — слідкувати.

пробігла, що дротар об'явився. Ого, зараз пів подвір'я людей насходилося новин послухати. Тоді мій дротар як не розбалакається! Зразу затинав і „сем“ і „лем“, плів щось таке, що мара знає що, а далі почав чисто по польськи, та й уже не про що, як тільки про повстання. Почав розповідати, як то повстанці б'ють москаля, ак француз і анґлік ось-ось уже полякам на поміч виступлять, як і наш цісар нічого проти того немає, щоб москалеві „курти скроїти“, як то деінде й хлопи до повстання йдуть, а пани хлопам не лиш панщину, але й усі ліси й пасовиська дарують.

— Pójdzcie, ludzie, pójdzcie — говорив він. — Ojczyzna wota! Stuchajcie piosneczki[1]!

Та й затягнув своїм цапиним голоском:

Stój, wrogu, stój [2]
Bo nie ustat bòj!

Співаючи, він підскакував, крутився на одній нозі, помахував в одній руці звоєм дроту, а в другій тим шилом, що горшки править. Люди слухали, дивилися як на комедію, де-які сміялися, жінки хрестилися. А коли дротар закінчив свою пісню страшними словами:

Powiesimy was po parze
Czynowniki, dygnitarze! [3]

то всі вибухнули голосним реготом, так кумедно вертівся та перекривлювався дротар.

— Pójdzcie, ludzie, pòjdzcie! — проговорював він дальше. — Pokazcie, ze wy wierne polskie dzieci! [4].

---

[1] Йдіть, люди, йдіть. Батьківщина кличе. Слухайте пісні.
[2] Стій, враже, стій, ще не скінчився бій!
[3] Повісимо вас по парі, чиновники, достойники!
[4] Йдіть, люди, йдіть! Покажіть, що ви вірні польські діти.

— Та брешеш, козячий сину! — сказав на те з добродушним притиском один ґазда, — бо ми ані не діти, ані не польські!

— Дротарю, я йду з тобою! — залунав нараз різкий могучий голос. Усі озирнулися й охнули. На порозі сінешніх дверей стояв Довбанюк з горшком недоїденої лемішки в одній, а залізною ложкою в другій руці, і не зводячи очей із дротаря, грозив, бачилось, цілому світові.

— Я йду з тобою, чуєш, дротарю! — повторив він іще раз. — А їх не клич, це хлопство нічого не розуміє.

— Довбанюку! — скрикнув йому мій тато, забувши навіть утитулувати його паном. — Чи ти стікся [1], чи тобі що такого?

— Мовчи, хаме! — гримнув Довбанюк, кинувши на тата таким неописано згірдним поглядом, якого я з роду не бачив і бачити не буду. І не кажучи більше нічого, він обернувся, пішов до комори, відмок [2] свою скриньку, вложив до неї горнець до половини повний лемішки, положив таки необтерту ложку, замок [3] скриньку, сховав ключ у сінях під ступу, і взявши в руку палицю, вийшов на подвір'я.

— Гурра! — повітали його люди грімким окликом.

— От козак, раз козак!

— Оперезався, зовсім зібрався.

— Хоч до повстання, хоч у просо горобців пуджати!

Мов град сипалися насміхи на Довбанюкову голову. А він нічого собі. Взяв дротаря за

---

[1] Стікся — сказився.
[2] Відмок — отворив.
[3] Замок — замкнув.

під руку, навіть не поклонився нікому, та й пішли.

— Гей, музики військової! З парадою провести пана капітана!—крикнув хтось, і за хвилю де не взялась юрба хлопців з цебриками, нецками [1], скіпцями, другі по при них з патиками, та й луп-цуп, трах-тарах тарабанять щосили! Я й сам, тямлю як нині, лупив по цебрику, що трохи дно не вибив. Крик, ґвалт, гармидер! А за бандою [2] друга купа йде — парубки, ґазди, та ревуть-ревуть:

Пристань Юрку до вербунку,
Будеш їсти з маслом курку!
Будеш їсти, будеш пити,
Довбеньками вош і бити.

Ну вже, одно слово, зі славною парадою проводили ми Довбанюка аж за село. А він нічого, пішов, навіть не подякував.

Минули жнива—за Довбанюком і слухи загули. Мов у воду канув. Уже люди й сміятися перестали. Аж ось на Першої Матки знов якось так випало, що в нас на призьбі народу зібралося чимало. Сидять, балакають. Коли нараз глядимо: лізе щось вулицею, обдерте, згорблене, скулене, ледве ноги за собою тягне. Та й ноги лепські: подряпані, покривавлені по самі коліна, бо якраз тільки до колін останки штанів досягали. Лізе просто на наше подвір'я, наближається, знімає з голови щось ніби лопушшя ликом пов'язане... Господи, та це ж він сам, це Довбанюк!

— Юрку! Пане Городиський! Чи то ви? — скрикнуло разом до нього кільканадцять голосів. Але в жоднім голосі й тіні насмішки не було.

[1] Нецки — ночви.
[2] Банда — музика.

— Я! — відповів коротко Довбанюк, і здавалося, із крайнім напруженням усіх сил випростувався й гордо пройшов крізь товпу згуртованих біля нього людей. Усі до нього з запитами: а що? а як? а де? а коли? — а він ані слова. До сіней, та під ступу, та до комори, та до своєї скриньки. Відмок і першим ділом хап за горнець з лемішкою та за залізну ложку. Горнець був повний і ложка була повна, але пліснятини. Йому байдуже! Немов нічого й не бувало, сів на той самий сінешній поріг, здряпав плісень, та як почне їсти, як почне!.. Люди обступили його довкола й постовпіли.

— Бідний чоловік! Два місяці нічого не їв!

На силу мама вирвали йому з рук запліснілу лемішку та дали теплого борщу, пирога, молока. Насилу попоїв і прийшов до себе. Насилу розговорився.

— Та де ж ви були?

— А дідько знає! Десь на границі.

— Та що ж ви робили?

— А дідько знає! Якісь дуби тягав. Було нас дванадцять, таких самих старих дурнів, як я. Завели нас до якогось пана, та й там казали ждати на розкази. Ждали ми, ждали, розуміється, в лісі. Далі пану навкучилося, та й каже нам: „От, не маєте тут що робити, тягайте оті дуби з того боку границі на цей бік“. А то вам через ліси та нетрі такі, що крий Боже! Це, каже, потрібно буде для воювання, коли сюди війна прийде. Тягати, каже швидко, а їсти дає щораз то скупіше. Тягали ми, тягали, адіть, як обтягалися! А далі взяли та й утекли.

— Та куди ж ви ходили такі довгі часи?

— А дідько знає! Найбільше лісами.

— І ніхто вам нічого не казав?

— Ні, ніхто. Я гадав, що хоть арештують та цюпасом [1] до села відішлють, отже не хотіли. Прийшлося самому, голому й голодному, паляндрувати. Господи, що я назнався, що я назнався!..

— Ну, а в повстанню ви були?

— А дідько знає! Здається, не був.

— Ну, а Польща буде? — вирвалось у когось знехотя з уст.

Довбанюк тільки голову понурив. Мовчав, мовчав, а далі зірвався, тупнув покаліченою ногою до землі, махнув залізною ложкою по повітрю в якімось неозначенім напрямі, та на ціле горло як не крикне:

— А нехай їм там усім тристенний дідько матір мучить!

Львів, у лютім 1886 р.

---

[1] Цюпасом — етапом.

СЛИМАК

I

Було це давно, літ тому понад двадцять, коли на дорозі, що веде з Дрогобича до Борислава, здибалися одної літньої днини двоє молодих людей. Не знаю, чи могли де бути два парубчаки, майже однакових літ, а такі неподібні до себе вдачею і зверхньою подобою. Один високий, крепкий і вродливий, нісся просто й легко, всміхався часто й часто затягав веселих пісень; його вбога, але чиста одіж і столярське знаряддя в мішку на плечах говорили від разу, що це столярський челядник іде шукати зарібку в Бориславі, що від недавна зачав оживлюватися і стягати до себе чимраз більше робучого та промислового люду. Другий мандрівник був то мізерненький, скулений і обшарпаний жидок, майже зі старечим без виразу лицем, маломовний і немов сумовитий. Його худі ноги ледве здужали додержати кроку зі здоровим столярем, а маленькі, запалі оченята неспокійно бігали в ямках, немов злякалися чогось та хотіли де-будь сховатися. І він ішов до Борислава шукати щастя, але не ніс із собою ніякого знаряддя, ніякого способу до зарібку.

— А з чого ж ти, Юдко, гадаєш жити в Бориславі? — питає столяр.

— З чого Бог дасть, — відповідає боязно скулений Юдка.

— Та то ніби так, усе в Божих руках — відповідає столяр, — але бо в нас кажуть: „Бога взивай, а рук прикладай".

— У нас так не кажуть — відповів коротко Юдка.

— А як же у вас кажуть? Рад би я знати!

У нас кажуть: хто на Бога здасться, тому Бог не дасть пропасти.

— Ха-ха-ха! — зареготався столяр і махнув своїми дужими руками. — Най но би я стрібував не робити з місяць, чи Бог би зліз із неба та нагодував мене!

— Не говори так, Слимаку, не гніви Бога!

— Я Бога гнівати не хочу, але Бог же чей не на дурно дав чоловікові свою поміч!

І він знов розмахнув дужими руками, немов збираючись розбивати ними скелі.

— Як Бог схоче, то й твої руки не поможуть, Слимаку!

— Хіба мені повідпадають, а тоді й я не хочу жити!

— І здорові будуть і не поможуть!

— О, цього не буде!

— Побачимо.

— Ну, ну, побачимо.

Оба товариші за час тієї розмови йшли самітньою дорогою через поля. До Борислава було ще з півмилі. Сонце стояло з полудня і пражило немилосердно. Слимакові давно вже хотілося пити, та й Юдка віддавна час за часом жалібно позирав на вузлик у Слимака за плечима, з якого долітав його запах хліба

й сиру. Він сам не мав при собі ані кусника хліба, ані одного крайцаря.

Аж ось Слимак скрутив із звичайної дороги в бік під стрімкий, зсувистий горб. Юдка став на скруті.

— А ти, Слимак, куди?

— Ай, ось тут криничка, хочу води напитися.

— А може й спочити трохи?

— Ну, певно! Сонечко пече, мов огнем пражить, а до Борислава ще й так зайдемо завчасу.

— Най буде й так.

Посідали коло джерела. Слимак напився води, вийняв хліб і сир із вузлика, а видячи, що Юдка не має свойого нічого, запросив і його.

— Але, може, тобі не вільно, бо трефне?

— Е, — сказав Юдка, — наш закон у крайній потребі позволяє їсти й трефне.

— А так, звичайно, не позволяє?

— Ні, не позволяє.

— Ну, то добрий ваш закон, що його можна як до потреби натягати так, як швець шкіру натягає.

— Не кажи так, Слимаку, гріх так казати. Наш закон так само від Бога, як ваш закон, — сказав якось боязко Юдка.

Пополуднували — і далі. Ось уже й Борислав. Хоч досі йшли все сухою землею, хоч дощу не було вже майже від тижня, то прецінь у Бориславі на всіх вуличках було глибоке, грузьке болото. Жиди, парубки, ріпники[1], вози й тачки снувалися довкола. Гамір, співи, крики та п'яні прокляття не вгавали й на хвилю.

---

[1] Ріпник — той, що добуває нафту.

— Куди ж ти тепер, Юдко?

— Піду де шукати місця. А ти куди?

— Я тут замовлений до одної будови, онтам, видиш? Маю там робити двері, футрини[1] і всю столярську роботу. Ну, бувай здоров!

— Бувай здоров, Слимаку! А знаєш що? Як би тобі коли було чого треба, а я би міг... знаєш, я не такий жид, прийди до мене! Я тобі не забуду!

— Я до тебе? Ха-ха-ха! — зареготався Слимак. — А що ж ти мені поможеш, коли ти сам голий!

— Хто знає, Слимаку, хто знає, що кому Бог судив. Ще раз кажу, приходи, Юдка тобі не забуде!

Розійшлись.

II

Минуло десять літ. При головній бориславській вулиці тількищо отворився новий шинок. Шинок стояв на розі двох вулиць у дуже доброму місці, хоч майже лікоть нижче від рівня вулиці, так що до дверей треба було східцями сходити в долину. Робітники день і ніч заповнювали простору, брудну й вохку шинківню; співи, крики та сварки не втихали там ніколи і глухим клекотом неслися на Борислав крізь вічно отворені вікна. Над дверима шинку прибита була таблиця, помальована на чорно, а на ній огнисто-червоними буквами було написано: „Bier und Brantwein-Ausschank des Judas Maultrommel“[2]. А в шинку поміж

---

[1] Футрини — рами до вікон.

[2] Продаж пива й горілки Іюди Мавльтроммель.

п'яними робітниками звивався мов пискор скулений, хоч і не дуже то мізерний жидок: то був Юдка. А за шинквасом стояла гидка як ніч, але багато вбрана жидівка, звичайно з одним або з двома дітьми на руках: то була його жінка.

Вечір. Юрбами висипали робітники з роботи і розсипалися хто куди, а найбільша часть по шинках. У Юдки повно, як набито. Але що це за сумний, похнюплений, нужденний чоловік протискається крізь товпу до шинквасу? Його лице, бліде й зіссане, свідчить про перебуту слабість. У руках у нього дві кулі[1], що ними підпирається, безпомічно волочучи хорі, вихудлі ноги. Ось він з тяжкою бідою доперся до шинквасу, став і озирається.

— Чого вам треба? — спитала жидівка.

— Юдки.

— Юдки? А на що вам Юдки? Хочете горілки, то я вам дам і сама. А на борг то й Юдка не дасть.

— Ні, я не хочу горілки, я би хотів поговорити з Юдкою.

— Поговорити?—спитала протягло жидівка і з погордою змірила очима того нужденного, обдертого пройдисвіта. — Що ви йому маєте сказати? Скажіть мені, то я йому скажу.

— Ні, я би хотів йому самому. А ось і він! — І обдертий пройдисвіт обернувся до Юдки, що саме протисся до шинквасу зі склянками та чарками в обох руках.

— Der goj will schmissen mit dir[2]—сказала жидівка Юдці. Той обернувся і хвилю глядів

---

[1] Кулі — костилі.

[2] Цей чоловік хоче говорили з тобою.

на обдертого пройдисвіта, але очевидно не міг його пізнати.

— Ви хотіли говорити зі мною? Ну, говоріть, чого хочете?

— Ви не пізнаєте мене, Юдко?

— Ні, не можу якось,—сказав Юдка, ще раз зирнувши на нього.

— Правда, не нині то діялося, як ми оба, ще молодші, мандрували до Борислава, тямите?

— А, Слимак! О, що то з мене за забудько! Ну, що чувати, Слимаку?

— Зле чувати, Юдко. Коло мене біда.

— Коло мене добре, Богу дякувати,—відказав Юдка.

— Виджу, виджу,—сказав сумно Слимак, хитаючи головою.

— Знаєте що, Слимаку, я тепер не маю часу говорити з вами. Сядьте собі тут на лавку, так... Malky, gib ejm a güt Bromfen, ün an Umbassen, hörst du mech[1]. А відтак, як буде вільніше, то побалакаємо. Добре?

— Та добре,—сказав Слимак і сів у куті коло шинквасу.

Вже було геть по півночі, коли в шинку на стільки зрідло людей і втихомирилося, що Юдка міг мати хвилю вільнішого часу. Він збудив Слимака, що за той час серед гамору й задухи спав на лавці.

— Ну, Слимаку, повідай, що там у тебе чувати?

— Видите що,—сказав неохітно Слимак.— От чого я доробився за десять літ. Жінка розпилася і вмерла, перевела все, що я мав.

---

[1] Малко, дай йому доброї горілки й закуску, чуєш?

Мене самого вергло в слабість, ноги відняло. Що тепер діяти? До столярської роботи не приймають, там треба стояти, бігати, а я не годен. До ями[1] також годі. Що діяти? Руки здорові, а приходиться відай гинути живцем.

— А видиш, Слимаку, чи я тобі не казав, що Бога не треба вчити, як має чоловіка карати? В Бога на все спосіб є.

— Ой, виджу вже!—зідхнув Слимак.—Скільки я перетерпів за ті літа, Боже єдиний! Ади, сивію!

— Ну, а що ж тепер буде?

— Або я знаю, що буде. Я прийшов до вас, Юдко. Знаєте, ви тоді казали: прийди! Доки я міг заробити, то гадаю собі: зароблю. А тепер годі. Та й то, видите, не так, щоби зовсім годі: руки здорові і все, а тільки ноги от біда!

— Та що я вам пораджу на ноги?

— Е, вже мені на ноги ніхто не порадить, хіба рискаль та лопата,—сказав з жалібним усміхом Слимак.—Але може би ви винайшли для мене яку роботу?

— Роботу? Гм?...—сказав Юдка й задумався.— Для тебе роботу? То трудно, небоже Слимаку! Але що робити, обіцяв чоловік, то треба якось погадати. Ну, знаєш, Слимаку, лягай собі тут на лавочку. Malky, gib eim a schmutzig Lalech ünter'n Kopp[2]. Переночуй, а завтра будемо видіти!

З таким словом Юдка пішов спати, а Слимак, зідхнувши й помолившися до Бога, ліг на лавку, звинувши під голову брудну верету,

---

[1] Копати яму для добування нафти.

[2] Малко, дай йому брудне рядно під голову.

яку принесла йому жидівка, і швидко також заснув.

На другий день рано Юдка довго нараджувався зі своєю Малкою, бігав десь кудись по сусідах, а далі коло полудня закликав Слимака до своєї спальні, заваленої перинами й майже зовсім темної.

— Знаєш що, Слимаку, є для тебе робота

— Яка?

— Легка робота, столярська. В тебе є деяке начиння?

— Та щось там є: пара гиблів[1], сверлик і топір.

— Ну, добре. Сверлик можеш продати, сверлика не треба. Треба тільки гибля, сокири та пилки.

— А що ж то за робота тільки з гиблем сокирою та пилкою?

— Легка робота, Слимаку. Будеш стругати ручки до корбів та млинків, листовки, кілки, знаєш, такі дрібниці. Навіть варстату не треба, можна на віснім стільці; будеш собі сидіти та й усе свою роботу робити.

— А по чому? Що заплатите?

— Заплатите, Слимаку? За що тут платити? Слухай, що я тобі скажу! Ти хати не маєш правда?

— Не маю.

— Ну, я дам тобі хату, ось тут на подвір'ї. Тихо тобі буде, спокійно, лише сиди та роби; Чуєш? А їсти також дістанеш і гиблівки твої. розуміється, гиблівки! Груба тріска до мене. Ну, а шмаття може є яке в тебе, га?

— Та щось там є.

---

[1] Гибель—рубанок.

— Ну, то добре. Як буде треба, то й те найдеться. Верету дам на постіль, ну та й дві пачки тютюну на тиждень, та й що суботи дві порції горілки. Пристаєш, Слимаку?

— Та що робити, най і так буде,—сказав понуро Слимак і похилив голову з таким сумним виразом, немов схиляв її в якесь важке ярмо, з котрого вже ніяка сила не в стані видобути його.

III

Знов минуло десять літ. Приїзд цісаря літом 1880 р. згромадив до Борислава тисячі народу з усієї підгірської околиці. Пішов і я. Ранком погода була прехороша; весело гуторячи, йшов я з громадкою знайомих селян, любуючися чудовими околицями та густими вівсяними копами, що мов зірки на небі виднілися кругом по полях. Однако ж недалеко Борислава захопив нас дощ, густий та проймаючий, так що дійшовши до Борислава, всі ми промокли до нитки, а особливо я дрижав від холоду, вибравшись у дорогу в одній тільки літній блузі з сірого полотна. Звісна річ, що в таких немилих обставинах зовсім не до душі мені було задивлюватися на вінці, тріумфальні брами з написами, тисячі хоруговок та тисячі празнично пристроєних жидів, що не вважаючи на слоту, густо снувалися по вулиці, гордо всміхаючися та раз-у-раз нарікаючи на Бога, що попсував їм „їх свято“, що їх так багато коштує. Я й мої товариші не довго швендались по болотнистих вулицях; холод і дощ спонукав нас скоро шукати сухого притуловища. Ми вступили до першого

шинку, зараз таки за тріумфальною брамою. То був шинок Юдки Мавльтроммеля.

Погана як ніч, поморщена вже жидівка стояла за шинквасом, хоч сьогодня задля празника нікого, крім нас, не було в шинку. А по шинку походжував підстаркуватий уже жид з гарним животиком, в атласовій бекеші, перепезаній святочним шовковим поясом, з видряним „штрамеле“ на голові. На його гладкім, блискучім, хоч жовтім лиці виднівся супокій і вдоволення. То був Юдка.

Я огрівся трохи й вийшов на подвір'я.

До нього зі всіх боків припирали сліпі стіни сусідніх домів та шоп, поліплені жовтою глиною. Це була немов велика клітка, брудна, занедбана, гнила й вонюча над усякий опис. На середині стояла велика купа сміття і всяких олітків[1]. Направо попри вугло шинку був вузенький прохід на вулицю, і туди ж текла з-під сусідніх окапів потоком вода на низьке, мов яма, подвір'я. Але на другім кінці вихід її був почасти затамований[2]. Там, приперта до сліпої стіни якогось довжезного будинку, стояла нужденна не то шопа, не то буда, з прогнилим дахом і чорними неполіпленими, в багатьох місцях дірявими стінами. Між шинком та будою була тільки вузенька протока для води, але напливаючий потік не міг у ній зміститися й залляв майже цілу половину подвір'я широким ставком болотяної, бурої води. Особливо коло буди, яко найнижче положеного місця на цілім подвір'ї, згромадилося найбільше води й чималий потік лився крізь

---

[1] Оліток — непотріб.
Затамований — припинений.

шпари в полупаних дверях і попід прогнилим порогом до середини. Одно вузеньке віконце, з повибиваними з давен-давна шибами, ціле заліплене було пожовклим від сонця й дощу папером. У буді було тихо, як у гробі. Дощ не то що переставав, але змагався. З вулиці долітали в цю кліть глухі крики й гамори, але ні один слід на тім відразливім подвір'ї не показував, що нині в Бориславі свято, що вся та оселя прибралася нині в празничний стрій, щоб повітати найдостойнішого гостя. Сіра, гнила й мерзенна буденність царювала тут зовсім спокійно та непорушно.

Хвилю стояв я під піддашшям, роззираючися довкола, коли в тім з правого боку вузьким пролазом протиснулася невеличка, може восьмилітня дівчина й несміло, питаючими очима глянула на мене.

— Чого тобі, дитинко? — спитав я.

— Я тут прийшла до діда.

— До якого діда?

— А ось тут, — вона показала нужденну буду — тут дід Слимак. Я його так називаю дідом. Я прийшла подивитися на нього. Не знаєте, чи він дома?

— Не знаю, дитинко. А він виходить куди?

— Та не виходить. Але дід казав позавчора, як я була в нього, що його Юдка хоче викинути.

— Викинути? А то чому?

— Ба, видите, бо дід уже старий, не може робити.

— А що ж тут той дід робить?

— Та от так: ручки до корбів, листовки, кілочки. Від коли тямлю, то він усе те робить; мамуня казали, що вже щось десять літ.

— А ти від позавчора не була в нього?

— Та не була, бо мої мамуня також були слабі, та я мусила сидіти коло них. Аж нині їм стало трохи легше, то я випросилася до діда. І мамуня самі казали, щоби я йшла, може дідові треба що принести або що, бо дід слабий на ноги й не може вийти. А як не треба нічого, то щоб я зараз вертала.

— Ну добре, то йди та подивися.

Дівчина пустилася йти, але спинилася, побачивши величезну калюжу перед дверима.

— Ой-ой-ой, як тут перейти? Адіть, яка вода, як Дунай!

— Постій, я тебе перенесу,—сказав я, і взявши дівчину на руки, ступив у калюжу. Бродячи мало що не по коліна, я дійшов до дверець і отворив їх. Дивний і страшний вид показався нашим очам. Буда вся стояла в воді. Кругом чорні, голі стіни, крізь які де-не-де проблискувало буре денне світло. Коло дверей старий вісний столець, на нім гибель, пилка, топір і купа недоструганих кусників дощок. А в куті, також майже зовсім у воді, купа трісок, гиблівок, перегнилих на гній, накладених високо верства на верству, а на тій купі, заритий у той гній до половини і ледве покритий старими, чорними шматами, лежав чоловік, синій як боз, сухий як скіпа, з виразом страшного болю й якогось жалю на поморщенім лиці. Це був Слимак, а правду кажучи, тільки труп Слимака...

Морозом повіяло на мене. Десять літ у такому пеклі! І тут жив чоловік!—тримтіли вривані думки в моїй голові. А дівчина тим часом кинулася будити діда, та побачивши, що дід зимний і задубілий і такий якийсь

страшний, скрикнула голосно й кинулася на двір. Вибрів і я за нею. Однако крик дівчини не звабив нікого до холодного трупа. В тій самій хвилі густо збиті громади народу підняли на вулиці оглушливий крик:

— Віват! Най жие наш тато! Най жие!

Це був знак, що найдостойніший гість завітав у вулиці Борислава.

Небо випогодилося, пошарпало бурі хмари й скинуло їх із себе в кут, немов нужденні жебрацькі лахмани, щоб натомість показати свою блакитну, празничну одежу.

— Віват! Віват! — гомоніло по всім Бориславі, гомоніло з тисячних уст. А дід Слимак за той час німо, понуро, зі зболілим видом лежав у своїм гнилім берлозі, в тій гидкій шкаралющі, куди заперла його людська захланність і відки увільнила його тільки остання приятелька—смерть.

Львів, у січні 1881 р.

ЛІСИ І ПАСОВИСЬКА

(Оповідання бувшого пленіпотента [1]).

Господи Боже, що то крику було в нас за тоті ліси та пасовиська! Як звивалися пани, як нараджувалися, підплачували інжинерів та адвокатів, щоби звільнитися від усяких тягарів! Мудрі голови. Вони знали, що хоч цісар дав хлопам волю і скасував панщину, то прецінь як вони не дадуть їм лісу й пасовиська, то хлоп таки мусить або погибати на пні або до них „прийдіте поклонімося“,— а тоді верне знов панщина, хоч трохи в іншій свиті, але для хлопа через те зовсім не легша.

І гадаєте, що в нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, отамани й окомани не їздять уже по-під вікна з канчуками, на панськім подвір'ю нема вже тої дубової колоди, на котрій бувало щосуботи відбувалося „гуртовне палковання“; але поглядіть лишень на людей, поговоріть з ними! Чорні як земля, нужденні хати пообдирані, старі, поперехилювалися на боки. Плотів трохи що й зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море;

[1] Пленіпотент—уповноважений.

приходиться людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так як на Поділлю. Худоба нужденна, миршава, та й то рідко у котрого ґазди й є. А спитайте йдучих із серпами та з косами: „Куди йдете, люди?“—то певно скажуть: „На панський лан жито жати“, або „На панську луку косити“. А коли ви здивуєтесь, як це так, що вони йдуть до пана на роботу тепер, коли у самих ще нічого й не тикано, а тут гріє, з колоса летить, —то вони хіба похитають головами та скажуть сумно: „Що ж діяти? Самі те бачимо й серце нам крається, але що діяти! Задовжились ми у пана, а у нього така встанова, що попереду відроби панові, хоч би тут громові кулі летіли, а вже відтак собі“. Це в нас щороку так: у пана зробимо все завчасу і добре і чисто, а наше власне тим часом гине і пропадає в полі. І добре то вимудрував наш пан! У нього ліс— у нас і патичка на обістю нема без його відома! У нього пасовисько — у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить як сновида. У нього поле справлене, чисте, а наше заросло пирійками, гірчицею та бур'янами, гноїку нема, щоби справити, худібки тяглої нема! А ще що й на тім уродиться, те таки на полі пропадає, бо мусимо пана обробити насамперед, за погоди. І ніколи ми не можемо прийти до хліба, не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитись з-під панської руки. А пан тисне, о, тисне щосили! Він у нас тепер начальником громадським, його якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі. Бідного не пустить із села ні на заробок ні на службу, книжки не видасть. „Тут сиди, не рипайся, роби в себе!“

А в себе, розуміється, нічого робити, — йди до пана! А пан — бух по десять крейцарів за день у найтяжчий час, і мусиш робити, бо ніде дітися! Оттак то він прикрутив нас і що раз ліпше прикручує! Скажіть же самі, чи треба нам ще крім того панщини? Мені здається, що давня панщина з буками й окономами не була така тяжка.

А тепер послухайте, як то він заїхав нас із майки, щоби випровадити в поле й забрати отак у свої руки. Сам я був при тім, то можу вам напевно сказати й кожне слово заприсягнути. Ось слухайте!

Зачалося нещастя наше від конскрипції, знаєте, що була в 59-ім році. До того часу жили ми з паном у добрій злагоді. Він нас боявся чіпати, бо, знаєте, тоді ще острах був між панами за про тоту мазурську різанину. А ми знов його й не потребували чіпати: пасовисько мали, в лісі рубали, так як наші батьки з давен-давна, і все вважали, що то ліс громадський — навіть злісного громадського держали. Аж тут бух — конскрипція. Знаєте, нарід темний, не знає, що до чого, перепудився. Як то наш хлоп, усе боїться, щоби податків не підвищили. Так і тоді: списувати будуть не тільки людей, а й худобу! Вже то без чогось не є.

Аж тут раз у неділю, по хвалі Божій, як то звичайно вийдуть люди з церкви, постають на зарінку раду радити. Там і війт накази які голосить, другі про жнива балакають... Аж тут пан... „Так і так, панове громада, важна справа, конскрипція. Я ваш приятель, я тепер такий самий хлоп, як і ви. Знаєте, цісар порівнав нас усіх, тепер нема вже панів“... — Ну просто

сказавши, почав нам гнути харамана. Ми роти порознімали, що то, перший раз чуємо від нашого пана людське слово! — „Так і так, — говорить він далі, — важна справа конскрипція. Чия ласка, прошу до мене, маю щось важного сказати, як вам треба бути при тій конскрипції“. Та й посунув наперед, до двора. А ми всі, скільки нас не було, лавою за ним. Увійшли на подвір'я. Він став на ґанку, озирнувся по людях, а далі викликав кількох старших до себе та й пішов з ними до покою. Стоїмо ми, чекаємо. Вертають наші старці. — „Ну, ну, що пан казав, що за справа?“ А старці наші головами сивими похитують, та все мурмочуть: „Так то так, правда й є!“ А далі до нас: „Ходім у село, чого тут галас підняли на панськім подвір'ю? Чи тут вам місце до наради?“ Пішли ми.

— Знаєте, люди добрі, панове громада, — заговорили наші старці, коли ми знов стали на громадськім зарінку — що завтра має до нас приїхати конскрипція. Оджеж то пан наш, дай йому Боже здоров'я, казав нам остерегти громаду. Вважайте, каже, на худобу! Вони списують худобу й потім наложать на вас від кожної штуки по ринському податку. Як скажете, що пасете в лісі, то будете й від ліса платити подвійний податок: раз за ліс, а другий раз за те, що пасете. То пан радить зробити так: поперед усього не казати, що пасемо в лісі, а відтак переховати часть худоби в лісі через завтрішній день і при конскрипції подавати менше худоби ніж маємо. Так, каже, роблять і по других селах. А ліс, каже, як ваш був, так і буде, бо конскрипція нічого не має до ґрунтів.

Порадились, порадились, і врадили послухати пана. Що то дурні. То як у кого було п'ять штук худоби, він три до лісу, а дві лишає на показ; у кого десять штук,— він сім до лісу, а три лишає. Цілу череду худоби з цілого села запакували до лісу, між дебрі та нетри і ждемо спокійно конскрипції. Так тяжко чоловікові приходяться ті податки, а тут ще пан так налякав нас новими буцім то надвишками, що ми не вагувалися попросту ошукати конскрипцію, щоби тільки якнебудь викрутитися від біди.

На другий день рано десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують. Ну, ми всі держимося того, що враджено, подаємо як найменше худоби, відпекуємося від пасення в лісі, ще й тішимося, що так гладко йде діло. Аж ось дійшла конскрипція на послідку й до пана. Деякі люди з цікавості пішли за нею. За малу хвильку прибігають у село, задихані, залякані...

— Що ми зробили—кричать вони. —Тут щось не так, тут щось погано! Чи не підвів лишень пан нас на яке безголов'я? Він записав не тільки всю свою худобу, але й тоту нашу, що схована в лісі, і комісія поїхала туди!

Ми одебеліли, почувши таке диво. Зараз зібралися гуртом і побігли в ліс. Комісії вже не було. Питаємо пастухів: були, кажуть, пани і наш дідич, щось писали, рахували худобу, але нас ні о що не питалися. Ми до села, говорять нам, що комісія виїхала вже з двора боковою дорогою. Рушили ми за нею, дігнали аж на другім селі. Так і так,— повідаємо,— то пани нашу худобу рахували в лісі.

— Як то може бути ваша, коли ви самі казали, що більше худоби не маєте, і в лісі не пасете?

— Ми таки так казали, нас пан нарадив.

— Так чого ж ви тепер хочете? Щоби ми другу конскрипцію у вас робили, чи що? Бувайте здорові! Щось-те собі зробили, те будете мати. Що написано, те пропало. А впрочім ні, вільно вам рекурсувати[1], але кажемо вам наперед, що рекурс нічого вам не поможе, а тільки ще й самі попадетеся до криміналу за те, що ошукували цісарську комісію.

З тим ми й вернулися. Пропало,— сказали ми,— побачимо, що з того буде.

Чекаємо рік, другий — нема нічого. Пан знов у добрі з нами, тільки як коли згадати про конскрипцію, то всміхається та й каже: „Ет, жарт та й годі!“

Аж ось на третій рік—чуємо, якась комісія їде в село, пасовисько розмірювати.

— Пек тобі маро,— гадаємо собі—це що, за чим, по що? Пасовисько наше з віку-правіку, пощо його розмірювати? Правда, ми послідніми роками оден кусник поділили між громаду і з орали; гадаємо собі: може то приїхали виміряти, скільки ми з орали, а скільки ще осталося. А комісія просто до двору; пообідали, а відтак на пасовисько. Розложили мапу[2], пан сам з ними ходить і показує: от відти тягнеться й доти, а це вони з орали.

Підійшли ми до тої комісії, кланяємося здалека, далі приступили ближче, знов кланяємося, а комісія ані в той бік. Далі війт осмілився та й каже:

---

[1] Рекурсувати—подавати жалобу на розпорядження нижчих властей.

[2] Мапа—карта.

— То, прошу-панів, наше пасовисько, на що ви його міряєте й палькуєте?[1].

— А ти що за один?—питають пани.

— Я війт громадський.

— Ну, то добре,—відповіли вони, та й далі своє роблять. Обпалькували той кусник зораний окремо, а решту знов окремо. Ми вже з війтом за ними ходимо й дивимося, але що вони говорять, того не знаємо, бо по-німецьки шварґочуть. Далі скінчили й сідають на бричку. Війт за ними, не попускається, та все допитує. Тоді один пан стає в бричці й обертається до нас.

— Ви, люди, виділи, як комісія міряла пасовисько?

— Та виділи,— кажемо.

— І виділи, як пальки била?

— І те виділи.

— І знаєте, що онто там,— показав на зораний кусник—те ваше, громадське, а це отут, те панове?

— Га, що, як?—скрикнули ми всі, мов попарені, і до комісії. Комісія в ноги.

На другий день женуть наші пастухи худобу на пасовисько, а там панські слуги: „Марш відси, це панське пасовисько, не смій і ногою поступити сюди“. Пастухи, обернули худобу, женуть у ліс, а там панські злісні й гайдуки: „Марш відси, ліс панський, не смій і за окіп поступити ногою“. Пастухи, звичайно, діти та в плач, женуть худобу назад додому. Ґвалт, крик у селі такий зробився, немов хто ціле село підпалив на всі чотири части.

---

[1] Палькуєте—б'єте кілки.

Що тут робити? Жінки кричать: „Ми з коцюбами підемо й тим панським слугам голови поскіпаємо[1]!“ Але старші чоловіки якось уцитькали їх і зараз вибрали кільканадцятьох, щоби їхали аж до Львова до адвоката, зарадитися. Вибрали й мене. Поїхали ми, напитали адвоката, українця, заслуженого, кажуть, і щирого. Прийшли до нього, розповідаємо: така річ і така. „Що ж“, — каже — „будемо зачинати процес. Розстарайтеся свідків, паперів, грошей, а тимчасом заховуйтеся спокійно, бо всяка бунтація тільки пошкодила би справі“.

— Але ж, паночку, — кажемо ми, — як нам тут заховатися спокійно, коли нема де раз худобу вигнати? Адже без паші худоба на пні погине!

— Га, — каже адвокат, — що ж я вам можу на то порадити? Як виграємо процес, то пан буде мусити повернути вам усю шкоду, а тепер радьте собі, як можете.

З тим ми й пішли. Зачався процес. Скільки ми грошей на нього видали, Бог один знає. Я нарахував самому адвокатові та на стемплі[2] щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з останнього, хоч і як її то не легко приходилося. Бо ліс і пасовисько осталися в панських руках, і ми мусили більшу половину худоби як стій випродати запівдармо, бо не було чим годувати. Решта товклася — і нині товчеться — то по гусячім зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через те понівечились, пасіки позводилися, а худобинка ходить, лиш шкіра та кості.

---

[1] Поскіпаємо — порозбиваємо.
[2] Стемплі — гербові марки.

Сім літ тягнувся наш процес, то так, як би хто з громади сім літ жили тяг. Зовсім на нінащо звелись ми за той час, але до пана ані ду-ду, завзялися. Пан собі ж. Вже в яких то ми судах, у яких інстанціях не бували! І в бецирку, і в губернії, і в міністерстві і Бог знає куди. І все в однім програємо — рекурсуємо; в другім виграємо — пан рекурсує, а кінця як нема так нема. Аж нарешті — Господи Тобі слава! — дочекались ми! Приходить возний, приносить нам резолюцію з найвищої міністерії. Так і так, щоби полагодити спір між громадою а двором, визначується губерніяльна комісія, котра на місці спірнім має все розглянути, передивити документи, переслухати свідків і видати остаточний засуд. То ж обі сторони обов'язані того а того дня ставитися на місці спірнім зі всім своїм доказовим матеріялом. Засуд тої комісії буде без апеляції потверджений і виповнений. Ну, Господи, Тобі слава, подумали ми собі. Тепер певно буде наша правда, коли комісія має на місці судити. Тут кожний буде міг сказати, що знає, кожного вислухають, а в такім разі мусять же признати, що правда на нашій стороні.

Пан наш, одержавши таку саму резолюцію, дуже щось попіснів і ніс повісив, але далі, видко, щось надумався, сів на бричку та й до Львова. Куди він їздив, не знати, але два наші люди, що тоді були у Львові, розповідали опісля, що виділи його, як возився по місті з нашим адвокатом. Розуміється, розповідали аж тоді, як уже було по всьому! Досить того, що по двох чи трьох днях приїхав наш пан зі Львова якийсь уже веселіщий і навіть утішний. Дивимося ми, але не знаємо, що то має значити.

Навідались і ми до свого адвоката. Втішився дуже. „Виграємо справу“,—говорить.— „Я сам“,— каже,— „стану з вами на місці спору перед комісією. Але день перед тим прийдіть сюди до мене: війт, пленіпотенти, свідки, привезіть з собою, які маєте папери, то треба перездріти, порадитися. Знаєте, як то перед битвою на війні приготовуються, так і нам треба приготуватися. Приїдьте раненько, то я скажу кожному, що й як хто має говорити, бо, бачите, справа запутана, а з полудня посідаємо на віз та й гайда в село, щоби в означений день рано бути на місці спірнім“.

Послухали ми його ради, ще й дякуємо. Зібралися: війт, два пленіпотенти і три найстарші господарі в селі, яко свідки, забрали всі старі папери, які де в кого були, і поїхали о півночі до Львова, днем перед приїздом комісії до села. Приходимо раненько до адвоката—нема дома, десь вийшов, але зараз прийде, просять зачекати. Чекаємо ми, чекаємо—нема адвоката. Вже десята, одинадцята, дванадцята година—нема. Поголодніли ми, пішли д' возові дещо перекусити. Прибігаємо по хвилі—ще нема адвоката. Що за нещастя? Вже перша, ба й друга, ба й третя година,—тут би нам час уже їхати додому, щоби на вечір заїхати, а його нема. Аж далі, десь так коло четвертої йде він.

— Ах, перепрашаю вас, — говорить — дуже перепрашаю, панове ґазди, але не моя вина, що я так опізнився, в суді при розправі був, оборона протяглася аж до цієї години. Але то нічого, ми ще все зробимо ґаразд. Прошу до мого покою!

— Але може би ми зараз сіли на віз і поїхали в село, — сказав я.— То пан могли би

там переглянути папери й навчити нас, що маємо говорити.

— Е, нема чого квапитися, — сказав він, — успіємо заїхати, а перегляд паперів не довго потрівае.

Пішли ми з ним до його покою й посідали. Паперів внесли ціле наруччя. Взяв він тото читати: читае, читае, поволеньки, уважно, деколи нас щось запитається, ми відповідаемо, він знов читае, а тут уже півгодини, ба вже година, ба й друга минула, — він нічого. Ми тут як на терню сидимо, в'ємося, потіємо, а він усе розпитуе нас, мов на протоколі, все папери читае, муркоче, — непорадна година! Вже ми по кілька разів йому набилювали: пора би їхати. А він усе свое: зараз, зараз! Та й далі до читання. Шоста година вибила, як дочитав. Ну, гадаемо собі, Господи Тобі слава, кінець уже тому читанню, поїдемо! Еге, як би та не так! Як зачне тепер наш адвокат толкувати нам цілий процес від початку, обширно, подрібно, немов то ми й зовсім нічого не знаемо. Говорить, говорить, а ми трохи зо шкіри не вискакуемо, — тут таки би чоловік схопився, плюнув йому в очі й пішов. Та ба, годі! Далі зачав нас навчати, як маемо говорити перед комісією, — і справді мудро навчав! Така ясна стала нам ціла справа, так добре знав кожний, що йому говорити, що аж любо. Жаль тільки, що коли це навчання скінчилося, вибила дев'ята година. Смерклося зовсім. Він аж тепер мов спостерігся, а тут ще й гриміти почало.

— Овва, а це що такого, вечір уже? — сказав він, озираючись.

— Таже вечір, — відповіли ми, мов осуджені.

— Що ж тепер діяти? Як їхати?

— Або я знаю,—відказав я.—Тепер трудно їхати, дорога недобра, та й воно далеко досить, лісами!..

— Самі не знаємо, що діяти!—відказали наші люди.

— А на котру годину завтра має приїхати комісія.

— На десяту рано.

— На десяту? Е, то байка: переночуйте ви тут, а завтра ранесенько повстаємо й курнемо в село так, що аж закуриться. На восьму будемо там. Отут йдіть, зараз коло моєї хати шинок є. Жид порядний, там переночуєте, а завтра, пам'ятайте, не опізніться, я буду ждати на вас.

Що робити! Раді не раді пішли ми. Жид уже мов і надіявся нас.

— Чи ви від пана адвоката?—питає.

— Ая.

— Ну, ну, ходіть, найду для вас місце, ночуйте здорові! А може ще потребуєте чого?

— Та дайте по порції горілки, ліпше буде спатися.

Випили ми, полягали в Божий час і відразу поснули, як дерево. Чи довго ми так спали, Бог знає. Досить того—пробуджуюся я—день білий. Зриваюся до вікна, дивлюся на сонце—вже геть з полудня. Гляджу довкола—всі наші ґазди сплять як дерево. Господи Боже, що це такого? Чи то сон, чи ява? Скрикнув я що сили,—ні, це не сон! Вони посхапувалися, і собі ж до вікна. А це що? З полудня вже? Не вже ж ми так довго спали? Припадочку нещасливий! В'ємося, мов пискорі посолені, а тут в голові кожному шумить, кості всі болять, мов поламані! Кличемо

жида: скільки вам належиться за нічліг?—Не много, лише шість ринських.—Як? Що? Яким світом?—А він, злодюга, видячи, що нам квапно діється, що ми тут розщибаємося та аж чуби гриземо з нетерплячки, став собі в дверях та тільки всміхається, бороду погладжуючи.—Так у мене всі гості платять!

Декотрі з наших зачали з ним торгуватися, але де там, ані слова не дає собі сказати. Вергли ми йому гроші, скільки хотів, та й далі, до адвоката. Прибігаємо—нема дома, рано ждав-ждав на нас, а далі сам поїхав, велів, щоби ми як найшвидше поспішали за ним. А папери наші?—Папери лишив, ось вам ваші папери!—От так маєш! Поїхав, а паперів не брав. Господи милосерний, що з нами тоді робилося, то й погадати страшно! Що то, гадаємо собі, там десь уже без нас справу розсудили, громада програла, що нам люди скажуть? Яка нужда чекає нас на далі? Ми немов наперед бачили тото, що нас чекало, та й тоді вже не трудно було й бачити все те наперед!

Погнали ми до дому, та й просто не в село, а на пасовисько. Нема нікого. До лісу. Нема нікого. А тут уже швидко вечір буде. Ми до двора—в дворі співи, сміхи, гостина, музика—це пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Скільки проклять у тій хвилі на нього впало, то певно в своїм життю стільки склянок вина не випив! Ми вже чисто подеревіли, не говоримо нічого, не розпитуємо ні про що,—бо і на що? Самі знаємо, що наше нещастя готове. Мов стовпи які, ми поставали на ґанку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого та

й за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть по при нас, також сміються, кепкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова. Панські пси приходять, обнюхують нас, де-які загарчать, а де-які й таки тихо відійдуть. А ми нічого, стоїмо, як неживі. Вже смерклося, в покоях запалало світло, пани й пані почали виводити якихось пісень, на дворі почав дощ кропити, а ми стоїмо все на ґанку, з очима вліпленими в ті яріючі шиби, з дрожжю в тілі й розпукою в серці.

Аж ось нарешті, пізно вже в ночі, відчинилися двері, і почали один за другим викочуватися пани до своїх бричок. Насамперед пани від комісії. Переходячи по при нас, найгрубший з них став, позирнув на нас грізно й каже:

— Ви що за одні?

— Тутешні.

— Чого потребуєте?

— Що з нашим процесом сталося?

— З вашим процесом? То ви аж тепер приходите о тім довідуватися? П'яниці погані! Ви варті пасовиська, ви варті лісу? А торби жебрацької не ласка? Ідіть же додому й не смійте о тім і споминати! Минулися роки, як добро розпирало боки! Пропали, Йване, гроші!

Вся комісія зареготалася, сіла на брички та й поїхала. За комісією надійшов наш адвокат, крадучись як злодій, змішаний, ніби п'яний.

— Га, ви тут, ви тут?—лепотів він.—Ждав на вас, їй-богу ждав, чому не приходили?

— А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті, поки тут комісія розсудить на його хосен?

— Що? Як? Га! Образа гонору!..—лепотів він, сідаючи на бричку, і курнув що духу з двору.

— Щоб ти собі голову зломив!—проговорили ми в слід за ним. Та й то дармо: не зломив голови, собака!

Аж ось і пан наш раптом немов уродився перед нами. Стояв, похитуючись у отворених дверях.

— Ге-ге-ге—говорив він з п'яним реготом,—панове громада, обивателі, бурґери, пленіпотенти, а що там чувати? Як процесець іде? Нічого, нічого! Але постійте но ви, я вас тепер буду розуму вчити! Тепер ви будете скакати так, як я заграю! Я вам дам себе знати, щоб ви тямили!

І додержав слова! Прикрутив усіх так, що й дихнути годі! Правда, громада не від разу подалася. Зробили ми рекурс, але рекурс відкинули. Тоді ми рішилися силою боронити свого права, але тим іще гірше собі пошкодили. Жінки, діти, чоловіки і старці, всі за покотом, виринули з села, щоби не дати панові заняти пасовиська. Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю, кричачи: „Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з цієї землі не вступимося, то наше!" Але військо не стріляло й не толочило, а тільки поділившися на дві роти, рушило на конях через збіжжя, через плоти, та в село. Прийшлось нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби, повирізували та поз'їдали, звели нас усіх на нінащо, а коли від'їздили, то пан міг бути спокійний: громада була зламана і зруйнована до чиста й мусила сама податися в його руки.

От така наша доля. Чи буде колись ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільніще, Господь знає. Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чимраз тісніще натискати на нас пута. П'ять коршмів у селі запровадив, школи нема, священика вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, живемо як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на кращу долю...

В травні 1883 р.

ЦИГАНИ

I

Ластівки, вбоге гірське село, лежить над горішнім Стриєм, там де він із свого великого закрута під Турку повертає ід Синевідськові, в'ючися поміж гори та ліси. Село невеличке та занедбане, криє між лісами та дебрами свої порозкидані, нужденні бойківські хатки. Понижче села, за шматом чорного лісу, що досягає аж самого берегу ріки, стирчить над Стриєм висока скала. Стрімкою стіною бовдуриться вона над самим закрутом ріки, а головатим вершком, зеленим від моху й папоротів, роззирається по околишніх горах. Стрий літом лагідно плюскочеться о її стопи, але восени реве грізно й піниться, заливаючи вузьку стежину, що в'ється попід скалою здовж його берега. А всюди довкола порозсідалися гори, покриті чорним смерековим лісом; тільки де-не-де верхи їх світять безлісними полонинами, що мріють мов сіро-зелені плями на темному тлі. Пусто й сумно в осінню днину коло скали, тільки хвилі Стрия ревуть і розбиваються о щербате каміння.

Пусто й сумно було також в душі жандарма, що в слотаву осінню днину йшов стежкою понад рікою, в плащі і чаку з когутячим пір'ям, з карабіном перевішеним через плече, і бачно роззирався довкола. Ніде ні душі живої, ні голосу людського, і коли б не втоптана стежка понад рікою, то можна би було подумати, що тут у тій дикій лісовій кітловині не стояла ще людська нога від нащаду світу.

— Тьфу на таку собачу службу!—воркотів жандарм, хусткою обтираючи вуси, з котрих капотіла дощова вода.—Лазь і лазь як виклятий по тих проклятих вертепах, і все надармо. Та погана бойцня[1] боїться жандарма гірше чорта. Кожний обминає його на тисячу кроків, скоро тільки де заздрить. Так і здається, що кожний із них ось тільки щонебудь украв або когонебудь забив. А як уже котрого допадеш, то скорше бись чогонебудь довідався від отої скали, ніж від нього. Чорти би давилися таким поганим та бездарним народом!

Так воркотячи, наближувався жандарм від скалі й раз-по-разу поглядав на Стрий, що люто розбивав свої хвилі о каміння, немов і сам гнівався на той дикий бездарний бойківський нарід.

— О, яка вода велика!—воркотів жандарм.— Коли б тільки стежки не залляла та кладки не забрала, бо годі би було нині на ніч зайти до тих чортівських Ластівок, хоч і як вони вже близько. Вже то я в тих горах ані руш не маю щастя, хоч сядь та й плач! Ось уже четвертий раз патрулюю тими вертепами, і ще

---

[1] Бойцня — бойки, галицькі українці, що живуть на підгір'ю самбірського та стрийського повітів.

ані разу мені не пощастилося спіймати якого злодія або розбійника. А тимчасом тут досить тільки раз поглянути, щоби дійти до того переконання, що злодіїв і розбійників тут мусить бути чимало. І що найгірше, навіть якогонебудь нужденного волоцюгу або діда жебрущого досі не довелось мені арештувати. Так якби змовились, щоб не попадатися мені на очі. А другі жандарми, що котрий піде, то за кожним разом тих волоцюгів, дідів та циганів жене навперед себе цілу череду, повний арешт напакує. А я хоч би тобі однісінького! Тьфу на таке щастя, та й годі!..

І жандарм гнівно позирав наперед себе. Стояв уже перед самою скалою. Стежка піднімалася тут трохи вгору і йшла немов по кам'яній приспі, то підносячись попри стрімку кам'яну стіну, то знов опускаючись малоцо не над саме водяне дзеркало. Здалека вже побачив жандарм, що зараз на першій такій впадині стежка залита була каламутною, спіненою водою.

— От тобі й на!—крикнув він у роздражненню.—Знов перешкода! Треба буде обходити довкола цього завалидорогу, дряпатися з пів години по хащах і зломах, а за той час я міг би бути в Ластівках. А нехай тебе ясні громи б'ють з такими порядками!

І ховзаючися в своїх тяжких чоботях по мокрім імху, жандарм скрутив направо, між корчі під гору, щоб обійти скалу. Несподівано якось він кинув оком в бік, і зупинився. Що за чорт! Йому здалося, як коли б ізо скали легенькими клубками виповзував дим, котрий, немов переляканий, чим борше розпливався і щезав у повітрі. Жандарм зразу сам своїм

очам не вірив. Але коли зупинився й уважніше приглянувся, то побачив, що справді з-поміж щербатих зубців скали, немов із самого осередка її стовбура, добувався дим. Чи це може бути? Жандарм не був боязливий, а прецінь дрож пробігла у нього за плечима, бо ніяким способом не міг збагнути, що би це могло бути. Нарешті покинув міркувати.

— Певно, десь рубачі вогонь кладуть. А може які злодії? Бо що би тут рубачі робили? Піду, переконаюся.

І він з трудом зачав спинатися по ховзких облазах, аж туди, де повище них мов велетень стирчала висока кам'яна стіна. Зразу не міг нічого доглянути. Вже змрік западав; тінь від скали власне найгустішим мороком ослонювала те місце, відки добувався дим. Жандарм надармо натужував зір і слух — годі було добачити або почути що небудь крім скаженого клекоту прибуваючої ріки під скалою та осіннього, протяжного стогону лісу.

— Гей, хто там? Озивайтеся! — крикнув жандарм, але тільки голос його понуро задуднів між скалами, а напротивна гора відкликнула кінчик його оклику „айтеся!“ Тоді жандарм почав дряпатися ще далі. На невеличкій площині між камінням видно було поломане сухе галуззя, якісь свіжі ще кості, а навіть кусники напівпрогнилих шмат. — Ну, прецінь слід чоловіка! — подумав жандарм. А приглянувшися ближче, він побачив ледве замітну стежечку, що гадюкою висувалася з-поміж каміння, повзла просто півперек площини й губилася в тіні, під стрімкою стіною, власне там, відки добувався дим. І тільки наблизившися на які два кроки, жандарм побачив про-

довбану в камені невелику діру, заткану обгорілою смерековою колодою. Не знати для чого, серце нараз забилося якось несподівано в його груді. Вхопивши обіруч карабін, немов до штурму, він наближувався осторожно. Тиша в нутрі таємної ями ще дужче його занепокоювала—і в дусі він почав сердитися сам на себе за те, що перед хвилею крикнув був так голосно і зрадив своє наближення. Хто знає, може невідомий ворог, упереджений його криком, чатує вже на нього з якоїсь укритої а певної засідки? Але вертати було, може, ще більше небезпечно, тож ішов далі. Вкінці зупинився перед самою печерою, оглянув шаблю й патронташ, а відтак раптом пхнув колоду багнетом і очистив вхід до печери. Дим клубами бухнув йому в лице, але за димом не видно було нічого. Щоби заглянути в нутро яскині, він мусів аж приклякнути. А коли дим трохи розвіявся, то жандарм побачив нутро, виковане в скалі. Сірі кам'яні стіни сходилися вгорі, немов склепіння. Вохкість зеленкуватими краплями так і висіла на них. Внизу, в кам'янім помості посеред яскині була продовбана невеличка яма, в котрій жеврів огонь, прикритий напів перегнилою колодою, що сильно курилася димом. Довкола вогню сиділо кількоро людей, малих і великих, ледве повкриваних брудними шматами. Лиць їх жандарм не міг іще добачити, тільки бачив, як кілька пар чорних, переляканих очей з тривогою вперлося в нього.

— Хто ви тут?—крикнув він грізно.

— Цигани, паночку!—обізвався грубий, але смирний голос.

— А що тут робите?

— Бідуємо, паночку!

Жандарм ледве-неледве пропхався до середини яскині й почав роззиратися по хаті й по людях. В однім куті яскині лежало ковальське приладдя: міх, ковало й молоти на маленькім візку; в другім купка сухого галуззя на топливо. На галуззю порозвішуване було якесь курмання. Поблизько вогню, на середині печери находилася постіль цілої родини — околот соломи, напів перегнилої, розпростертий на камені, і купа сухого моху та листя. Тільки на однім кінці тої постелі, на найстаршім місці лежала невиправлена кінська шкура, котрою на ніч прикривався старий ром[1].

— А скільки вас тут?—запитав знов грізно жандарм, обертаючися до вогнища.

— П'ятеро, паночку, п'ятеро,—відповів циган і підвівся на ноги, увесь дрожачи від холоду. Прочі цигани також повставали. Крім старого була тут ще циганка, парубок і двоє малих, зовсім голих циганенят. Усі вони були аж сині від студені й виглядали немов попухлі — мабуть із голоду.

— Чим же ви тут жиєте, волоцюги?— питав далі жандарм.

— Ласкою Божою, паночку, ласкою Божою. От шкапина нам здохла недавно, то ще до нині мали ми м'ясо.

— А давно ви тут?

— Дві неділі, паночку.

Не знати через що, жандарма лютили ті надмірно покірливі відповіді старого цигана. В його плаксивім голосі і в тім що хвиля

---

[1] Цигани самі себе називають ромами *(Ів. Фр.)*.

повторюванім „паночку“ жандарм добачав укритий насміх над своєю властю.

— А багато крадете по селах?— питав він дальше.

— Ні, паночку, ми не крадемо нічого. Ром Пайкуш не краде! Ром Пайкуш, поки може, жиє з праці рук. Але тепер, коли нам шкапина вгибла, не можемо рушитися дальше. Мусимо пробути тут, поки трохи не розпогодиться.

— Поки нового коня де не вкрадете!— передразнював жандарм.— Ану, збирайтеся, марш зі мною!

— Куди, паночку?— запитав старий циган тримтячим голосом.

— Не питай! Збирайся зі своїм поганим родом і плодом, підемо до села. А там уже побачимо, що з вами робити.

Старий циган стояв немов остовпіли й, коли в тім стара циганка, мов камінь з неба, кинулася жандармові під ноги й заревла, немов її хто різати хотів.

— Паночку, паночку! Голубочку наш! Що тобі винен старий Пайкуш, що тобі винні бідні роми, що нас хочеш у таку студінь ви ганяти в світ? Погляди лишень, моя дробина зовсім голюсінька, та й ми самі не витерпимо такої стужі. Змилуйся, паночку, змилуйся, не гони нас нікуди! Нехай бідні роми подихають іще на Божім світі!

— Не будеш ти тихо, ти опуде конопляний!— крикнув до неї жандарм і відіпхнув стару циганку.—Зараз мені всі забирайтеся!

Але тут уся родина, мале й велике, з вереском і плачем кинулися жандармові до ніг і почали просити та благати його, щоби лишив їх у кам'яній хаті. Тимчасом жандарм і сам наду-

мувався, що йому робити. Село ще неблизько, дорога нерівна й відлюдна, ніч надходить, тяжко буде йому самому запровадити до села цілу ту зграю. Швидко він надумався інакше.

— Ну,—сказав,—чого ревете, дурні цигане? Не бійтеся, прецінь вас не з'їм живих. Нехай буде й по-вашому, оставайтеся тут! Але слухай, старий, поки я не вернуся, не смій мені відсіля рушитися!

Старий циган стояв як стовп. Здивованими очима він позирав на жандарма, прочуваючи в його словах якесь нове лихо.

— Ну, чого ж ти так витріщив на мене очі; чого глипаєш, мов підрізаний баран?—крикнув жандарм.—Чуєш чи ні, що до тебе говорю? Не смій мені рушитися відси, поки я з поворотом сюди не надійду, бо нещастя твоє!

Старий циган усе ще стояв мов онімілий. Тільки циганка, низько кланяючися жандармові, сказала:

— Добре, паночку, добре! — Жандарм іще раз роззирнувся по яскині, сплюнув з обридження й вийшов.

— Волоцюги прокляті!—воркотів він, з трудом сходячи зо скали.—Ось куди вони запхалися! Але прецінь я їх винайшов. Ну, чень хоч тепер який „бельобунґ"[1] буде!

II

Війт ластівецький був, як кожний бойко, неписьменний, супроти власти покірний та потакуючий, а супроти підвладних упертий тим безоглядним упором, що ціхує чоловіка з тіс-

[1] Бельобунґ — з німецк. похвала.

ним розумом. Жандарми рідко заходили до того сільця, тому то кожне появлення жандарма викликувало в селі правдивий переполох. Люди ті, виросли в горах та лісах, уважали війтівський уряд великим тягаром головно через те, що війт у кожнім разі мусів ставати перед різними „панами“, над'їзджаючими в село, мусів відповідати на їх запитання, сповнювати їх розкази. Кого раз у громаді силоміць „посаджено на війта“, той звичайно оставався на тім становищу кілька або кільканадцять літ, поки тільки міг ходити, бо ніхто інший не осмілювався без крайньої конечностивзяти на себе ту страшну гідність.

Наш війт був ще недавно вибраний, то й не зовсім іще освоєний з панами. Він не трохи перелякався, коли жандарм пізнім вечором увійшов до його хати. Але ще дужче він перелякався, коли прибувший „пан“ розповів йому о циганах. Правда, війт знав, що цигани сидять у камені; значить, не самих циганів він перелякався. Перелякався він того, що жандарм таки й там „обахморив“ їх і що тепер певно й його враз із циганами будуть волочити до Підбужжя.

— Ну, а ви знаєте о тих циганах?—питав жандарм війта.

— Та ніби знаю.

— Що ж вони, крадуть?

— Та матбути[1] не без того, щоб і не крали. Де ж би циган без того витримав! Тільки старий часами щось кленцає, ніби то робить. Але така то його циганська робота!..

---

[1] Матбути—мабуть.

— Я так і знав,—воркнув жандарм.—Ну, війте, на вас лежить відповідь за них.

— На мені!—крикнув переполошений війт.—Як вони що вкрадуть, то я маю за те відповідати?

— А так. Відповідаєте за все, що станеться в обрубі вашого села. У вас має бути порядок. Такої циганської голоти не можна пускати самопас.

— Ну, а що ж я маю з ними робити? Взяти їх на воловід, чи що?

— Де тільки здиблете в селі, зараз їх арештувати й віддавати жандармам у руки.

— Е, паночку, коли ж бо вельможні шандарі до нас так рідко заходять. А тут якби я одного арештував, то другі візьмуть та й мене підпалять.

— Підпалять!—крикнув жандарм.—То вони такі? Чекайте, зробимо ми з ними порядок. Війте, тих мені циганів припильнуйте, поки я не верну з обходу! Я їх заберу з собою до Підбужжя.

— І коли ж пан повернуть?

— Завтра, найдалі позавтру.

— Добре, скажу їх припильнувати,—відповів війт, низенько кланяючися жандармові.

Попоївши молока й „будза“ (свіжого овечого сиру), жандарм положився на лаві, обвинувся плащем і заснув. А тим часом війт не спав, хоч лежав на постелі.

— Чи лихо якесь навернуло цього шандаря,—думав він,—що випанітрував[1] циганів у такій схованці, де їх досі ніяка власть не добачала? І що тепер з ними робити? Коли схочу їх

[1] Випанітрувати—відшукати.

арештувати і спровадити до села, то що з того, що їх шандар забере до Підбужа? Посидять у арешті пару днів, а потім вийдуть на волю, і певно трафлять до Ластівок. Не тяжко, щоби мене не обікрали або не підпалили. Що циганові? Шандар далеко, а циганів волочиться множество: досить одну кумпанію зачепити, то всіх маєш ворогами. Ой, світе мій гіренький! Тьфу на твою голову! А хіба от що я зроблю! Аякже, аякже, це буде найліпше! Коли цигани втечуть, то що мені шандар зробить? Аджеж можуть утечи ще цеї ночі, заким я ще довідався від шандаря, що їх треба арештувати. То буде найліпше, таки найліпше!..

І з тою думкою війт заснув десь коло півночі.

А жандарм тим часом, хоч спав на твердій лаві, то снив про далеко приємніщі речі, про „бельобунг", грошеву нагороду й перенесення в кращі сторони, на Поділля, на російську границю, де можна було легко „зробити" товсту контрабанду: і заслужитися й обловитися. Сон цей додав йому ще більше охоти й певности. На другий день ранесенько він устав, зібрався, і ще раз гостро наказавши війтові пильнувати циганів, спішно пішов у дальшу дорогу, щоби ще нині дійти до мети свого обходу, а завтра вернути назад до Ластівок.

Зараз по його відході війт намотав на ноги потрійні онучі, обувся в шкіряні ходаки, взяв на себе кожух, кучму на голову, перевісив борсукову торбу з „цісарським орлом" через плечі, а до торби вложив пару вівсяних ощипків і кусень овечого сиру. Так приготований, не кажучи нікому нічого, пустився в дорогу ід каменеві.

— Добрий день вам, Пайкуш — сказав, входячи до яскині.

— Доброго вам здоров'ячка, пане начальнику,—відповів старий циган.

— А що тут у вас нового чувати?— запитав війт, бойківським звичаєм не приступаючи відразу просто до речі.

— Зле чувати, пане начальнику. Був тут у нас вчора „кокорудза", хотів нас вести до села.

— До села? Е, він вас, любойки, хотів вести до Підбужжя, до криміналу.

— За що?

— Або я знаю, за що? Мусіли йому по других селах щось дуже наговорити на вас. Адже не дурно він за вами так парцував[1], що вас аж тут винюхав.

— Ой, ой, ой, Божечку наш,—гуртом завили цигани,—що ж нам тепер робити?

— Що ж я вам, біднятка, пораджу?—сказав війт.—Він мені казав пильнувати вас, аж поки сам не верне, і тоді віддати вас йому до рук.

— І ви хочете нас тепер арештувати?— сказав звільна, але з укритою в голосі погрозою старий циган.

— Бог з вами, Пайкуш,—сказав війт.—Що ж то я вас від нині знаю, чи що? Я сказав зараз тому шандарові, що циган, то вітер у полі: ось є, ось його нема. Хто його на припін візьме? От знаєте що, маєте тут трохи хліба й сиру, нате вам це від мене і йдіть собі, куди хочете, щоби я про вас не чув нічого. Не хочу вам робити клопоту, але й сам не хочу через вас у біду впасти. Розумієте?

— Розуміємо, пане начальнику, розуміємо! Най вам Богонько святий заплатить!— сказав

---

[1] Парцувати—стежити.

циган кланяючись, а за ним почала кланятись уся його родина. Поклавши на кам'янім помості ощіпки і сир, війт поспішною ходою рушив назад до села, пильнуючи, щоби ніхто його не бачив. А в душі він сміявся з того, який то лютий буде шандар, коли завтра прийде, а циганів уже й духу не застане.

III

Добре то говорять: гірська осінь, то вистарчить за добру зиму на долах. Ледве наш жандарм вийшов за противну[1] границю Ластівок, ледве війт, довершивши своєї політичної, місії, вернув назад до села, коли в тім високий верх Парашки, що вистирчує вгору в виді величезного тризубця, покрився густою мрякою, або, як кажуть, „закурився доразу". Величезними клубами котилася та мряка вниз, гнана сильним, свищучим вітром. За пів години все вже щезло в вирах і клубах снігової „куревільниці", котра з усіх боків била в очі й засліплювала пішохода, замазувала йому стежку перед ногами.

Кленучи і спльовуючи раз-у-раз, боровся жандарм з метелицею і йшов твердо наперед. Уже недалеко було село, до котрого мав дістатися на ніч — остаточна мета його обходу. Ще тільки треба було по кладці перейти на другий бік ріки. Але це власне була дуже небезпечна штука. Ріка шуміла під кладкою мов скажена, а верхом рвав вітер, шарпаючи за поруччя, мов хлоп руками. Кладка була ховзька

[1] Противний — що напроти, супротивний, супротилежний.

від снігу, а вітер сліпив очі. Вже близько берега жандарм поховзся і впав у воду. Вода була не глибока, але страшно бистра. В одній хвилі течія зірвала жандармові з плеча карабін, а з голови чако з когутячим пір'ям. Великий камінь — кругляк, котрий вода котила по дні, вдаривсь о його ноги і звалив його з ніг. Тільки з крайньою натугою жандарм виграмосився на беріг. Був мокрий до ниточки, промерзлий і переляканий. Хотячи огрітися, бідолаха пустився щодуху бігти до села, до знайомого попа. Але хоч і як не далеко це було, то все таки заким забіг до хати, мокра одіж на нім сціпла на морозі як кість, а з грудей не міг видобути голосу. Правда, що на попівстві кинулися терти його, огрівати, рятувати. Той рятунок і його залізне здоров'я зробили те, що він не добув собі ніякої тяжкої хороби, та все таки мусів цілий тиждень пролежати в ліжку в міцній гарячці. Ввесь той тиждень курило снігом, свистів вітер, тис мороз, так що навіть здоровому непорадно було в горах пускатися в дорогу з одного села до другого. Аж по тижні вітер притих, випогодилося, але мороз потис іще гостріщий. Жандарм не хотів довше гаятись, хоч піп не важився пускати його від себе піхотою, ще й напівнедужого. Казав запрягти санки й відвезти його до Підбужжя, куди вже вперед дав був знати про його пригоду.

Коли жандарм проїзджав через Ластівки, пригадав собі циганів, про котрих зовсім був позабув у своїй тяжкій пригоді. Він казав візникові стати супротив війтової хати, покликав війта до себе й запитав його:

— А що ви зробили з тими циганами?

— Та що ж ми мали з ними зробити, прошу пана,—відповів війт, шкробаючись у патлату голову,—коли ми їх уже не застали.

— Як то не застали?

— А так. Скоро пан від мене вийшли, я заразісько зібрався й пішов, щоб їх арештувати і приставити до села. Але в камені я не застав нікого. Видно, перелякалися пана й таки тої ночі втікли.

— А то бестії!—крикнув жандарм.—Чекайте лишень, ще я вас десь придиблю!

Війт поклонився, а тайком тільки всміхався, що йому вдалося отак хитро-мудро позбутися біди. А жандарм злий і роздразнений завинувся в свій плащ і в тяжкий баранячий кожух, що йому дав піп на дорогу, і казав їхати дальше.

IV

Старий скорчився від морозу. Низом по під скалою переїзд був вільний, а що дорога там туди найближча, то жандарм казав вести себе в той бік. Ледве виїхали за ліс, що чорною стіною відділює Ластівки від решти світу, коли жандармові очі з якимось неспокоєм вперлися в той великий бовдур, що виринув перед ним туй уже недалеко. Вершок скали не був покритий снігом, бо вітер позмітав відтам той зимовий пух і позсував його в нижні заломи. Тьохнуло щось у серці жандарма, коли побачив увесь вершок скали, покритий воронами, кавками й іншим стервоїдним птаством, котре то сиділо, то шибалось цілими оболоками довкола, і своїм зловіщим вереском та гамором наповнювало повітря.

Але що ж це? З темнавого залому в горі, глибоко засипаного снігом, так само як і перед восьмома днями добуваються ледве видні клубочки блідо-синявого диму. Кілька хвиль жандарм сумнівався, чи це справді так, чи тільки йому з гарячки привиджується, аж бойко, його візник, упевнив його, що справді дим добувається зі скали. Не вже ж там ще хтось є? Жандарм аж затримтів з нетерпеливости, щоби переконатися, що це значить. Уже наблизилися до скали. Стежка, що вела вгору, засипана снігом, і ані одного сліду стопи людської не було видно на його білій скатерті. Тільки кавки й ворони при їх наближенню підняли ще більший гамір.

— То якийсь недобрий знак, що того птаства стільки тут назліталося,—сказав візник.— Чи не сталося тут яке нещастя? Ця проклята птиця зараз це почує.

Жандарм, не мовлячи нічого, скинув із себе кожух і навіть плащ, щоби тим легше йому було видряпатися на верх каменя; візник виломив пару дрючків до підпирання, і так допомагаючи один одному, з тяжким трудом вони видряпалися на верхню площину. Кавки з вереском вилися туй понад їх головами, немов хотіли боронити своєї певної добичі.

Вхід до яскині був таки як і давніще, завалений колодою й позатиканий мохом, тільки крізь маленьку шпарку вгорі випливав дим. Відбили колоду й війшли. В яскині було тихо й темно. Аж по добрій хвилі очі їх настільки привикли до сутінку, що могли добачити якусь чорну, безобразну масу насеред яскині. То були цигани, стулені вкупу, повкривані мохом і листям—і мертві вже, як бачилось, від кіль-

ких день. На вогнищу димилася ще дотліваюча остання колода.

Що було причиною їх смерти? Голод? Холод? Чи може чад від спертого диму? Тіла їх були сині, скостенілі, зморожені. Але розриваючи купу, жандарм побачив, що під старим циганом не було вже невиправленої кінської шкіри, на котрій він спав; недогризені кусники тої шкіри найшлися... в руках дітей.

Довгу хвилю стояли жандарм і візник над тими покійниками, німі, остовпілі, переняті переляком і жалем. Може їм через душу переходили довгі дні й ночі болючого конання тих нещасних, плач і зойки дітей, безпомічність і розпука старих, ціле море нужди, горя й терпіння, з котрого тепер осталася тільки оця недвижна, в один клуб сплетена, купка трупів...

Без слова, в німім пригнобленню вийшли вкінці жандарм і візник із яскині на свіже повітря, завалили вхід до яскині, щоби не допустити птаства до трупів, а коли відтак знов сіли на санки, візник перехристився і з лицем, зверненим до скали, почав шептати молитву. Жандарм тим часом почав у думках укладати рапорт о тім, що сталося.

Нагуєвичі, в липні 1882, перероблено 1887 р.

I

ВІДРИВОК З ЛИСТА ІВ. ФРАНКА ДО М. ДРАГОМАНОВА

Ось Вам моє curriculum vitae.

Я родився в Нагуєвичах, пов. дрогобицького, в р. 1856. Батько мій був доволі заможній селянин, а до того коваль. Як чоловік і ремісник він мав велику повагу не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі, і досі ще багато людей з великою пошаною згадує „Яця (Якова) коваля з Гори" (так зветься присілок чи слобода, де я родився). Хрестив мене знаний у літературі Осип Левицький, автор граматики й кепських перекладів з Ґете; деякі книжки, котрі по нім осталися в селі в руках мужиків, як „Вѣнок Русинам на обжинки" (1846-47 р. р.), історія біблійна і збірник „пѣсень богоговѣйных" (Перемишль 1837) належали до першої моєї лектури. На шостім році життя батько віддав мене до сільської школи до сусіднього села Ясениці Сільної. В Нагуєвичах є школа ще від 1828 р., але далеко, в горішньому кінці села, для того віддано мене в сусідне село до брата моєї матері, шляхтича „загонового" Павла Кульчицького, досить бідного селянина й одного з найсимпатичніших людей, яких я знаю. Він сам учив мене читати, хоч я при тому ходив і до школи, котра була близько його хати й котра в Ясениці здавна ведеться далеко краще, чим у Нагуєвичах.

Там я пробув два роки й вивчивсь читати по-українському (під проводом вуйка, через 10 день), по-польському і по німецькому (це ще були часи германізації), писати, рахувати (чотири операції) й співати до служби Божої. По двох роках батько віддав мене до Дрогобича до т. зв. німецької або нормальної школи у Василіян, до другої

кляси, де я, по-мужицькому вбраний, боязливий, несмілий та часто немитий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у клясі й перетерпівши досить від деяких нелюдських учителів (гл. Schön-Schreiben), при кінці першого курсу, на превелике диво цілої кляси і своє власне, одержав першу локацію. На екзамені, котрий був властиво тільки парадою, був і мій батько, — я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати нагороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав. У два місяці опісля, на самий Великдень, він умер, покинувши господарство в розстрою і в довгах, молоду матір і четверо дрібних дітей. Мати мусіла швидко вийти замуж, щоб запобігти цілковитому розстроєві господарства. Пристав до неї молодий парубок, також з Ясениці, Гринь Гаврилик, котрий заробив був трохи грошей у Бориславі при ямах[1]. Він довгі літа мусів боротися з різними трудностями, а по части навіть з традиціями сусідськими, які виробились були за часів батька, а тепер підкопували господарство. За часів батька у нас бувало багато людей, ішло гостеприємство, водились знайомости, чисто безкорисні й поетичні, годувалось при хаті багато бідної, а то й неробучої батькової рідні, котра по батьковій смерті почала красти та розтягати оставше добро. Вітчим звільна все це покасував. Це натура наскрізь практична й реальна, без іскри поезії, а за то з значною дозою скептицизму й вільнодумства, чоловік сильної волі й енергії. Я й досі дуже високо поважаю його, як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначується прикметами, яких у нас самих мало. Я кінчив за його старанням школи нормальні й перейшов до гімназії саме в р. 1868, коли заведена була шкільна рада, і мова викладова німецька змінена була на польську. В гімназії повторилось зо мною те саме, що у Василіян. Зразу ніхто мене не знав і ввесь перший курс я сидів у „ослячій лавці" в самім куті, та пальцями довбав діри в стіні—і раптом дістав другу локацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної я не любив, тож звичайно інші побивали мене пильністю й акуратністю, навіть такі, котрі без мене не могли зробити писемної задачі або вияснити труднішого місця в німецькім, латинськім або грецькім авторі. Коли я був у шостій клясі, вмерла моя мати, і вітчим оженився другий раз, так що ми дістали вітчима й мачуху замість родителів. З четверих дітей, що остались по

[1] Яма — шахта, звідки добувають нафту.

батькові, жили тільки три брати, між ними я найстарший; наймолодша сестра померла. По матері з вітчимом осталась сестра, з мачухою у вітчима дітей не було. Тепер ми всі вже „на своїм хлібу", т. є. всі три брати жонаті, і сестра замужем; у середнього брата й сестри є по двоє, а в мене й меншого брата по троє дітей. В р. 1875 я видержав „матуру" (генеральний екзамен гімназіяльний) і перейшов на університет до Львова. Тут я вступив до „Академического кружка", приваблений туди видаваним „Другомъ", з котрого редакцією я був у переписці ще з гімназії. В „Друзі" від 1874 р. почали друкуватися мої вірші, а прийшовши до Львова, я почав для тої газети писати повість „Петрѣи и Добощуки". Але тут годиться сказати кілька слів про початок і характер мойого писательства. Почав я писати—віршем і прозою—дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі й поети, хоч один одного дуже не любили. (Турчинський повстанець і патріот польський, автор скучних драм „Kiejstut i Mojmir", досить інтересної казки „Poema o czarnobrewcu"—ліпший критик і знавець літератури польської, автор цінних розборів Міцкевичевих Dziadów, Walenroda i Grazyny). Заохотив мене до писательства також примір товариша Ізидора Пасічинського, котрий ще в нижчій гімназії почав друкувати свої вірші в „Учителю", „Русской Радѣ" і „Ластовцѣ". Верхратський ставив його вірші дуже високо. Другий товариш Дмитро Вінцковський, також поет, ходив кількома роками вище мене, і тільки його слава доходила до мене та його скучна гексаметрова поема „Попадя", котру я читав набожно, але в котрій не міг найти смаку.

В нижчій гімназії я читав дуже мало. Перша книжка друкована фонетикою, що попалась мені в руки, то було львівське видання „Переяславської ночі" Костомарова, але я не зрозумів ані язика, ані річи. Так само не розумів я „Русалки Дністрової", котру мені визичив був Верхр. За то Шевченка (львівське видання), також визиченого від Верхр., я вивчив майже всього напам'ять (а пам'ять у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово!). Ще в нижчій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матері, а після і в Дрогобичі розпитував свідущих людей (ремісників і т. ін.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки, вміщаючі 800 нумерів — правда, в значній

части коломійок. Менший зошит я послав у „Просвіту“, опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пропав. У вищій гімназії я кинувся з жаром до читання всякої всячини: Шекспір, Шіллер, Клопшток, Красіцький, Ґете, Ежен Сю, Коцебу, Nibelungenlied, Красінський, Міцкевич, Словацький і т. д. Я прочитав усе, що було інтереснішого в бібліотеці гімназіяльній (з виїмком дитячих повістей Шміда і Гофмана), що міг дістати від Верхратського, з котрим відбував кілька разів природничі екскурсії до Урича й до Нагуєвич[1], а від 6-ої кляси почав збирати собі власну бібліотеку, котра за 3 роки заповнила у мене цілу шафу і в котрій, крім комплекту Шіллера, Клопштока, Шекспіра, мав я й „Neues Leben“ Ауербаха, і Діккенса, том Гейне, дещо з Жан Поля, Ґете, Віктора Ґюго і т. ін. Гомер, Софокл і Тацит, читані в гімназії, зробили на мене сильне враження, а так само й біблія, котру я читав почасти в старослав'янськім, а почасти в польськім тексті, і я почав дещо перекладати з тих авторів. Виїжджаючи з Дрогобича, я віз із собою кілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання—вірші любовні (патріотизму я тоді ще не знав), драми й оповідання віршовані, але головно були переклади: Антігона й Електра Софокля, значна частина Йова, кілька глав Ісаії, кілька пісень Нібелюнґів, дві пісні Одиссеї, два перші акти Уріеля Акости Гуцкова, ціла Короледворська рукопись і т. ін. Я писав фонетикою і провадив за неї гарячі спори з учителем історії і старорущини, д-ром Антоновичем (послом). Від Щ. Сельського, котрий ходив о рік чи о два вище від мене, я дістав був перші річники „Правди“ і читав з них тільки белетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Цей останній (крім Шевч. і Мар. Вовч.) зробив на мене найсильніше враження своїм оповіданням „Лихий попутав“. Публіцистики й „наукових“ річей у „Правді“ (крім розборів Шевченка, котрі мені не подобались) я не читав. Скінчивши сьому клясу, я перший раз пустився під час вакацій у дальшу вандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу та помагати при збірці сіна й збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським[2] трактом до Синевідська, та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Вельдіж

[1] Одну з них описав Верхратський у своїй „Ценниці“. *(Ів. Фр.)*.
[2] Скільський тракт—тракт на Сколе.

зайшов до Лолина. Ця маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світу й людей, ніж я знав досі. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився в протилежний бік у гори на Опаку, Смільну, Туре, до Волосянки, де вуйко мові пок. матері був попом.

Прийшовши до Львова до Акад. Кружка, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі й незрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу й хитався довго то на цей то на той бік. Я заприязнився тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше виховання, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику ріжницю темпераментів і привичок. То й не диво, що приязнь наша була властиво з разу вічною суперечкою.

Я не буду тут розказувати історію тої переміни, яка сталася з редакцією „Друга" під впливом головно Ваших листів: і історія і психологія тої переміни для Вас ясніша мабуть, ніж для мене. Скажу лиш тільки, що сам я в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у „Друзі" мусів зразу друкувати „язичієм", то все таки у себе писав фонетикою й народнім язиком. А коли в половині 1876 року народній напрям узяв верх і заманіфестувався поперед усього виданням „Днѣстрянки", я виступив у ній з першими оповіданнями з народнього життя „Лесишина челядь", „Два товариші"[1], та з перекладом „Повені" Золя (з „Вестника Европы"). В „Друзі" тимчасом кінчились мої „Петрії", розпочаті під враженням фантастичних оповідань К. А. Гофмана, а кінчені вже по трохи в іншім дусі (при кінці піднесено важність читалень і спілок господарських), друкувавсь такий вірш, як „Наймит", а в 1877 р. почались образки п. з. Борислав, котрі мали повний succês de scandal серед галицької публіки. Ви були перший і майже одинокий чоловік, що додав мені духа й охоти. З Ваших листів до ред. „Друга" я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Турґенева та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і т. ін. В тих трьох роках університетського життя я читав досить багато, хоч без вибору, більш белетристики, ніж наукових річей. Лекції на університеті зовсім мене не заняли й не дали мені нічогісінько—ані методи ані здобутків. Я слухав клясичної

[1] „Два приятелі".

філології у пок. Венцлевського й зівав, слухав української граматики й літератури у д-ра Огоновського. В р. 1877 в іюлі арештовано мене й цілу редакцію „Друга". Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і котрий скінчився моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували (ані тайних товариств, ані соціялізму: я був соціялістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціялізм науковий) — був для мене страшною й тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирках (це, бач, за те, що я „писав", т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим оливцем — пісні та приповідки з уст соузників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, соузники відступили мені „найліпше" місце до спання — під вікном насупроти дверей; а що вікно за для задухи мусило бути день і ніч отворене, і до дверей продувало, то я що раня будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду,— а особливо те, що я опісля застав на світі: сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усеї суспільности, кинений на нас, страшенно болів мене. Мене викинено з Просвіти, заборонено приходити на Бесіду (бо др. Шараневич, котрий пару разів побачив мене там, читаючи газети, настояв на тім, щоб мені конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало. Цей настрій відбився й на видаванім М. Павликом, при моїй помочі, письмі місячнім, а потім неперіодичнім п. заг. „Громадський Друг", „Дзвін" і „Молот" (1878). Тут я помістив свою більшу повість (в ряду „Борислава") п. з. Boa Constrictor, пару дрібних ескізів і віршів (між котрими переклад Пісні про сорочку Томас Гуда й вірш Каменярі, котрий 1879 р. перекладений був на німецьке й поміщений у віденській часописі Die Heimath"). Признати треба, що до видавання такої часописи.

як „Гром. Друг“, ми оба з Павликом були зовсім неприготовані, не мали ані достаточної підготовки теоретично-наукової, ані практичного знання свого краю й людей. Старші народовці й попи нас цуралися, при нас стояла тільки горстка молоді, тим часом, коли нам самим треба було ще багато вчитися Я впрочім не покинув університету й користав головно з викладів д-ра Охоровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію й пр а історію. Пару курсів я працював у нього в семінарі, слухав також курс економії у проф. Білінського, бував на викладах римського права проф. Зьрудловського, німецької літератури проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського. По упадку Гром. Друга, коли М. Павлик був змушений виїхати за границю, я почав разом з купкою молоді видавати „Дрібну бібліотеку“ і задумав було видавати часопис „Нова Основа“, та це не вдалось. Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданню „Слав'янського Альманаха“ заставив мене засісти до писання новел з життя народнього; деякі з написаних тоді новел були друковані пізніше („Мавка“ „Муляр“), одна надрукована в другім томі Альманаха Слав. (сконфіскованім) так і пропала, але тоді таки я задумав у цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. ін. В р. 1879 я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу „Tydzien polski“ і помістив тут невеличку статтю про Ем. Золя, а також три ескізи п. з. Rutency, де в сатиричний спосіб спортретував кілька фігур окружаючої мене інтелігенції української. Кілька дальших ескізів з тої серії осталось недрукованих у портфелі редакції „Tygodnia“, як також обширний розбір книжки д. Ау „Socializm jako objaw choroby spolecznej“. Рівночасно кінчив я деякі давніше позачинані роботи, особливо переклад поеми Гейне „Deutschland“, „Фауста“ Ґете, „Каїна“ Байрона, розпочав перекладати Шеллі Gueen Mab. З початком (мабуть в марті) 1880 року я виїхав у пов. коломийський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблонові й потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї проти сестер Павликівен і селян Фокшеїв. Нас тримали три місяці й пустили, а мене спеціяльно, яко неналежачого до цього повіту, велено було відставити під ескортою поліції на місце уродження. Цей транспорт по поліцейським арештам в Коломиї, Станіславові,

Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів у моїм життю. Вже до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі „На дні", а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціянтом до Нагуєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшний тиждень у готелі, написав повістку „На дні" і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами[1], найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй комнатці в готелю й лежав півтора дні, в гарячці й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх соузників, посланий Геником, спас мене від голодної смерти. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці й гуляючи по свіжому повітрі.

В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріялів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але не довго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що в мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хорого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши в мене паспорт, але мусів пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонило мені побут у коломийськім повіті, і намісництво це вчинило. Я не дожидавсь другого примусового транспорту й поїхав до Нагуєвич, відки восени вернув оп'ять до Львова і знов записався на університет. У Львові під час моєї неприсутности надруковано мою новелю „На дні" на складкові гроші деяких молодих українців, поляків, жидів. Новеля та зробила сильне враження; польський її переклад зачала (та не скінчила) друкувати робітницька часопись „Praca", котрої співробітником я був ще від 1878 р. В тих роках зносини мої з львівськими робітниками були досить живі.

[1] Цент — копійка

Ще 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціялізму, котрий був виданий львівськими робітниками. 1879 і 1880 р. р. я в спільці з другим знайомим (із жидів) викладав економію суспільну в робітницьких кружках самоосвіти. В р. 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії сусп. по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 р. частину її переробив і дав Просвіті, котра й випустила її як осібну книжечку „Про гроші й скарби". Результатом зносин з робітниками й отих кружків була видана в Женеві 1881 р. брошурка „Program socjalistów, polskich i ruskich wschodniej Galicji", написана не мною але при моїм співуділі. Тим часом з початком 1881 р. почали ми з Ів. Белеєм видавати місячне письмо „Світ", у котрім я помістив початок своєї більшої повісти „Борислав сміється", кілька статей наукових і значне число віршів оригінальних і перекладених (Некрасова „Русскіе женщины" і т. ін.). Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуєвич, де зразу жив під дозором жандармським і де жандарм радив мені вступити до Василіян. На весну я перебув тиф, потім працював коло поля, кінчив переклад Фавста, лагодив статті для „Світа" і кореспонденції для київської „Зорі", котрих вислав дві, але з котрих ані одної цензура не пропустила. В р. 1882 за підмогою вашою Фавст вийшов осібною книжкою, а швидко опісля „Світ" упав. Я писав з села дописи до „Вольного Слова" в Женеві, а рівночасно лагодив на розписаний „Зорею" Партицького конкурс обширнішу повість „Захар Беркут", котра й одержала премію і 1883 р. видана була в „Зорѣ", і осібною книжкою й була прихильно оцінена між іншим і „Кіевскою Стариною". Зимою з початком 1883 р. я приїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського, і по його смерті якийсь час працював при „Дѣлѣ". До нього кликав мене Барвінський ще з самого початку його видавання 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізніше, з села я дав для „Дѣла" пару новел, а 1882, коли Барв. був у Карлсбаді, ширшу статтю про галицьку індемнізацію. Але й по смерті Барв. я не довго був при „Дѣлѣ", а поїхав уже в апрілі до Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою К. Устіяновича) і поручив мені написати біографію його батька, бувшого в 1848 році посла до Відня й автора невиданого досі діла філософічного. Я пробув там пару місяців, зібрав дещо трохи матеріялу з архіву, відтак поїхав на село до Нагуєвич і занявся читанням книг

і праць до історії політичної й економічної Галичини в роках 1810-1848. В осени я вернув до Львова, щоб користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції „Дѣла“ і „Зорѣ“. При обох цих часописях я працював від осени 1883 р. до початку 1885 р. В „Дѣлѣ“ я головно наліг на краєві, економічні і громадські справи, випрацював реферат о справах економічних, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 р. і зробив у цілій Галичині велике враження. На статті „Дѣла“ про справи краєві почали звертати увагу і посли і краківські Станчики. Рівночасно (1884 р.) я обняв у варшавськім журналі „Prawda“ кореспонденції з України галицької замість Ревери-Рамулта; крім кореспонденцій я посилав туди й переклади деяких своїх новел, котрих у мене за той час назбиралось значніше число. Деякі з них були друковані в Календарях „Просвіти“, а одна („Ліси й пасовиська“) сталась навіть причиною, що звісний посол Поляновський у соймі гостро ударив на Просвіту й радив відмовити їй субвенції. З кінцем 1884 р. Партицький обіцяв передати мені на власність „Зорю“; я поїхав до Вікна до Федоровича, щоби ще раз переглянути його збірники кореспонденцій з часу 1848-1870 р.р., зібрав там за місяць багато матеріялу, а вернувши до Львова, застав несподівану зміну. Народовці перелякалися, що Парт. передасть „Зорю“ в мої руки, Вахнянин виміг на нім те, що він передав її товариству Шевченка. Я виступив з „Дѣла“, котре зараз за пару день ударило на мене за статейку, поміщену в „Kurjeri Lw“. Весною 1885 р. я перший раз поїхав до Київа, стараючись склонити тамошніх людей, щоби помогли заснувати нову часопись літературну. Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей; що до часописі, то не багато вийшло добра; кияни згодились дати ледве 500 р. на перший рік, та й то по частям. І справді мені прислано було руб. 300, але до видання часописі не прийшло. Під осінь того року уклепано натомість „згоду“ між мною і „Зорею:“ я мав узяти на себе її редагування, але стояти під цензурою одвічального редактора. Діло вийшло мертворождене, тим більше, що мої кореспонденції в Prawdzie і Kraju, не цензуровані народовцями, мішали цьому ділу на кожнім кроці, і народовці раз-у-раз всилувались і на ті кореспонденції наложити свою цензуру. Весною 1886 р. я оп'ять поїхав до Київа й оженивсь там; восени того ж року народовці відставили мене від „Зорі“ за поміщення деяких українських річей (вірш Руданського й рецензія Вільхівського),

котрі їм видались неморальними, хоч речі ті повинні були перейти цензуру редактора Борковського, і хоч я редактору передав був рукописи перед друком. Літом 1887 р. я вступив до редакції „Kurjera Lwowskiego", де працюю й досі.

Відтепер я почав головну часть своїх робот поміщувати в польських журналах, галицьких і заграничних. І так Kurjer Lw. друкував крім біжучих статей публіцистичних (в тім числі о пансловізмі, о організації тов. демократичного і т. ін.) мої новели: Яць Зелепуга, Панталаха, Маніпулянтка. В „Kraju" друкувався цілий ряд дрібних новел, то само і в „Prawdzie". Варш. „Przegląd tygodniowy" в своїм місячнім додатку помістив був ще 1880 р. мій реферат з Гранта Аллена про розвій барв у світі звірячім, а 1885 р. переклад Boa Constrictor. „Dziennik łódzki" 1888 р. помістив переклад „На дні", доконаний за ініціятивою й під доглядом Елізи Оржешкової. Другий (а властиво третій) переклад тої новелі вийшов 1886 р. в місячнику „Przegląd Społeczny", котрого я був одним з пильних співробітників і в котрім помістив крім того свою казку „Rębacz", а також ряд статей про економічні й соціяльні справи в Галичині. В р. 1887 і 1888 помістив також деякі мої речі „Kurjer Warszawski", в 1889 р. надрукована була в „Ateneum" одна глава з моєї ширшої повісти п. з. Jeden dzień z życia ulicznikòw lwowskich. Від р. 1887 я пишу також до варшавського журналу „Głos", де видрукував кілька статей про економічні справи і про літературу галицько-українську. Від 1888 р. деякі мої роботи поміщувані були також в „Кіевской Старинѣ", а іменно новелі „Гава" і „Чума", стаття про Івана Вишенського і деякі дрібніші матеріяли. В р. 1889 я ураз з д. Вислоухом почав був видавати польську часопись людову „Przyjaciel Ludu". В тім же часі я друкував ряд статей і в українськім письмі людовім „Батьківщина". З українських моїх праць згадати ще треба: переклад „Мертвих душ" Гоголя (1882), переклади з Щедрина, Достоевського, Брет Гарта, Марка Твейна, друковані почасти в бібліотеці „Дѣла" („Зь чужихъ зѣльниковъ"), а по части в фельєтонах тої часописі. В р. 1887 видав я своїм коштом збірник своїх віршів „З вершин і низин", далі на гроші, прислані з України на часопись я видав працю М. Павлика „Про читальні" і розпочав видавництво „Літературно-наукової бібліотеки". Крім того я дописував до польської літературної часописі „Ruch", де помістив дві казки „W pogoni za biedą", „Jak Rusin tłukł się po

tamtym swiecie" і розбір повісті Б. Пруса (Гловацького) „Placówka", крім інших дрібніших річей. Літом 1889 р. мене знов арештовано враз із росіянами, прибувшими в Галичину. Мене держано 10 тижнів, але за що, який факт мені закинено, цього я не міг дізнатися й досі не знаю. По 10 тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд поем з оповідань арештантів — головно жидів, а також оповідання „До світла" і ряд тюремних сонетів. Від початку 1890 р. я почав ураз з М. Павликом видавати часопись „Народ".

До бібліографічного списку моїх праць додати б хіба ще, що з моїх новель „Цигани" були перекладені на німецьке (Züricher Volksblatt і віденська Arbeiterzeitung), а віденська робітницька часопись Gleichheit у своїм тижневім додатку друкувала переклади „Рубача" і „W pogoni za biedą". З віршів дещо було перекладено на польське.

Подав я тільки здебільшого факти з мого життя, поминаючи багато таких, котрі хоч мали на мене значний вплив, але мали при тім характер більш особистий. Про свої новелі скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розумінню — всі вони частки моеї біографії.

Львів д. 26 вітня 1890.

II

ПЕРЕДМОВА

(до збірки „Добрий заробок")

Сказано: письменник, що починає писати свої спомини, починає сам собі копати могилу. Що ж, хоч би й так. Могила, це таке добро, що ніхто з нас його не мине. А в такім разі.—

Двадцять шість літ по написанню першого оповіданнячка з серії „Галицьких образків" приступаючи до збірного їх видання, я почуваю охоту сказати декілька слів про те, як, коли і з яким пляном писались вони.

Перші оповіданнячка „Лесишина челядь" і „Два приятелі" були написані літом 1876 р. в Лолині для календаря „Дністрянка", що видавало товариство „Академіческій Кружок", під редакцією д. Антона Дольницького. Календар вийшов восени того самого року, і мої оповіданнячка в нім звернули на себе увагу народовців, особливо пок. Володимира Барвінського. Взагалі „Дністрянка" була для нього несподіванкою і він постановив і собі ж видати подібний альманах, у якому мали бути заступлені старші народовецькі письменники. Так повстала „Руська хата", видання невдатне в цілості, не вважаючи на заступлені в ньому імена Куліша, Федьковича та Данила Млаки. Познайомившися зо мною в ту пору, В. Барвінський кілька разів зводив розмову на мої оповіданнячка, просячи дати йому дещо в такім роді для „Правди". Я дав йому зимою 1876 р. свій „Оловець", який йому дуже подобався. Ми розговорилися про різні літературні теорії й пляни.

Я, бувши тоді під впливом Золя, звернув розмову на потребу—змалювати нашу суспільність у різних її верствах, та вказував заразом на трудність такого діла. Барвінський виявив мені, що й у нього укладається плян цілої серії оповідань, яким він хотів надати спільний титул „Галицькі образки". Він брався змалювати те життя, яке, мовляв, він найлїпше знає, життя української інтелігенції, а головно духовенства. При тім він не міг погодитися з таким способом писання, який проявивсь у мене, особливо в „Лесишиній челяді".

— Ну, що воно таке! — говорив він. — Могла б була вийти гарна ідилія, як би не той нещасний натуралізм що псує ідилічне враження. До якої категорії творів, зачислити це?

Я відповів, що про всякі категорії мені байдуже, а пишучи оповіданнячко, я попросту хотів змалювати контраст між красою природи й мізерією людського життя.

— Це не в дусі нашої поезії, особливо народньої, де природа звичайно сумує й веселиться згідно зі смутком або радощами чоловіка.

Я доказував, що така ніби гармонія, це один із способів збудити настрій, але народній поезії не чужий і другий спосіб—контрасту. Барвінський не розумів поетичного твору, якого головна мета — збудити такий чи інший настрій; він стояв за тим, що треба писати заокруглені оповідання, новелі або романи, а не ескізи. Я заявляв, що не чую в собі сили ані не маю настільки обсервації, щоб збудувати заокруглене оповідання й дати в ньому повний малюнок чи то цілої суспільности, чи навіть одної якої верстви. І ще на однім пункті ми не могли зійтися з В. Барвінським: він жадав, щоб повість побуджувала таким чи іншим способом патріотичні чуття; я стояв на тім, що поперед усього треба малювати відносини, людей, поодинокі їх учинки з поглядом на їх окруження і на ті спеціяльні особисті та громадські імпульси, що побуджають їх до такого, а не іншого ділання. Я вказував на те, що за-для різного виховання, традиції, окруження й логіка, розумування і причиновість у поступуванню різних людей у різних суспільних верствах бувають різні, і що малювати ті спеціяльні логіки та психології для мене дуже принадна річ.

— Ну, але то мало людського життя, щоб на стільки вжитися та вдуматися в дух різних людей із різних верств, щоб можна було змалювати їх у повістях — сказав Барвінський.

— Так,—відповів я,— та про те це конечнс, і тільки маючи такий образ суспільности в різних її верствах та моментах, ми будемо могти подумати про синтезу, про ширші заокруглені образи. Такі детальні студії можуть і повинні робити різні люди; не біда, коли вони будуть фрагментарні; це навіть ліпше так, бо письменник у таких ескізах може передати безпосереднє, живе враження дійсности, не потребуючи накручувати, докомпоновувати та фальшувати, щоб натягти твір до рам заокругленої повісти.

Барвінський так і не згодився з моїм поглядом і засів писати свої „Галицькі образки"—з яким успіхом, не моя річ тут осуджувати. Та в мене ця розмова з ним довела до повної свідомости плян—збирати матеріяли, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільности в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, і люзіях та настроях. Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріялів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження,—все те перетворювалося звільна протягом літ у більші або менші оповідання та ескізи. Я силкувався кожний такий образок виносити в душі доти, доки не вживуся у властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон і спосіб викладу. Ця праця йшла в мене дуже помалу; деякі образки мучили мене в душі по кілька літ; я по кілька разів брався викинути їх на папір, та чуючи, що „не вдав тон", відкидав написане й переходив до іншої роботи, щоб по якімсь часі знов вернути до закиненої проби. Таким робом із маленькою гумореской „Грицева шкільна наука" я носився більше як три роки, переробляв кілька разів, прозою й віршами, оповідання „Ліси й пасовиська", „Поєдинок", „Сам собі винен". Правда, деякі оповідання виходили готові відразу, за одним присідом, але завсігди це бувало лиш тоді, коли оповідання було перед тим зовсім готове, виношене й заокруглене в душі, і мені приходилось, так сказати, переписувати лише з готового.

Роки йшли за роками, тих дрібних оповідань набиралось у мене чимраз більше. Я друкував їх по різних виданнях, у фельєтонах газет, у календарях Просвіти; інші приходилось уперше друкувати по-польськи, коли в українській пресі для мене на якийсь час не стало було місця; деякі попропадали в непогоді часу. І так пропало надруковане в другім томі віденського „Слав'янського альма-

наху“ з 1880 р. оповідання „Микитичів дуб“, альманах сконфісковано за зовсім невинну статтю Драгоманова, і з видання не лишилось мабуть ані одного примірника, так що й мойого оповідання мені так і не вдалось роздобути. В руках пок. Партицького пропало оповідання „Записки недужого“, яке тепер мені доводиться з захованих у мене ескізів перероблювати другий раз. Інтересна була доля оповідання „Муляр“. Написане 1878 р. для того ж віденського „Слав'янського Альманаху“ і не вміщене в ньому, воно довгі літа лежало в рукописі. Першу половину помістив я в польськім перекладі в робітницькій часописі „Praca“; не вспівши через якесь опізнення дати решти рукопису, я був мимовільною причиною того, що пок. польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мойого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше я подавав український текст до редакції „Зорі“, та редактор признав оповідання не гідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи. Тим часом ціле оповідання в польськім перекладі було вже надруковане в фельєтоні варшавської „Prawdy“ і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-українськи воно появилось аж у збірнім виданні „В поті чола“.

Ця книжка, в якій була зібрана значніша часть моїх дрібних оповідань (усіх 20), уперше могла вияснити той план, що лежав у основі всіх тих оповідань—дати немов мозаїковою роботою виконаний образ нашої суспільности. Правда, я вибрав там собі „образки з життя робучого люду“, полишивши на боці оповідання про інтеліґентів, або, як я тоді укладав собі по соціяльним категоріям, групи „вчителів“ і „експлоататорів“. Видати збірники тих інших оповідань тоді мені не довелось.

Від того часу минуло знов більше як десять літ. У моїй теці назбиралося знов дещо нових ескізів та більших оповідань, та й мій первісний плян розширився де в чому. Нове збірне видання моїх оповідань, яке бажалось би зробити повним, на скільки це можливе, являється в іншій формі та в іншім угрупованню. Кожний томик містить оповідання більше менше однородні змістом, давніші помісь з новішими. Вилучено з цього видання

оповідання з бориславського життя, що мають вийти накладом „Р. У. Видавничої Спілки", а також не входять у цей плян більші повісті та драми. Цей тимчасовий плян обіймає наразі дванадцять томиків, кожний о об'ємі 8 — 10 аркушів друку. Такий спосіб видання принято з огляду на пожадану дешевість і з бажанням, щоб ті оповідання, прості та подиктовані сучасною громадською думкою, пішли не лише до рук нашої інтелігенції, але також під селянські стріхи і всюди будили те саме почуття, що було імпульсом до їх писання напротязі цілої чверти століття — почуття клясової й національної свідомости. Історія тої чверти століття доказала, що тим своїм почуттям автор тоді станув на добрій дорозі, і що поле, на якому він своїми ескізами клав іноді перші скиби, — не пустий грегіт, але розлога і плодюча нива, на якій можемо надіятися ще багато свіжих і величніх плодів.

Криворівня, 15 серпня 1902.

УВАГИ

1) *Вугляр* — оповідання це передруковується зі збірки оповідань „Батьківщина й інші оповідання", Київ 1911 р. Про це оповідання дає Франко в примітці таке пояснення: „Оце оповідання, написане в першій половині 1876 р. перед „Лесишиною челядю" та „Двома приятелями", було першим із тих, які я пізніше зібрав у циклю „В поті чола" і які мали дати художній образ життя галицько-українського народу в різних його верствах та професіях. Не пам'ятаю, де й коли подівся у мене рукопис оцього першого оповідання, і не знаю також, відки й яким способом дістав його д. М. Венґжин, який у початку 1909 р. без моєї відомости, опублікував його, змінивши правопис, у перших січневих двох числах свойого літературно-наукового двотижневика „Будучність". Відси передруковую його тепер, справивши мову в оцій новій збірці моїх оповідань". В „Передньому слові" до „Батьківщини" подає Франко той загальний плян, який він мав на увазі, приступаючи до писання своїх оповідань: Ще в початку 1877 р., працюючи над рядом „Бориславських оповідань", я почув, що думка представити побут бориславських робітників та підприємців у ряді оповідань розширяється в тім напрямі, щоб у більших або менших оповіданнях змалювати побут галицької Руси в різних околицях, у різних суспільних верствах та родах занять. Мали це бути „Галицькі образки", в яких би обік етнографічного та побутового матеріялу виступали також певні психологічні проблеми. Матеріялом до них могли служити поперед усього мої власні спомини та спостереження, а по части також оповідання інших людей. В першій половині 1877 р. були написані три оповідання в тім роді, з яких два, „Лесишина челядь" і „Два приятелі" були того ж року надруковані в „Днестрянце", альманаху студентського

товариства „Академическій Кружокъ“, а найвчасніше з них написане, „Вугляр“, якось незамітно для мене вийшло з моїх рук, так що я й забув про нього і здивувався немало, побачивши його аж у початку 1909 р. в перших числах двотижневика „Будучність“. Що до дати написання „Вугляра“, то у вищенаведеному „передньому слові“ очевидно помилка, і замість 1877 р. має бути 1876 р., бо „Днѣстрянка, Альманахъсъ Календаромъ на рокъ звычайный 1877. виданый накладомъ руского товариства „Академич. Кружокъ у Львовѣ, а заходомъ Ив. Белея, А. Дольницкого, В. Левицького и Ив. Франка“,— вийшов 1876 р. та й сам автор підписує оповідання „Вугляр“ 1876 р

2) „*Лесишина челядь*“ — надрукована була спершу в „Днѣстрянцѣ“ під псевдонімом Джеджалик, потім у збірці „В поті чола“ 1890 р., та в збірці „Маніпулянтка“ 1906 р., звідки передруковуємо це оповідання.

3) „*Два приятелі*“ — надруковано в „Днѣстрянцѣ“, під псевдонімом Джеджалик; 1885 р. в петербурзькім часописі „Kraj“ надруковано переклад на польську мову: „Dwaj przyjaciele“. Те саме оповідання ввійшло у збірку на польській мові: „Obrazki galicyjskie“ 1897 р. Увійшло воно і в збірку „В поті чола“ 1890 р., звідки передруковується.

4) „*Муляр*“ — по-польськи було друковано фельєтоном в „Prawda“ на 1887 р. і в „Kalendarz Kurjera Lwowskiego“ на р. 1888. Передруковується зі збірки „Добрий заробок“.

5) „*Сам собі винен*“ — поміщено було в „Календарі Просвіти“ на рік 1884, а потім на польській мові під псевдонімом Myron: „Sam sobie winien“. (Powiastka galicyjska) в „Prawda“ 1885 р. і в „„Przyjacielu Ludu“ ч. ч. 6 і 7 за 1889 р. Війшло воно в збірку „В поті чола“ і в збірку „Добрий заробок“ — Львів, 1902, звідки й передруковується.

6) „*Добрий заробок*“,— надруковано в „Світі“ 1881 р. під псевдонімом Руслан. По-польськи надруковано в Kraju 1885 р. Ввійшло в збірку „В поті чола“ і „Добрий заробок“, звідки передруковується. В 1889 р. було поміщено в „Przyj. ludu“ п. з. „Dobvy zarobek“, а на укр. мову переложив у „Буковині“ О. Маковей під з. „Добрий заробок“.

7) „*Слимак*“—надруковано 1881 р. в. „Календарі Просвіти“ на 1882 р. під псевдонімом Мирон***. По-польськи було надруковано в „Kraju“ 1886 р. Увійшло в збірку „В поті чола“, а потім „Добрий заробок“, звідки передруковується.

8) *„Історія моєї січкарні“* — надруковано в „Календарі Просвіти“ на р. 1884, під псевдонімом Руслан. На польській мові це оповідання було поміщене п. з. „Historyja mojej sieczkarni“ (Nowela rusinska) в „Kur. Lwowsk“. за 1885 р. і в „Przyjacielu Ludu“ за 1891 р. без підпису автора. Оповідання це було надруковане і „В поті чола“, а також увійшло в збірку „Добрий заробок“, звідки передруковується.

9) *„Ліси и пасовиська“* — оповідання це поміщено в „Календарі Просвіти“ на 1884 р. під псевдонімом Мирон***. Увійшло і в збірку „В поті чола“, звідки й передруковується.

10) *„Довбанюк“* — надруковано в „Зорі“ за 1886 р., увійшло в збірку „В поті чола“, передруковується зі збірки „Добрий заробок“.

11) *„Домашній промисл“* — було поміщено по-польськи 1887 р. під з. „Przemysł domowy“, Obrazek galicyjski, в „Kraju“. В 1888 р. з'явилося це оповідання на україн. мові в „Товариш“ ч. 1. Було поміщене в збірці „В поті чола“, передруковується зі збірки „Добрий заробок“.

12) *„Цигани“* — було надруковане під з. „Циганы“, ескиз, як фельєтон у „Ділі“ за 1882 р. В 1887 р. появилося це оповідання під з. „Cyganie“ (Obrazek galicyjski) на польській мові в „Kraju“ Przegl. literacki. В 1888 р. по-польськи передрукував „Kurjer Lwowski“ під з. „Cyganie“ obrazek). В російськім перекладі друковано в „Кіевлянинѣ“ 1887 р., а в німецькім в часописі „Züricher Post“, 1889 р. Передруковується зі збірки „В поті чола“.

13) *Відривок з листа Івана Франка до М. Драгоманова“* — передруковуємо із „Переднього слова“ до „В поті чола“.

14) *„Передмова“* — як дуже інтересний матеріял до зрозуміння й оцінки творчости Франка, передруковуємо із збірки „Добрий заробок“. Львів 1902 р. (Добрий заробок; Муляр; Сам собі винен; Слимак; Історія моєї січкарні; Домашній промисл; Довбанюк; У кузні).

15) Вважаємо потрібним подати також і коротку характеристику творчости Франка, зроблену М. Драгомановим.

— „Другий раз уже випада мені честь писати переднє слово до збору оповідань галицько-українського писателя. І мимоволі я порівнюю в думках обставини, при котрих довелось мені 15 років тому назад писати моє переднє слово до „Повістей“ Федьковича, й теперішні. Ріжниця не мала.

Досить буде сказати, що я, коли не проти волі Федьковича, то зовсім без усякої його волі й помочі вида-

нав його Повісті. Автор навіть не схотів мені сказати, чи всі повісті його я зібрав по тим виданням, які міг я одшукати. На всі мої запити листами й усно (в Путилові, в домі писателя), він мені відповідав: Робіть, що хочете. Про мене то (повісті!) не варто нічого, то так собі, пусте!" Бачите, як признавсь мені Федькович, його думка занята була речами вищими, ніж картинки з простого сільського й солдатського життя, що бачив він навкруги й почав було списувати в повістях. Він носився з замірами та пробами поем та драм, напів історичних, напів алегоричних. Федькович і читав мені кусники з тих творів... Та вони не ворушили в моїм серці нічого окрім жалю до самого Федьковича. Так ми й не погодились ні на чому іншому окрім на формулі: „робіть, що хочете!". На той час я мусів бути вдячним Федьковичеві й за те.

З цієї справи я виніс таке враження, що за повісті Федьковича, в котрих наше письменство має кілька живих картин з побуту нашого народу під Карпатами і з котрих треба начинати нову добу в галицько-українському письменстві, ми мусимо дякувати мабуть чи не щасливому припадкові, а зовсім не свідомому вчинкові писателя, що стоїть на ґрунті своєї громади. І форма Федьковичевих повістей — реалізм чи натуралізм,— і зміст їх — життя простого народу,— були очевидно за ранніми і для самого автора і для його громади. Останнє видно із того, що в австрійській Русі повісті ті навіть не знайшли собі накладу та й досі розходяться дуже поволі, хоч я робив проби роздавати їх майже без плати.

З повістями Франка стоїть інакше, по крайній мірі що до самого автора. Тут ми бачимо плід праці, цілком свідомої і в формі і в змісті. Тут не личить мені розводитись над тим, як Франко виконав свої заміри — але саме ті заміри ясно видно як в самих повістях, що йдуть далі, так і в других творах, у котрих Франко висказував свої погляди на письменство. По тим поглядам, письменство мусить бути правдивим дзеркалом основних (типових) пригод дійсного (реального) життя, загріте щирою прихильністю до людей (гуманністю) і яко таке мусить обертатись найчастіше до тих верств громади, до котрих належить найбільша часть людности, тобто до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині других верств хліб у поті чола.

Так розуміють завдачу письменства тепер по всіх освіченних країнах,— і може нема другої країни, як наша, де б стільки було потрібно поставити таку власне завдачу

письменству, бо мало знайдемо країн, де б простому людові було важче, і ще менше знайдемо таких країн, де б, як у нас, ті робучі верстви були так занедбані од вищих, більше освічених верств людности, котрі у нас навіть мовою одрізнюються од простого люду.

Такі письменні праці, як Франкова, будять прихильність для нашого простого люду і кличуть освічених людей іменем самої освіти обернутись до того люду, як до брата.

Тільки ж Франко не виключа з кругу своїх картин неукраїнських постатів, що бідують поряд з нашим українським робітником у поті чола. Він показує нам і польського й жидівського й циганського бідолаху, і тим зверта на них увагу освічених українців, як з другого боку примушує й освічених поляків та жидів братись до української книжки, щоб побачити життя людей однієї з ними породи.

Таким способом Франко, хоч і не кричить про свою рущину[1], а служить їй мабуть чи не більше, ніж хто інший з теперішніх українських писателів. Не дурно ж повісті Франкові перекладаються на чужі мови (польську, російську німецьку) більше, як чиї інші з нашого теперішнього письменства.

Так порівнюючи повну свідомість праці й широту думок самого Франка з поглядами Федьковича, не можна не признати великого поступу наперед, який стався у невеличкому гурті письменників галицько-українських за останні роки. Чи можна те ж сказати про всю нашу громаду, ту навіть, що найбільше мусіла б інтересуватись письменством? Не можна не признати, що громада галицько-українська не піддержала Федьковича на тій дорозі, на котру ступив був він більш несвідомо, ніж свідомо, коли почав співати й оповідати про життя простого жовніра й селянина їх простою живою мовою — серед тих письменників, котрі мертвою мовою величали стародавніх князів та сучасних владик, що кропили мертвою водою й теперішніх наших людей. Одні, навіть ті, котрі перші видрукували твори Федьковича, не зрозуміли самі вартости його праці й не пішли за ним навіть що до мови його творів; другі приблизились до Федьковича мовою, та не тільки не підперли писателя в праці малювання простого життя, а ще попхнули його назад до мертвецької старовини картин і думок.

Яку ж поміч мав і має Франко од нашої громади? Про це довідаєтесь з короткого оповідання його про своє

[1] Від слова „Русь" — українщину.

власне життя (автобіографія). Я мушу взяти на себе одповідальність за те, що ця автобіографія появляється в світ. Вона була написана на моє прохання для однієї певної цілі. Але я випрохав у Франка, щоб він згодився опублікувати її при цій книжці. Цей огляд життя писателя викінчує те справоздання з його праці, яке робить збір його повістей, оголошених нарізно за кільканадцять років, і поможе зрозуміти суть і вартість самих повістей.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту, потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісті... Та чи буде ж кінець цим потокам і тепер, коли Франка почина вже визнавати й шанувати ширший світ, чужина?.. Колн б то!.. Та навряд!..

Сонце правдивої науки безпремінно зійде й над нашою країною, але покищо та роса туманів, що назбирались на нашому небі од віків, не щеза одразу, а навіть прибира собі нові форми, та все таки виїда очі тим робітникам, що її обмітають, щоб легще було сонцевому світові дійти до поля, де ще заховались живі зерна й паросли... Тим більше подякують колись оживші люди таким робітникам... Нехай ця надія піддержить їх в їх важкій праці! 6 листопада 1890 р. М. Драгоманів".

Вище наведені думки М. Драгоманова були поміщені в „Передньому слові" до першої більшої збірки оповідань Ів. Франка: „В поті чола", образки з життя робучого люду, вид. 1890 р. у Львові. Збірка містить такі оповідання: Лесишина челядь, Два приятелі, Муляр, Малий Миров, Грицева шкільна наука, Оловець, Schön-schreiben, На дні, Сам собі винен, Слимак, Добрий заробок, Хлопська комісія, Історія моєї січкарні, Цигани, Ліси й пасовиська, Довбанюк, Домашній промисл, Маніпулянтка, До світла, Між добрими людьми.

Ів. Ливанівський.

ІВАН ФРАНКО

Том І книга ІІ.

ОПОВІДАННЯ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1956.

Зміст
тому першого, книги другої.

Стор.
Маніпулянтка 1
Між добрими людьми 90
Чи вдуріла? 120
Яндруси 132
Поки рушить поїзд 156
Без праці 164

Додатки

Дещо про самого себе 269
Уваги 279

МАНІПУЛЯНТКА [1])

I.

Целя збудилася рано, пункт [2]) о пів до семої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на пошті, де вона служить експедиторкою. Передполуденна служба починається о семій і триває до другої по полудні. Целя, совісна і точна в сповнюванню своїх обов'язків, як загалом усі жінки допущені до якої будь публічної служби, привикла віддавна будитися о пів до семої, чи того треба, чи ні, і нізащо в світі вже опісля не може заснути.

Хвилю вдивлювалася своїми великими, чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками по сірому тлі. Посеред стіни висіло велике дзеркало, а по обох боках його широкої, золоченої рями видно було дві групи фотографій у різьблених, дерев'яних рямочках. Представляли вони її товаришок зі школи

---

[1]) Маніпулянт,—нтка — службовий урядовець.
[2]) Пункт — з німец., точно, рівно.

і з поштової служби. Целіни очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати; в покоїку стояв легкий сутінок, бо одиноке вікно, що виходило на вулицю, заслонено було дерев'яною ролетою [1].

— Котра то там година?—шепнула Целя і простягши руку, взяла з круглого столика, що стояв тут же в головах у неї, малесенький, золотий кишеньковий годинник. Хоча з досвіду знала, що будиться все о тій самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до семої!—сказала.—А мені здавалося, що я сьогодня заспала. Правда, нині рано служби не маю, ну, але потурати собі не треба. Засплю нині, то засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи підвела голову і сіла на ліжку. Була тільки в сорочці, що обшита вгорі коронкою і зіп'ята на раменах, ослонювала її груди і плечі, лишаючи голими гарні, мов із слоневої кости виточені, рамена і шию. На дворі був теплий маєвий поранок. Лагідним рожевим проблиском просвічувало сонце крізь спущену ролетку до покоїка молодої дівчини, наповнюючи його теплом і запахом весни, що мішався з запахом колонської води, яка стояла в флаконику на туалеті, і резеди, що цвіла в великім вазоні на вікні. Целя якийсь час сиділа, немов

---

1) Ролета—віконна заслона з тонких виструганих дерев'яних прутиків, яка скручується.

забуршися. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо тонути в тім півсумерку, що лагодить усі обриси й блиски, спочивати в тій тиші зрідка перериваній торохтінням коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на третій вулиці.

Але забуття тривало не довго. Целя отряслась із нього, стрепенула своєю головкою з коротко обстриженим м'ягким як шовк попелястим волоссям, наділа панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чула себе здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив її; все, що було прикре або неприємне вчора, передучора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка її, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає по-за пороги тої світлички, не заглядає в будучину. Що там будучина! Що там минувшина! Якось то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку їй чинить правильне биття власної крови, тепло власного тіла, м'ягкий дотик власної шкіри, почуття здоров'я, сили і свіжости власних мускулів. Зазирнула до дзеркала, моргнула жартовливо до свого образу і засміялася сердечно, показуючи два ряди білих, рівних і дрібних зубків з-поза ніжних, рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в легку перкалеву спідничку і білий негліжик. Натомісць умивання заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій умивальниці ще від учорашнього вечора, і Целя з

правдивою розкішшю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена м'ягкою губкою, обтріпуючи мов горобчик грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях [1]) або з шиї котилися вниз на груди. Була це найбільша приємність її ранішньої туалети упрощеної, о скільки можна, з огляду на службові обов'язки, приємність тим більша, що Целя могла вповні зазнавати її тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

Умившися і обтершися рушником, Целя перед дзеркалом розчесала волосся, розділюючи його над чолом на дві рівні части, а відтак за кілька мінут скінчила зовсім свою туалету, спокійно, систематично і без нічиєї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлички, широко розвела руки, відтак зчепила їх по-над головою і спускаючи вниз, злегка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і, злегка потягнувши за шнурок, піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло сонячне світло до світлички, заливаючи її осліпляючим блиском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя, упоєна тим блиском, тим теплом, тою фізичною розкішшю життя, весни і молодости, всміхнута і рум'яна поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Як же там гарно! Добрий день, сонце! Добрий день, весно! Добрий день, небо блакитне!

---

[1]) Рісниці—вії.

II.

— А з ким то паннунця так розмовляють? — почувся нараз від дверей голос старої служниці, що ввійшла, щоб попрятати[1]) в Целіній світличці.

— Моя Осипова — сказала Целя, не відповідаючи на це питання, — може би час уже снідання дістати?

— А то що собі паннунця думають? — скрикнула добродушно Осипова. — Адже ж нині паннунця до служби не йдуть і разом з панством снідають. А панство ще сплять. Хіба де за годину снідання буде. Я ще навіть огонь не розклала ані каву не змолола.

— А, правда! — сказала Целя і її голос затремтів легким розчаруванням. — Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні[2]). Целя була не дуже то пильна читателька книжок, але в таких хвилях як отся, коли треба було чекати з півтори години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була її одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, поки Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та, мабуть, книжка була не дуже займаюча, бо не дочитавши навіть і одної сторони Целя відложила її на бік, попідливала свої квітки, позмітала пил

---

[1]) Попрятати — прибрати.

[2]) Випозичальня — бібліотека, звідки випозичають додому книжки.

із столика, з пари крісел і з більшого столу, а далі з дзеркала, з фотографій і з вікна. Крутячися по своїй світличці, трібувала[1]) стиха забреніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чолі дівчини набігла хмарка.

— Коли ж бо мені це не робить приємности снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову догори, немов відповідаючи на якесь наклонювання. — Коли-ж бо я не хочу слухати дурного балакання пана Темницького ані бути метою огнестрільних поглядів панича Темницького! Аджеж я не обов'язана підлягати їм! Аджеж я плачу їм за харч і за хату! Аджеж не з ласки вони держать мене!

Уся її фігурка тремтіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло поморщилося, очі стратили свій погідний сонячний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складина болю і гіркости, якої перед хвилею ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота без батька і без матері. Старий дідусь посилав її до школи, а пізніше через якихось знайомих виробив їй місце на пошті (без протекції навіть такого мізерного місця дістати годі!), де, здавши приписаний екзамен, була принята за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, та й за те, що зробив, Целя благословить його пам'ять. Пенсія[2]) експеди-

---

[1]) Трібувала — пробувала.
[2]) Пенсія — платня.

торки — 35 гульденів[1]) місячно — вистарчає на скромне удержання: лекції музики на фортеп'яні і французької мови, які в свобідних хвилях дає двом донечкам властителя камениці, вистарчають їй на вбрання й інші приємности життя. В перспективі перед нею рисується по кільких або кільканадцятьох літах служби самостійний поштовий уряд десь на провінції, маленький домик з маленьким огородцем у малім місточку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні і тиха самітня світличка. Панна Целіна, що правда, рідко забігає думкою в таку далеку будучину, але завсігди, коли їй це притрапиться, починає чогось зітхати — чи то з туги до такої ідилічної картини, чи з полусвідомого почуття, що, не вважаючи на свою ідилічність, вся картина криє в собі якусь порожнечу, якісь темні безодні.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький був то приятель небіжчика дідуся і при смертельній постелі обіцяв йому, що буде опікуватися бідною, одинокою сиротою. Пан Темницький то був пенсіонований урядник[2]) невисокої ранги, числив 68 літ, мав жінку о п'ять літ від себе старшу і глуху, як пень, і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називається «веселий

---

[1]) Гульден — біля 80 коп.

[2]) Пенсіонований урядник — урядовець, що вислужив пенсію.

дідусь»: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'ясисті губи, завсігди зложені до усміху, малі і товщем запливаючі очка і здорові зуби, і виглядав при своїй жінці як її син, молодший від неї що найменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно й акуратно, не служив ніде і ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, курив люльку і читав газети, а вечером ішов до касина[1]), відки вертав перед десятою, щоби не платити, «шпери»[2]). В касині, тоб-то в товаристві своїх ровесників, славився як сміхованець і фацеціоніст[3]), що, не вважаючи на семий десяток літ, досі не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до «маленьких зворушень». А дома, коли сидів за столом при сніданню або обіді і весь час свобідний від жування заповнював своїм балаканням, лагідним, монотонним і усипляючим, був подібний до гладкого кота, що розкішно муркотячи пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися хапати його, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в його оксамитні лапки.

Півроку вже жила Целя в панства Темницьких, день-у-день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на його двозначні усміхи.

---

[1]) Касино—клюб.

[2]) «Шпера»—плата дворникові за одкриття дверей вночі, після 10-ої години.

[3]) Фацеціоніст—той що займається любовними пригодами, залотами до жінок.

Зразу забавляла її гутірка того пана, але опісля знудила монотонність і обмежений кругозір його думок. Вона трібувала з ним сперечатися, але це показалося неможливим; усі її слова він приймав з добродушним усміхом, мов брикання малої, пещеної дитини. Та що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жартливости і не позволяв собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чула себе при ньому супокійною. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерти дідуся і яка почасти накладала пута й пану Темницькому. Але отце перед кількома тижнями прибув із Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь гострий, задушливий дух, що від першої хвилі пройняв Целю якоюсь гривогою, почав стискати її груди якимось невиясненим прочуттям остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований мужчина, з правильними обрисами лиця, з буйним, темним заростом. Рухи його були повільні і поважні, голос баритоновий, трошечки хриповатий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кожного руху, з кожного слова його було видно, що цей чоловік має дуже високе розуміння про свою вартість, що вміє панувати над собою, але заразом уміє і любить панувати над іншими і привик поборювати всякі трудности, що стоять на заваді його замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ

холодним оком анатома і віддавна привик судити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого «я». Ворог дотепу і жартів, один тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то жидівський зворот «wus łojgt mir dus» (на що мені це придається)? Був це його оклик, невідступна мірка, яку прикладав до кожної нової речі щоб оцінити її вартість. Одним словом, був це чоловік нескрізь «позитивний» і реальний Хоч мав напевно не більше тридцяти літ, то проте здавалося, що в нього не було ніколи тої «шумної» молодости, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав, що то запал і ентузіязм, що ціле його життя було рівною, простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесилля. Як у добрій машині, так і в нього все, здавалося, було обраховане, зважене і згори зведене до певної рівноваги.

Перша його стріча з Целіною була дуже холодна і шаблонова. Старий пан Темницький запрезентував їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонилася, пан доктор буркнув «Дуже мені приємно» і зараз відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідання про якийсь клінічний випадок. Але по хвилі, коли побачив, що Целя пильно придивлялася йому, сказав

тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татку, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розчинив і очі витріщив, бо ні про яку наречену свого сина нічогісінько не чув. Але син з непохитним супокоєм говорив дальше, скоса поглядаючи на Целю:

— Дочка примарія [1]) головного віденського шпиталю, одиначка і спадкоємниця величезної камениці на Грабені [2]). Заручини відбулися ще в м'ясопусти. Я не писав вам про це нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та не вважаючи на це вияснення, батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванням і недовір'ям. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що «татко» забув про росіл[3]), і торкнувши його рукою за лікоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, росіл вистигне!

Тим часом доктор, що при столі сидів насупроти Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім байдужними запитами, на які дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тарілки. А коли обід скінчився і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що досі ледве міг усидіти з нетерплячки, звернувся до сина.

— Бійся Бога, Мільку! Що це за наречена, про яку ти згадував?

---

[1]) Примарій — головний лікар.
[2]) Грабен — передмістя Відня.
[3]) Росіл — бульйон.

— Наречена? — відповів спокійно доктор. — Ніякої нареченої в мене нема.

— Ну, так я й думав. Але що-ж це ти за історії видумуєш?

— Це для тої — і він мотнув головою в напрямі Целининої світлички. — Виджу, що вдивляється в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожну річ відразу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га! — засміявся пан Темницький — Але ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає її: здалека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше, — сказав поважно пан доктор — Нехай згори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться одначе, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від нього можна надіятися, а чого ні Кілька день він сидів насупроти Целіни, мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледве кількома байдужними фразами. Пізніше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але натомість скільки разів Целя осмілилася підвести очі, все стрічала його холодний зір, впертий в себе. Ще кілька день минуло — і в чорних, невеличких очах доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали ніби порохно серед пітьми і розтлівалися що день то дужче. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній всякий порив радости. Коли доктор промовляв до неї часом, то почувала легку дрож на всім

тілі, хоч досі нічогісінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч тінь оправдання тій її боязні.

Натомість старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і своє балакання майже виключно звертав до Целіни. Шпильькував еманцспацію і емансипанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе емансипантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих паннів, жартував з женщин-урядників, почтмайстринь і т. і Остаточно Целя почала звільна догадуватися, що все те балакання не просте язикобиття, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль— яку, цього не могла доглупатися. Чула тільки, що по вислуханню цілогодинного гуторіння пана Темницького обхапує її якась втома, якесь обридження до світа і до життя, нехіть до праці і думання. Тим то й не диво, що все те вкупі в коротікім часі мусіло сприкрити їй спільні снідання, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше!—говорила вона, тупаючи ногою в своїй світличці, але завсігди в рішучій хвилі покидала її сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був єдиним другом її покійного дідуся, що дав їй його за опікуна. От і не диво, що її дитяча душа до крайньої можности держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так в'язала її теперішнє з минулим. Покинути сю нитку, то значило віддатися безповоротно хвилям життя, без провідника, без точки опору. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все таки

знала вже з власного сумного досвіду і з неодного прикладу, що пускатися на ті хвилі, то не жарт.

— Але все ж таки вони добрі люди,— вспокоювало її золоте її серце.—Нехай і так, що в них є свої хиби, але не моя річ судити їх. Зо мною вони чемні і добрі, то що ж можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехіттю, з моєю глупою тривогою! Нерозсудлива я, невдячна, от що!

І накартавши так свої власні нерви, вона знов ішла в товариство Темницьких, щоб із нього знов винести ту саму німу тривогу, те саме знеохочення і зденервовання, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

III.

— Е, що там!—сказала Целя, потрясаючи головкою і кидаючися то до вікна, то до дзеркала,— дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник,—пів до восьмої. Ще що найменше година до снідання. Взяла книжку і трібувала читати далі, але й це не йшло. Сонце зазирало до книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне примусове сидіння при почтовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покою, мов миша у норі! Ні, це справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своєї світлички, шукаючи очима, що би можна перенести, поставити на іншім місці, або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері її покою: війшла Осипова з карафкою свіжої води Поставивши воду, вона стала і з усміхом почала вдивлюватися в Целю.

— А ви чого так на мене дивитеся, як на ворону?—кликнула Целя з жартовливим обуренням.

— Бо маю рацію!—відказала Осипова, всміхаючись і моргаючи загадково.—А впрочім коли іншим вільно на паннунцю так дивитися, то чому ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким іншим?

— Кожному, хто тільки хоче. Адже ж паннунця що день сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скільки його воля, і паннунця не може йому цего заборонити.

Целя вся спалахнула рум'янцем.

— Фе, стидайтеся, Осипова!—скрикнула з невданою прикрістю в голосі.—І ви вже навчилися від старого пана цвікати мені в очі[1]) моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте, вичислюючи її неприємности? Чи думаєте, що я сама їх не почуваю? Чи думаєте, що мені це мило? Але що ж маю робити? Адже ж мушу якось жити! А ліпше їсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж вмирати з голоду, або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

---

[1]) Цвікати в очі—дорікати.

— Але ж прошу паннунці!—скрикнула стара, не на жарт перелякавшися цього вибуху,—що це паннунці Бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі находиться? Я, що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найріжніших людей? Я мала би насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю люблю, як рідна мати? Хай паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке?—весело спитала Целя, забувши вже прикрість, якої дізнала перед хвилею.

Осипова видобула з-за пазухи невеличку запечатану коверту, і не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганням подала її Целіні. На конверті написане було тільки її ім'я і назва, та про те Целя знов запаленілася, скинувши оком на адрес. Характер письма був їй відомий.

— А відки то Осипова дістала те письмо?

— А це, прошу паннунці, дав мені знайомий експрес[1]). Хотів іти до паннунці, але я йому кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була би відразу догадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, що його держала в руці, очевидно вагаючися, що має з ним зробити. Рум'янець на її лиці щез і воно поблідло, рожеві губи стислися і в очицях блисло щось ніби гнів, обурення чи нетерплячка. Сказала вкінці холодно із досадою:

---

[1]) Експрес—посильний, «червона шапка».

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть мені того на будуче. Ніяких листів ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що йому відповісти.

Це сказавши, відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержання листа було для неї приємне, чи неприємне, і про що властиво паннунці ходить.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула мені! Це знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила — проворкотіла сердешна бабуся і відійшла до кухні.

Але Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о ряму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. В кінці рука піднеслася і енергічно кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень хоче від мене! — скрикнула з обуренням. — Причепився мов п'явка, лазить за мною як тінь, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещастя моє!

Груди її сильно хвилювалися, очі блищали, гнів був справдішній. Але по хвилі Целя заспокоїлася, охолола з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, немов судорожно в ріжні боки повикривлюваними буквами, і раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який їй у тексті кинувся в очі, вибухла голосним, сріблистим сміхом.

— Що за дурень! — сказала весело. — Навіть гніватися на нього серйозно не можна, хіба тільки сміятися. Ану, прочитаю цей лист замість газети! Мусить бути забавний як і попередні.

І вигідно сівши на кріслі, Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перериваючи читання своїми замітками, немов би розмовляла і передразнювалася з його автором.

«Третій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна Пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді».

— І не одержиш і на цей! Не надійся! — вперто мотнувши головою, сказала Целя.

«По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритися Вам. Важність справи, для якої це чиню, нехай оправдає мою влізливість».

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно та сама, що й у перших листах: Ви пані — янгол, Ви покорили моє серце, без Вас не можу жити і так далі без кінця. Але ж прошу шановного пана, це все мене нічогісінько не обходить. Я без вас можу жити. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже про це догадатися з мого погляду, з кожної моєї міни! Та ба, як же тут бажати, щоб той пан чого будь догадався! — додала з поганим виразом погорди на устах.

«Обдумавши поважно своє положення і зібравши про Вас, Пані, деякі потрібні відомості —»

— Чи бачите його!—скрикнула Целя,— він про мене відомості збирає! Він шпіонить мою минувшину! Негідник!

«....я переконався, що зверхній вигляд не омилив мене, що полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свойого чуття для особи негідної того чуття. Я певнісінький, що коли б Ви, Пані, згодилися бути моєю, ми могли б устроїти своє спільне життя гармонійно і щасливо, оскільки щастя було би залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчали би нам як резерв на чорну годину, а тим часом ми заробляли би на хліб чесною працею».

— Чи бач його! Як то він усе собі уложив! Не такий дурний, як видається!— шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на її чолі.

Вона вже знала з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що його средства, про які він згадував, це одержаний у спадку по батькові фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займається газетярством, і треба признати, що це власне була одна з головних причин її антипатії до нього Вона так багато наслухалася непідхлібних[1]) історій про львівських газетярів, про їх цинізм, вічні піяники, галабурди і т. і., що дрож пробігала її на думку—статися жінкою такого поганця. А при тім виглядав той конкурент зовсім не особливо. Целя, сама

---

[1]) **Непідхлібні—некорисні, погані.**

молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж звичайно стареньку і немов би не на нього шиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої «долі», що траплялася панні Целіні.

— Це кандидат на Кульпарків! [1]) — мигнуло в душі в Целі, коли перший раз побачила його на пошті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі дивогляда справляли їй якийсь неспокій і заразом побуджували до сміху. Від того часу він почав частіше приходити на пошту, впиватися очима в кожний її рух і чатувати на вулиці, коли вона йшла на пошту або вертала до дому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Йшов здалека, а як часом не міг обминути, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдком і втікав щодуху, мов з яким краденим добром. По кільких місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, несмілий, надряпаний очевидно тремтячою рукою, незручний у стилізації, одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з нього потіхи, і хоч не знала назви свого німого адоратора [2]), все таки вгадала відразу, що він, а автор листа, підписа-

[1]) Кульпарків — місцевість коло Львова де міститься дім божевільних.

[2]) Адоратор — поклонник.

ний «Семіон Стоколоса»—це одна і та сама особа. І через думку їй не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довжезний, пристрасний і ще смішніший в огнистім виражуванню[1]) чуття А отцей третій лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, яка ждала в ньому знов сяжнистих[2]) зітхань і сотнарових[3]) заклинань та дифірамбів на свою красоту, була трохи розчарована, і задумалася. Але задума та не тривала довго.

— Дурна ти, Целько!—скликнула вона сама до себе —Все те нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

«Запитаєте, Пані, напевно, чому для висловлення Вам цего всього вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для труса, ніж для мужчини?»

— Чи бач його?—скликнула Целя з усміхом,—як угадав! І відвагу має назвати річ її іменем, навіть коли та річ дотикає його самого. Еге, відвагу має!—додала по хвилі,—але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

«Я справді трус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими я боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, кого люблю. Боюся зробити їм найменшу прикрість, і через

---

[1]) Виражування - виявлювання.
[2]) Сяжнистий—від слова сажень.
[3]) Сотнар—цетнар, сто кілограмів.

те нераз роблю її мимоволі, а це мучить і болить мене ще гірше, ніж їх самих. Чую, що бракує мені тої твердої підстави в поступованню з людьми, яку дає товариське виховання і певність себе самого. Чую, що сама моя особа будить сміх і жаль, і це відбирає мені всяку сміливість, яку собі вирозумую. Тужно мені до людей, до приязні, любови, щастя — а чую, що здобути їх не можу так, як здобувають тисячі інших. «Так що ж, чи хочеш украсти їх із-за угла?» — запитаєте, Пані, напевно».

— Чи сказився! — скликнула Целя з якимось переляком. — Точка в точку вгадав мою думку!

«Ні дорога Пані, (ага, «дорога!». Вже знов починає — шепнула Целя), я бажаю тільки вхопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле життя, всі свої сили присвятити на здобування того, що іншим щасливіша доля дарує без труду. Нині Ви, Пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховости. То ж не прошу нічого більше, як лиш одного: позвольте мені дати Вам ближче пізнати себе! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків у тім напрямі, щоб перед людьми, в яких Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, дотинки та неприємності Знаю впрочім тих людей, хоч і з далека, і можу Вам тільки одно сказати: стережіться, Пані, зарівно батька як і сина!»

— Ого, ось уже й жало гадюки! — шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

«Та чого ж я хочу?—запитаєте Пані. Одного тільки: позвольте мені зблизитися до Вас, дати Вам ближче пізнати себе! Дайте мені знак, що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не зробить Вам ніякої прикрости! Напишіть»...

— Дурень,—скликнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма.—Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь йому зближуватися до мене! Хіба я йому бороню? Але ба, тут саме й єсть хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви позволили мені! Ні, ні, не хочу й чути про нього! Дам йому до пізнання, щоб і на очі мені більше не показувався. «Що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не справить Вам ніякої прикрости!» Ну, відки ж я це маю знати? Тьфу! Це якась безкровна слизь, якась галярета[1]. не мужчина! Ну, малась би я злишна[2]), якби дала йому руку! Той би мене замучив своїми чулостями й підозріннями! Всі жили з мене вимотав би! Ні, волю вже лишитися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непотрібом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а потім порвала лист разом з ковертою, подерла на дрібні шматочки і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці

[1]) Галярета—холодна рідина.
[2]) Малась би я злишна—гарно б мені велось.

насупроти вікна стояв автор листа з очима вліпленими в вікно. Поява Целі очевидно перепудила[1]) його, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Цей вид видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А потім сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листа. Посипались вони вниз, мов снігові платочки, крутячись і розлітаючися в ріжні боки. Кілька з них, покрутившися та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, який усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до кам'яного тротуару, стояв на розі вулиці

IV.

—Прошу паннунці на снідання!—сказала стара Осипова, відхиляючи двері світлички. Целя стрепенулася на її голос, але зараз же вспокоїлась, потрясла головою, а озирнувшися в дзеркалі і поправивши червону оксамитну стьонжечку[2]), якою зграбно перев'язала поперек тім'я своє коротке волосся, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз-у-раз порушуючи з в'ялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для її глухих вух, з якимись невидимими сусідами. Впрочім при столі старенька відзивалася дуже рідко і си-

1) Перепудити—перестрашити.
2) Стьонжечка—стрічка.

діла, вперши очі в якийсь один предмет, немов би не бачила нічого більше довкола. Целя дуже її жалувала, старалася услугувати їй при столі, розмовляти з нею знаками. Але старенька зразу чула себе якоюсь сконфуженою тими непривичними для неї об'явами чемности і співчуття. Віддавна привикла вона до того, що її найближчі цілковито ігнорували її і вважали немов якимось бездушним предметом, то й не диво, що зразу навіть з підозрінням почала було поглядати на Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі її ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшися, що Целіна зовсім далека від якихбудь своєкорисних замислів, старенька помалу привикла до оказуваних їй чемностей і приймала їх якось апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ця апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплого і сердечного, не ослабила її співчуття до нещасної старої жінки, при життю ще здеградованої між старе дрантя.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Темницький. — Вітаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького снилося?

Тим часом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрий день пані!

Целя звичайно подавала йому руку, яку він стискав по товариськи. Але сьогодні доктор уклонившися, прудко підніс її руку до уст і поцілував. Целя почула га-

рячий дотик його уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий рум'янець залив її лице аж по вуха. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немов би то помагаючи їй щось при наливанню кави, а властиво стараючися заспокоїти свою неспокійну кров.

— Що ж то панна еманципантка не ласкава навіть відповісти на привітання старого?—балакав дальше жарті вливим тоном пан Темницький.—А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті з нового, вченого, самостійного покоління, мають свої окремі правила, свій окремий спосіб життя, і волять завсігди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Але ж таточку!—Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся,—яка ж із мене еманципантка!

— Ну, ну, ну, нібито ми старі вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волоссячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне життя... степ широкий, світ отвертий... alleinstehende junge Dame[4]), і ,там далі і там далі...

— А коли то таточко бачив у мене сині панчошки?—відповіла Целя, силкуючися повернути все в жарт, хоч із тону цілого цего балакання віяло на неї

---

4) Самостійна молода пані.

якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха! — сміявся пан Темницький, коли тим часом доктор похилившися над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву. — Ха, ха, ха! Я певнісінький, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що це неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то таточко сьогодні дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тим часом пан Темницький уже скінчив свою каву, і обтерши собі уста і опершися ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючися підхопити кожний її рух, кожний позирк.

— Го, го, го! — балакав він невтомно, — панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і еманципантки, нове покоління, рівноуправнення з мужчинами, життя на власну руку, здобування будуч ини, а якже, а якже! Хто би вас ближче не знав, той би вас замісць святих купив. Але нас, старих горобців, на це не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що жінка — все жінка. Не один дурник думає собі: а це новий тип, це жінка самостійна, майстриня своєї долі, жиє власною працею! А він і не знає, що тій майстрині зовсім чого іншого хочеться. Все мода, та й годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшики з пташками, потім на тюрнюри, настала мода і на емансипацію, на рівноуправнення, здобування будуч ини власною працею.

А то все зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і тюрнюри, і еманципація! Все має тільки одну мету: здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенную з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить,—заговорила звільна Целя, якій це балакання відбирало всякий апетит, але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всему заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить Нехай тільки паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не говорить.

— Але ж татку, — озвався доктор знуджений також цим балаканням, — що це татко обібрав собі за тему до розмови! (Нібито татко колибудь говорив про інші теми!)

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. Бо то бачиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плякатів, реклями. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ, зараз її на показ дає, в газетах інсерує[1]), по вулицях афішує, на всі чотири роги світу витрублює і вибубнює. Що, хіба неправда?

Доктор і Целя слухали тої інтродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше!— сказав, усміхаючися «таточко» —Тож бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, яку доля скрив-

---

[1]) Інсерує—оголошує.

дила на маєтку. В неї здоровля, сякетаке личко, брівки, очка, охота до життя і вживання, радо би те бідацтво і між людей показатися, а тут обставини на припоні держать, дома біднота та тіснота, до порядного товариства двері позамикані... Що робити? Те, що мається цінного й гарного: личко, очка, брівки, волоссячко, ручки (пан Темницький вичислював це все з якимось особливим притиском, моргаючи то в сторону Целі, то в сторону доктора і прижмурюючи очі, мов кіт на сонці), все це можна показати народові хіба раз на тиждень у церкві. Цього замало! І ось таке бідне сотворіння подається на практикантку, телеграфістку, телефоністку, одним словом, дебудь на публічну службу, де би могло сидіти на видноці у всіх, ніби на виставі за склом. Хто хоче, може прийти і оглядати, може навіть попросити її встати і пройтися. «Прошу пані, чи нема для мене листу poste restante?» «На який адрес»? «AZ4». І наша емансипантка встає і йде до полиць з листами. А тут А — перша буква в азбуці, то й перескринок її стоїть у найвисшій полиці. Отже бідне сотворіння бере крісло, приставляє, і з цілою урядовою повагою, а заразом з цілою дівочою грацією вилазить на крісло, стає на пальчиках, і шукає, шукає, шукає в горішній полиці так довго, доки цікавий гість не оглянув докладно і ніжок, і талійки, і ручок, і шийки, і всього, про що йому ходило. «Ні, прошу пана, нема нічого!» «Дякую пані і перепрошую!» А за хвилю другий так само

питає, потім третій, четвертий, і так далі. Чи-ж то не життя? На щастя маємо ще державу, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли б отворено два рази стільки посад в такім роді і коли би не тільки не плачено за службу, але вимагано ще вступної такси, то і в такім разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи неправду говорю?

— Розуміється, що неправду! — з нервовим притиском відмовила Целя.

— Що? — скрикнув Темницький, — пані смієте казати, що неправду?

— А вжеж , що неправду! Аджеж пан на моїм власнім прикладі міг би переконатися, що воно так не є. Аджеж пан сам признає, що мені зовсім не про те ходить, щоб афішуватися, але щоб чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, аджеж я не про вас говорив! — відказав старий, жартовливо прижмурюючи очі. — Аджеж ви у всім виємок, у всім, у всім не подібні до інших! Хо-о-ч — те «о» тягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося признати святу правду, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки?

— Не думаю перед панею з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

— Коли пан кидає на мене підозріння, то повинен пан витолкуватися, бо і накше

мушу таке поступовання назвати... назвати..

Духу не стало їй у грудях. В очах пекло щось ніби здавлювані сльози, що силоміць тиснулися бризнути. Але здержувала себе і заховувала спокійний вид, головно для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очі доктора.

— Прошу пані не називати ніяк, — сказав добродушно всміхаючися пан Темницький.—Мене пані словами не заженете в вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич стирчав тут сьогодня на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки паперу кинули йому пані на голову?

Він сказав це з такою певністю і з таким супокоєм, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висловлює, і хапає тільки для прикладу перший-ліпший факт, який йому наскочив на пам'ять.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане,—скрикнула встаючи з-за столу,—таке питання свідчить про низький спосіб мислення.

— Але ж татку, як можете в подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачучи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напруго, не оглядаючись, і впала лицем на подушку в своїй світличці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безпідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли її тільки цинічні шпигання взагалі на жінок, що шукають власного зарібку, та рівночасно тішило її потрохи

й те, що доктор у тім питанню станув ніби по її стороні. Сама не знала, чому цей, хоч і дуже слабенький вираз співчуття, справив їй якусь полегкість. Успокоївшися трохи, встала і пішла на лекцію.

— Але татку,—сказав по виході Целі доктор, закурюючи цигарку,—справді не розумію, що маю думати...

— Про що?

— Досі вважав я тата чоловіком, який ніколи не забуває про форми товариської чемности.

— Ну, ну, ну, пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі.—Нехай тільки пан син покине ту ролю, бо вона йому дуже не до лиця!

— Ні, татку,—сказав доктор з непохитним супокоєм,—я справді не пізнаю вас. Тратите власть над собою. Починаєте бачити те, чого нема. Мені й не снилося моралізувати, але бачиться, що сама делікатність вимагає, щоби татко поводився з нею прилично.

— А коли я маю в тім свою ціль, щоби власне так із нею поводитися?

— Свою ціль?—спровола повторив доктор.—А то яку?

— Це вже моя річ. Я прецінь тебе не питаюся, яку ти маєш ціль услугуючи їй при обіді, потакуючи її словам, не зводячи з неї очей і цілуючи її руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що це таткові сниться? Яку ж таку ціль можу мати?

— Це мене не обходить. Май собі яку хочеш, але позволь і мені мати свою. Впрочім хто знає—додав старий насміш-

диво прижмурюючи очі і колишучися в кріслі — чи остаточно наші стежки не зійдуться докупи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемности, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванням вліпив зір у батька. Починав пізнавати його з такого боку, якого досі й не догадувався, з боку більш анімального[1]) ніж людського. Йовіяльний усміх, що світився на устах цего чоловіка, в його очах приняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив його зовсім. Але це був його батько! Вся та коротенька розмова зробила на нього дуже прикре враження, хоч і сам він не вмів собі докладно вияснити, що власне було в ній такого прикрого. Про те хотів звернути річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концепт з чоловіком, який буцім то стирчав під вікнами і з паперовими свистками[2]), киданими на нього, був не дуже то щасливий.

— Концепт? Що це ти говориш! Адже ж це чистісінька правда! Сам я це бачив і не від сьогодні бачу того зітхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Як би ти побачив, що це за Адоніс! Чистий орангутан. А наша панна еманципантка, бачиться, зовсім таки до нього прихильна.

— Ну, що це татко говорить — скрикнув доктор диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую його й її. Переписуються, видаються на вулиці,

---

[1]) Анімальний — звірячий.
[2]) Свисток — клаптик, кусочок.

а може й ще дебудь. Напевно не знаю, але маю підозріння, маю певні вказівки і сліди... Одним словом, прошу пана доктора, не кожна тота весталька, що в довгій сукні ходить.

— Це стара річ,—сказав доктор, поборюючи своє збентеження.—Але знов я не припускав...

— Доктор.. і не припускав!—скрикнув пан Темницький.—Ха, ха, ха! Але ж пане докторе, припущення... це перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіди доктор подав батькові свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

V.

Сонце пражило немилосердно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна, як бовдур, хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її зачеплене було на золоченім вістрю на вершку ратушевої вежі, мов величезна пошарпана хоругов. У повітрі пахло вохкістю. По вулицях повзли бочки з водою, скроплюючи куряву і торохкотіли фіякри[1]). Обернені до сонця вікна кам'яниць позасланювані були ролетами. На балконах недвижно стояли олеандри в деревляних шапликах. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротуарах, тільки на невеличкім сквері в тіні дерев, довкола плюскотячого водограя бавилася купа дітей під оком нянько.

---

1) фіякер—візник

Було три чверти на другу. Целя в літнім бронзовім пальто і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами і червоно-жовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч була спека, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздразнення видно було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснені і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих, невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбулася між нею і Темницькими при сніданню, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немов би вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції з першого поверху, війшов з нею до її світлички (що ж, адже ж цього не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому його балакання. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі гіркніє і бачить усе в темніших кольорах, особливо коли це діло нове, до якого він не привик і якого важности не розуміє. Рада не рада мусіла Целя признати йому правду, мусіла запевнити його, що не гнівається; за те в заміну він запевнив, що батько вже більше не позволить собі ні на що подібне в її присутності.

Опісля почав доктор розпитувати її про її життя, про подробиці служби, надії на будуче, проявляючи супокійне, але просте і щире заінтересування. Розмовляли так з півгодини, він сидячи на

кріслі при великім столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було, як снувала коло печі Осипова.

Целя, якій зразу стріча з доктором була неприємна, швидко почула себе побідженою і вспокоєною супокійним тоном його розмови, повільними і статочними рухами, щирістю далекою від усякої афектації і тим приязним добродушшям, з яким він оправдував перед нею нетактовний поступок батька, або з яким усміхався, слухаючи її мрій про будуче життя яко стара панна поштмайстриня десь у самотнім домику в глухім провінціяльнім місточку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвилі. В його очах не миготіли ті зловіщі іскорки, що так бентежили й мучили її досі. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуття власної сили і певности себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалась їй думка:

— От як би то могти мандрувати мандрівку життя, опираючися на сильне рам'я такого чоловіка!

Але це бажання далеке було від чутливого забарвлення, що могло би заламутити супокійну течію їх розмови. Це був висновок чисто логічний, теоретичний, який не зачіпляв її серця і не бентежив крови. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на який вона пішла до спільної їдальні на перекір своїй ранішній постанові, знов роздразнив і рознервував її в високій мірі. Правда, старий Темницький цим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку, і тим сильніше враження зробила на неї.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою наречену. Показав Целі пару її листів писаних по-німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив її поради. Бо то жінки на жінках усе ліпше розуміються, ніж мужчини, а отсі листи на його думку вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а в його нареченої на недостачу любови до нього і навіть недостачу простої делікатности, поверховий спосіб мислення, егоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів, писаних у значній части віденським діялектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, які зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значучими. Приглядалася тільки характерові письма, але й він був невиразний, не то жіночий, не то мужеський. Тож очевидна річ, що ніякого свого суду про ті листи та їх авторку не могла висловити. Зрештою доктор не дуже й налягав на це. Бачилося, що ті листи були для нього тільки притокою для висловлення перед Целіною своїх поглядів на любов і на родинне життя. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій, ось

що головна річ. Про маєток йому байдуже, маєток він має в голові й руках. Волить розірвати ті вузли, в які й так його, майже без його волі, вплутано. На ухо признався Целі, що його наречена молодша від нього тільки двома роками, а для панночки це вік дуже вже поважний. Впрочім разить його в його нареченої брак усякої думки про життя, його задачі й обов'язки. Жінка, яка ні про що не думає крім строїв й розривок, яка не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така жінка в наших часах і в родиннім життю не сповнить свого призначення. Бо яке ж вона виховання зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесилля? А маєток, хоч би й найбільший, нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесилля, ані навіть від матеріяльної нужди.

Слова плили в доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожне слово з дивним якимось нагоном [1]) влучало в груди бідної дівчини. Що це таке було в них, що так бентежило і тривожило її, але заразом прошибало якоюсь радісною дрожжю? Адже ж нічого тут не говорено під її адресом, а особа, що дала причину до тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!..

Правда, доктор висловляв ясно і докладно багато таких думок, до яких і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мізкової праці, але чому ж то ті думки,

---

[1]) Нагін — натиск.

висловлювані його устами, були в її очах такі нові, принадні й цінні, вилітали перед її розумовим зором мов яркі, огнисті ракети? Кільки разів доктор немов ненавмисно діткнув—що правда, дуже делікатно—таких річей, які частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих, бажань,—і при кожнім такім натяку Целя чула, немов дотик павутини, чула, як якась електрична іскра пробігала по цілім її тілі.

Тим то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусиллям, для чемности здобувалася на якесь слово. Їла мало, а за те випила кілька склянок води, поясняючи це спекою. Говорячи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз його очей чинить на неї пригноблююче враження. Але власне те, що не дивився на неї, додавало його словам більше сили й суцільности. Не вважаючи на незворушний спокій і суху на вид теоретичність докторського дискурсу, Целя кілька разів вибухала сміхом при його словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почула, що її очі починають підбігати слізьми — і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя, стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почулася нарешті свобідною від магнетичного впливу тієї розмови. Бігла швидко, прямуючи до пошти, хоч мала часу ще чверть

години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і ідей, що клекотіли в її нутрі, домагалися живого фізичного руху для привернення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй цим разом жадної прикрости— навпаки. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих туманів теплої і рожево забарвленої мли, серед якої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що перебродивши її, побачить зараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого поняття.

Дорогою, силкувалася впорядкувати свої думки, зупинити їх на чімось однім, виразнім і близькім, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немов би ця наречена сама виплила з-посеред тої рожевої мли. Целя так і бачила її духовими очима—стару, погану, німкеню, з рудим волоссям і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обіймає доктора за шию, як впивається в його уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть її голос, повний пересадних пестощів, а притім немилосерно пискливий: «Mein Liebchen!» [1]) І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціяльно доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокою і щастя, що мусіла бути змарнована через це подружжя. І по що? В якій цілі? Що йому з її

[1]) Мій коханий.

маєтку, якого він не потребує? І що власне винен йому рідний край, що для такого «щастя» хоче його покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідоцтвом про брак патріотизму!

Так роздумуючи Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до пошти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях їй захопило, чоло покрилося потом. Мусила спочити, і мимоволі очі її зупинилися на афішах, якими обліплений був наріжник камениці. Сіра стіна, покрита ріжнобарвними шматами паперу, наклеюваними день-у-день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь скільки ж то глибоких драм скривали в собі не раз ті сорокаті паперові лахмани! Скільки праці, сліз і гризоти невидимо плило поза ними! Ось довгий а вузький, огнисто червоний пояс, здається, викрикає на все горло: «Горівка [1]) потаніла! Де? У Вільгельма Адама!» А там знов у кутку майже під ринвою скромно тулиться надряпане на чвертці паперу невправною жіночою рукою: «Stancia kontem zaraz do wynajencia» [2]). І думка Целі, втоплена довгою мандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить кудись і инде, на вбоге піддашшя або в темні сутерени [3]), де якась бідна прачка або послугачка щоденною важкою працею здо-

---

[1]) Горівка—горілка.
[2]) Здається кутюк в кімнаті.
[3]) Сутерени - підвал.

буває собі кусник чорного хліба, мусить числитися з кожною латочкою, а тепер нараз за приходом гарячої пори, коли панство починає роз'їзджатися на ферії[1]) або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити болючу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаняти половину своєї малої, тихої комірчини, і з дрожжю непевности, з молитвою на устах чекає день по дневі, «кого їй Пан Біг пришле».

Але нараз думка Целі урвалася, завмерла, мов знесилена морозом пташина паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертній афіші, що, бачилось, скакала перед нею своїми грубими літерами, яким тісно і невигідно було в широкій, чорній обвідці! На полуотворених устах Целіни завмер окрик здивування і перестраху.

«Ольга Невірська, ц. к.[2]) поштова маніпулянтка, по короткій але тяжкій недузі вмерла сьогодня рано в двадцятій весні життя. Погріб відбудеться 14 с. м. Безутішна в жалю мати запрошує всіх кревних і знайомих на цей сумний обряд».

Целя вже другий і третій раз перечитувала ці слова, що мов градові зерна падали в її серце, не в'яжучися в ніяку живу цілість, у ніяке ясне почуття. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій але тяжкій недузі.. що це значиться? Адже ж Ольга позавчора ще була на службі, здоровісінька, хоч сумна

---

[1]) Ферії—відпуск, час відпочинку
[2]) Ц. К.—цісарсько-королівська.

і задумана як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась їй на шию і почала цілувати її, сміючися голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішиться, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і виїде на село на цілі дні неділі. «Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, лишишся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?» І сльози закрутилися в її прегарних оченятах, і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозицька гострим тоном упімнула їх обі, що тут урядове бюро, а не пансіонат. То було ще позавчора в полудне, а сьогодня! Сьогодня Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що це їй сталося? Що це може значити?—скрикнула Целя, і немов не довіряючи власним очам усе ще вдивлювалася в афішу. Але афіша не давала ніякої відповіді на її питання, і своєю мертвою, труп'ячою фізіономією повторяла все одно й те саме.

— «Безутішна в жалю мати»—в нестямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками.—Бідна мати! Що вона тепер почне!...

І в її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуся з приємними обрисами лиця, на якім заховалися ще сліди колишньої красоти, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для інших присвяченого життя, не закаламученого ніколи ніякими сумнівами, внутрішнім роздвоєнням ані гризотою сумління. Не вважаючи на зморшки і сиве волосся, лице

цеї бабусі завсіди додавало Целі якоїсь відради, свіжости і сили, скільки разів, відвідуючи Ольгу, мала нагоду пробути кілька годин у її товаристві.

— Побігти б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося!— мигнула думка в Целіній голові, і вона випростувалась і піднесла чоло, як коли би почуття товариського і чисто людського обов'язку від разу подвоїло її сили і зробило лад у її розбурханім нутрі.

В тій хвилі з ратуша залунав голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій Боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить!—в розпуці скрикнула Целя і поспішним кроком подалася до пошти, боячись, щоб і так уже не зустріли її понурі погляди і закиди пунктуальної, як машина, пані Грозицької, яка певно вже добрих десять мінут сидить коло свойого бюрка.

— От нещастя!—повторяла Целя цілу дорогу.—Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Адже ж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якось помарніла. Боже мій, Боже, ось яке то воно наше життя!

І поспішним кроком війшла в браму поштового будинку, а потім звернула зараз на ліво до канцелярії, де надавано рекомендовані листи і відбирано листи poste restante. При цих останніх була її служба

VI.

Пані Грозицька справді сиділа вже на своїм місці і звичайним своїм понурим видом приймала рекомендовані листи.

Була то жінка поверх 45 літ, з сивіючим уже волоссям, з подовгастим і жовтим, мов пергамін, лицем, полинялими очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якімось збанкрутованім купці, і зі свого скупенького поштового заробітку мусила виховувати троє дрібних дітей. Тим то й не диво, що вгиналася під тягаром гризоти і праці не стільки бюрової, скільки домашньої, і що той тягар вигасив у її серці всяку іскру веселости і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюванню своїх обов'язків, які не вважаючи на всю свою ваготу були для неї майже єдиною дошкою рятунку по розтрощенню її життєвого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною супроти інших. Працюючи під її холодним, чисто бюрократичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозицька, не вважаючи на повних десять літ просиджених уже на тім кріслі при бюрі рекомендованих листів, не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жадну вищу рангу не мала надії, не хотячи рухатися зі Львова на провінцію, то все-таки силою свого старшого віку і давнішої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи, що до неї належало, вона проте знала і бачила все, що робили інші в бюрі. Найменше занедбання товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух—усе те стрічало її докірливий погляд або нагану. Була немов би сумління бюро, холодна і нелице-

приятна душа тої машини, що звільна і систематично висисала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній жінок.

Сьогодня однак пані Грозицька, не вважаючи на свій звичайний понурий погляд, не картала Целю за хвилеве опізнення, а навіть користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюра, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальта і капелюха.

— А чули вже пані про нещасну Ольгу?

— Боже мій —скрикнула Целя,—що це таке з нею сталося? Власне тільки я побачила афішу на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидше б я була надіялася грому з ясного неба.

— А я це вже давно знала, що то та дівчина недобре скінчить,—сказала пані Грозицька, киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали?—скрикнула Целя і не знати для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, їй зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тільки зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно робила, зовсім про що інше думаючи. Покарав її Бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи та поправляючи її помилки.

Мороз пройшов у Целі поза плечима при тих словах. Ця невмолима службистість навіть перед лицем смерти мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а про те була зовсім зрозумілою. Служба поштова більше може ніж яка-

будь і нша, крім залізничої, вимагає строгої пунктуальности і уваги, зверненої на кожну найменшу дрібницю, а при тім як найбільшого поспіху. Одно колісце, що обертається менше регулярно, менше докладно і повільніше ніж і нші, псує гармонію цілої машини. Праця тут збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюра. Відси конечність ненастанної обопільної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюрі.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи і пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрою подвійно пригнобленім раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а по друге закидом пані Грозицької, киненим на її свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів poste restante, які Целя повинна була якнайшвидше розсортувати—окремо звичайні, а окремо рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і поукладати в осібних перескринках шафи. Не менше також треба було вважати на окремі полички постійних абонентів, які платять певну суму річно за те, щоб у поштовій експедиції мати окреме місце для листів і посилок, що надходять на їх адрес.

Оця робота, утяжлива і скомпліковання за для формалістики і ріжних дрібниць, на які треба вважати, зовсім не така маловажна, як би це могло здаватися. Сортуючи листи, Целя пригадала собі

факт із перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанні вона кинула була один лист poste restante, значений буквами A. Z, замісць до скриньки A — в протилежний кут шафи до скриньки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист A. Z. Переглянувши всі листи в скриньці A Целя відповіла, що такого листа нема. На другий день приходить той самий молодий чоловік з лицем затривоженим і змученим і знов питає про лист під тим же адресом. Листа нема. Молодий чоловік став мов остовпілий коло решітки і не рухався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися, — сказав він тремтячим але покірним голосом. — Такий лист повинен бути.

Целя ще раз переглянула скриньку, листа A. Z. не було.

— Може прийде з найближчою експедицією, — сказала на хибив трафив[1]), хотячи позбутися впертого.

— А коли ж приходить найближча експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І відвернувшися він стояв іще хвилю мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоб навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою Пунктуально за годину вернув. Лице його худе і пожовкле, за цю годину

---

[1]) На хибив трафив — навмання.

майже позеленіло. Видно було, що цю годину він страшенно перемучився. Мовчки став коло деревяної решітки, вліпивши свої великі, невимовно сумовиті очі в Целінине лице, немов би від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити йому чи не жити.

— Прошу пана, листу під адресом A. Z. нема,—сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема!—скрикнув молодий чоловік голосом повним розпуки —Чи напрсвду нема?

— Що ж то, я буду пана ошукувати?— буркнула йому з досадою Целя

— Нехай пані не гніваються,—сказав молодий чоловік благаючим голосом.— Я маю відомість, що лист мусить бути. А той лист для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає про цілу мою будуччину, про моє життя або смерть.

— Що ж я на те пану пораджу, коли того листа нема!

Молодий чоловік поблід іще дужче і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до деревляної решітки. В тій хвилі пані Грозицька, не зважаючи на натовп праці, встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай но пані загляне до скриньки Z.

Целя видивилася на неї на пів з зачудуванням, на пів з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою, вихопила всі листи зложені в скриньці Z. Перший, що впав їй в очі, був лист під адресом A. Z., наданий у Підволочисках, так як казав молодий чоловік, значить, без найменшого

сумніву той самий, про який він так нетерпеливо допитувався. Целя поблідла і ледве чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є?—скрикнув молодий чоловік коло решітки; і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерти не забуде того довгого-довгого погляду, яким окинув її молодий чоловік, коли його оббризкали водою і він, прийшовши до себе, піднявся на ноги,— не забуде й тих слів, які він прошептав своїми безкровними устами!

— Дякуйте, пані, Богу і оцій пані!— прошептав він.—Ви могли сьогодні статися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний докір і заразом яка радісна надія виражалися в його очах, голосі й цілій подобі, коли він держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюра! Целя зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він йшов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався розпечатати лист. Вкінці щез на скруті вулиці. Від того часу Целя ніколи вже більше не бачила його ані не могла довідатися про зміст того листа. Та все таки була це перша і дуже досадна лекція терпеливости і старанности в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ця пригода при сортованню листів, а то головно під впливом закидів пані Грозицької проти її померлої приятельки. Целя чула, що ці закиди почасти трафляють

і її саму, і працювала з подвоєним завзяттям, наморщивши чоло так само, як і пані Грозицька. Кілька разів переривали її роботу сторони, що зголошувалися за листами. Обслугувала їх мовчки, поспішно і терпеливо, і зараз же сідала знов коло свого бюрка.

Нараз під руки її попався лист адресований на її ім'я. Перервав він її монотонне заняття, здивував її моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, який злослива рука вложить між зуби або в кляпу машини, щоб на хвилю загальмувати її рух або попсувати його правильність. Але коли другий раз уважніше глянула на нього, переконалася, що адрес писаний був рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист на бік, а сама кінчила сортування і розміщування листів по відповідним перескринькам великої експедиційної шафи.

Нараз пані Грозицька, користаючи з хвилевого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи одначе працювати, похилена над великою налавчою [1]) книгою.

— І уявіть собі, пані, панна Ольга отруїлася!

— Що? Отруїлася?—скрикнула Целя переляканa.—Що пані мовить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав мені офіціял [2]) Вимазаль, що живе тут же поруч із

---

[1]) Надавча книга—де записуються вхідні папери.
[2]) Офіціял—кур'єр.

ними. Сьогодні досвіта, десь так коло четвертої години, почула мати в Ольжиній комірці[1]) якісь зойки і стогнання. Схопилася з постелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка в'ється на ліжку з болю. Питається її: «Що тобі, Олечко?» — «Нічого, мамо!» — «А чого-ж кричиш? Може болить що в тебе?» — «Ні, мамо». — А тут аж зуби закусує, щоб не кричати, аж посиніла! А тут щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку, піна з рота виступає... «Бійся Бога, Олечко, — кричить мати, — що тобі таке? Може по лікаря післати?» — «Ні, мамо, не треба, йдіть спати, це мине!» Але мати вже її не слухала. Зараз розбудила пана Вимазаля, що живе тут же коло них, і послала його по доктора. Та поки цей знайшов лікаря, поки привів його на місце, минула добра година. Рятунок був уже запізний, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Але ж бійтеся Бога, пані моя, — скрикнула вона, — чи направду отруїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав це за першим оглядом. А тільки не міг дійти, що це за отрута; ріжні антидоти, які їй задавав, не помагали. Здається впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночі і кілька годин мучилася мовчки, щоб не збудити матері. Аж коли наслідки появилися цілковито і рятунок був майже неможливий...

---

[1]) Комірка — маленька кімната.

— Мій Боже! Мій Боже!—скрикувала Целя ламаючи руки.—Але ж то страшенно! Бідна Оля! Але що ж могло попхнути її до такого розпучного кроку?

— Легкомисність, прошу пані—суворо і рішуче відповіла пані Грозицька.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по її смерті —говорила дальше пані Грозицька притишуючи трохи голос—лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О, Боже,—скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль, яко їх сусід, віддавна знав про зносини Ольги з якимось академіком[1]), що мабуть мав з нею женитися, але перед пів роком подався на судову службу до Боснії. Здається, що тут і треба шукати ключа до цілої цієї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило її з остовпіння аж питання якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової[2]):

— Прошу пані, чи нема для мене листа під адресом «Кароліна Пташок»?

Целя машинально винайшла лист адресований мужеською, невправною рукою, подала його врадуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої думки. Але пані Грозицька не вистріляла ще всього засобу[3]) своїх набоїв.

— І представте собі, пані, зараз на донесення лікаря прибула комісія судово-

---

[1]) Академік—студент.
[2]) Панна склепова—продавщиця.
[3]) Засіб—запас.

лікарська. Трупа взяли до трупарні, де сьогодні мусять його секціонувати [1]), а суд зарядив слідство, відки і яку мала вона отруту. І що ж показалося? Бідачка властиво не хотіла відбирати собі життя. Хотіла тільки, знаєте пані—тут пані Грозицька підійшла до Целі і шепнула їй до вуха кілька слів, від яких лице Целі облилося в першій хвилі ярким рум'янцем, а за хвилю поблідло як полотно—бо боялася стратити службу на пошті і зашкодити іншим жінкам, що остають у публичній службі. Ну, що ви на це скажете! Так дословнісінько вона й написала на карточці, коли мати десь на хвилю відвернулася, на кільки мінут перед приходом доктора. Що ж робить? Вишукала собі десь якусь бабу з гір, яка обіцялась їй за кілька ринських [2]) зварити якогось зілля, що мало зарадити всьому лихові. Отже не знати, чи та баба кепського зілля наварила, чи може бідна Ольга зажила його більше ніж було потрібно, досить, що замісць затерти сліди своєї легкомисности, сама через неї положила головою.

— Страшно! Страшно подумати!—шептала Целя, а її жива уява підхоплювала кожне слово Грозицької і перетворювала його на живі картини, страшенно виразні і пластичні. Вона бачила Ольгу, яка крім своїх прегарних очей зовсім не визначалася вродою, на таємних сходинах з улюбленим; уявляла собі, як спонукана своїм

---

1) Секціонувати—різати труп, анатомувати.
2) Ринський—карбованець.

гарячим темпераментом і його пестощами та намовами вона хвилю тратить з очей границю, через яку обов'язковий суспільний порядок не позволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж до почуття фізичного болю вона уявляла собі її муки, коли розбилася надія на скору направу зробленої похибки, коли улюблений зрадив її, а рівночасно звільна, але з неохибною певністю заповідалися наслідки хвилевого забуття. Тепер тільки почала Целя розуміти цілий душевний стан своєї приятельки в останніх часах, її вічну задуму і смуток тої невгомонної вперед щебетушки, часті і наглі зміни в її гуморі, незрозумілу дразливість, безпричинно і скоки від сміху до сліз, або напади дивної якоїсь мрійности, якої в неї давніше не бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі і дусили її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в останні дні, засівши з нею десь у кутику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом малювала перед нею щастя материнства, якого не зазнала і яке пристроювала в найчудовніші квіти своєї уяви. «Ах, Боже — говорила вона, — мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могти його пестити і тулити до себе, що за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно манюсіньке тріпочеться, як простягає до тебе пухкеньки, кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї груди всім своїм дрібненьким єством, і чути, що воно твоє, частина тебе самої, ох, Целінько, тільки

день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках!»І яка ж страшенна мука, яке пекло мусіло клубитися в душі тієї нещасної, коли так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту у власному лоні!

Целя схопилася і почала живо ходити по бюрі, силувалася прогнати від себе ті, жахом проймаючі картини, що вгризалися в її мозок і морозили кров у жилах. Але розгорячкована уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед очима Целі з невмолимою пластикою. Ціла скаля могучих і болючих зворушень, від першого кроку вчиненого в цілі відшукання фатальної баби аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма, повна внутрішньої боротьби, унижень, тривог, розпуки і поривів безконечної чулости стала їй перед очима. А прецінь же та дівчина, яку формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і легкодушною, в часі, коли йшла та страшенна боротьба в її нутрі, могла чемно і терпеливо обслугувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадити себе зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин. Целя почула правдивий перестрах перед тихим геройством тої дівчини. Її похибка, яку вона хотіла направити злочином, ціле те фатальне колесо від першого зла, що тягне за собою

слідуючі, поки не пожре всеї душі, всеї істоти людської—цілий той омут щез з-перед очей Целі. В каламутних його хвилях вона бачила тільки одне—нещасну жертву, з серцем прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за яке прощаються і найтяжчі провини.

І ясно стали перед її очима всі моменти останнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоб ніхто, а особливо улюблена мати, ні про що не знала. Під погрозою страхів напів-фантастичних, роздутих уявою до велитенських розмірів нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сільська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність сповненого злочину, коли подумала, що всі її надії на материнську розкіш в тій хвилі погибли безповоротно, а з ними разом погиб на віки й супокій її сумління і всяка можність правдивої радости і щасливого життя—тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пітьма й розпука, і в її припливі нещасна одним духом випила весь відвар, воліючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати!—шептала Целя спеченими устами. В голові їй мішалося. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, що давив і душив її. Аж сльози, які по хвилі полилися рясно, принесли їй полекшу. На щастя була це

година, коли до бюра найменше приходило публіки. Целя сіла в куточку за дверима і тихо плакала, час-від-часу тільки обтираючи сльози і виходячи зі своєї криївки, щоб обслужити нетерпливих гостей, що тупотіли ногами край решітки.

В сльозах розпливались гострі стріли болю, лекшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тільки велике милосердя для всіх страждущих навіть за для власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі як найчастіше відвідувати і потішати горем прибиту Ольжину матір. І що найдивніше, в її чистій дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганьбленої, зовсім через те не змалів і не заплямився. Навпаки, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII.

«І що ж таке всі мої дрібні, дитячі терпіння, знеохоти і розчарування в порівнянню до цієї страшенної трагедії!» — подумала Целя обтираючи сльози і знов засідаючи до свого бюрка, куди кликала її нова купа листів принесених із головної почтової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб заспокоїти себе по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила цю працю, кинула оком на лист Стоколоси, що лежав тут же під її рукою і досі не був розпечатаний. Цим разом одначе її душа, потрясена до глибини, далека була від усяких насмішок і погорди. Серце її повне було співчуття навіть для горя

того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

«Ваша правда, пані, цілковита правда!— писав їй Стоколоса.—Треба було аж нинішньої досадної научки, яку Ви, пані, дали мені, може й без повзятого згори наміру, щоб отворити мені очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що ж я можу осягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене, і були настільки щирі, що дали мені пізнати це зовсім недвозначно. Спасибі Вам за це! І Богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом гострого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу свойого чуття, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то це було би може для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам життя. Гаряча, пристрасна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крови і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім життю поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям... така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупаря, на тюремного сторожа і тирана. Дрожу на саму думку про ті консеквенції[1]), до яких вона могла б мене

[1]) Консеквенції—наслідки.

завести, про ті безконечні ряди дурниць і нешактів, які я зміг би наробити з любови, про ті муки, які причинювало б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що гордуєте мною, що бридитесь мною, а згори знаю, що такого переконання Ви не могли б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинутися, коли б один відрух Вашої руки не був зупинив мене в пору Так спасибі ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка заразом пробудила в мені моральне єство, повернула мене до свідомости свого обов'язку!».

Целя читала той лист з чимраз більшим зачудуванням. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим її теперішньому настроєві, немов би між тим фактом, а теперішньою хвилею пройшли довгі роки. Для того то незрозумілою видалась їй з початку резигнація Стоколоси і то як раз у хвилі, коли вона наслідком якоїсь дивної асоціяції ідей готова була далеко прихильніше слухати його слів, ніж досі.

Хвилю вона думала, що весь той вступ, це тільки викрут закоханого чоловіка, фраза вимірена на викликання ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися знайти там просьбу—відписати йому хоч би кілька слів, дозволити йому бачитися з нею або щось інше в тім роді.

Тим часом кінець листу був короткий і зовсім сухий.

«Від нині не буду вже Вам, пані, докучати своїм видом. Власне вертаю від нотаря, де я підписав контракт продажі своєї реальности[1]), про яку я так часто снив, що станеться гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях життя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїзджаю зі Львова і надіюся, що не швидко верну до нього».

Підпис автора і нічого більше, ані слова, куди виїзджає. Ніякої просьби, ніякого бажання — нічогісінько.

— Ну, цей швидко надумався, і як видно, зовсім безповоротно, — прошептала Целя — Я й не думала, щоб у нього знайшлося стільки сили волі.

І зітхнула. Хоч до Стоколоси було їй зовсім байдуже, то все таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуття жалю і розчарування, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матері гуляла по луці, ганяючись за метеликами. І кільки разів один із тих летючих цвіточків був уже зовсім близько її рученят і вона з розпятими усточками і витріщеними, блискучими оченятами помаленьку підкрадалася до нього, аж поки нараз він сполоханий не фуркнув свавільними викрутасами високо вгору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ламала губки і з загніваним личком кричала за ним: «Недобрий! Не

---

[1]) Реальність — власна земля.

потребую тебе!» Але тепер часи змінилися, і Целя не думала гніватися на метелика, що улетів у недосяглі простори.

— Що ж, може воно ліпше так! Може справді його правда,—думала вона вдивляючися в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що конець-кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але оскільки ж глибше, ширше гляділа вона тепер на це діло! Яким мілким видавався їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда це, все неправда, що він пописав!—скрикнула Целя майже на голос, так що аж пані Грозицька обернулась і змірила її суворим, питаючим поглядом.—До такого переконання, як він оце пише, він не міг дійти!—снувалося дальше пасмо її думок,—а коли вмовив його в себе, то тільки по неволі, щоб замаскувати перед самим собою стид і своє упокорення! «Я не повірив би ніколи, що ви мене любите». Дурню, дурню! Одного погляду, одного стиску руки правдиво люб'ячої жінки досить, щоб наповнити тебе тою вірою! «Я замучив би Вас своєю любов'ю».—Целя всміхнулася напів жалісно, напів визиваюче.—Ну, рада б я бачити, як би ти доказав цієї штуки! «Любов моя перемінилась би на тирана»... І це пише чоловік, який—голову даю за це!—за крихітку оказаної йому любови почував би себе до обов'язку бути вдячним увесь свій вік!

Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном є любов і нічого іншого, поти тиранія та не може бути нещастям ані злом, і ніяка жінка чиста, чесна, люб'яча і розумна такої тиранії ніколи не злякається!

Оттак думка її перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи про те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім протилежне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвилі знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Що ж, нехай і так буде! Кінець, то й кінець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула його до коверти і сховала до кишені. Цього листа рвати і викидати за вікно не думала.

VIII.

Понад мурами міста пройшла буря, коротка, напрасна, літня. Загриміло кілька разів, густий ґрубий дощ пролився протягом десяти мінут, а за пів години знов вияснилося. Вулиці були скроплені, курява змита, повітря свіже і пахуче, оскільки на те позволяла Полтва з притоками. Целя в своїм бюрі майже не завважила цієї маленької революції в природі; в її душі кидались і бурхали далеко сильніші враження.

Аж над вечір відітхнула трохи. Публіка в цю пору перестає вже купами приходити до бюра, часом тільки який запізнений гість загляне сюди. Целя стала коло отвореного вікна і віддихала хо-

лодним, бурею освіженим повітрям. Перед її очима проходили по обох тротуарах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірнього проходу, торохтіли фіякри і повози, лунали окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клекотіло містове життя.

І думка Целіни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В її голові настала тиша, одна з тих благословенних павз, які настають часами тільки в молодім, здоровім умі, що не стратив іще здібности відроджуватися з власних джерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові враження, всисає цілий безмір зовнішнього світу, красоти, природи і людського життя, щоб наситившися тим ріжнобарвним матеріялом розпочати відтак нову працю в спокійнішім темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила донедавна, була тільки губкою, що всисає нові враження, чула себе так, як нині рано, тільки живою істотою, що бачить, чує і почуває — нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі бистрої ріки. Звільна хитається тростина, колисана легкою хвилею, стиха шелестить вторуючи своїм посестрам, і задумано глядить на могутні байдаки, сухе галуззя, диких птахів, і людські трупи, що пливуть тут же повз неї на каламутних хвилях. Куди пливуть і по що? Хто би там допитував! А хто знає, може в найближчій хвилі

один із тих пливучих величезних предметів, попхнутий якимбудь випадковим штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінням вирве слабу, хитку тростину?...

— Добрий вечір, пані!—почувся в тій хвилі при дверях бюра знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край дерев'яної решітки насупроти її бюрка, стояв доктор Темницький, похиливши свою могучу постать, щоб показати своє лице крізь решітку.

— А, добрий вечір, пану!—відповіла Целя.

— Маю тут до пані два невеличкі справунки,—сказав доктор, злегка кивнувши головою.—Поперед усього я хотів би надати оцей лист яко рекомендований. Адже це до пані?...

І не чекаючи на відповідь віткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендовання листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана,—відповіла Целя,—це до пані Грозицької.—І віднесла його сама до сусідки. Ще по дорозі, проходячи поуз лямпи, зиркнула на адрес і прочитала «Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I Stock, 10 Thür», це прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвилі лист був вписаний, Целя вручила докторові рецепіс [1]) і взяла від нього 15 крейцарів порто.

— Красненько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецепіс.

— А який же другий ваш справунок?— запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забирається відходити.

---

[1]) Рецепіс—розписка.

— Завідомити паню, що наш сторож, який звичайно вечером провожає вас до дому, нагло заслаб.

— Ой, а що ж йому таке сталося?— скрикнула Целя.

— Не знаю, що йому там,—байдужно відповів доктор.—Те тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли пані позволите, то я сповню нині ролю garde des dames і проведу вас до дому.

— О, дуже пану дякую,—сказала Целя. Тільки чи не ліпше було б, якби пан доктор був оглянув того бідного сторожа?

— О, про сторожа не бійтеся!—сказав доктор сміючись.—Уже його там добре оглянено, та й слабість його не така небезпечна. Бачите – додав з усміхом і майже шепотом, нахиляючися ще нижче—неборачисько закропився трохи понад міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність «закропленого» сторожа.

— А ви, пані довго ще мусите покутувати в цьому бюрі?—запитав по хвилі з усміхом.

— О, ні! Вже пів до дев'ятої,—сказала Целя, поглядаючи на урядовий годинник,— а о дев'ятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю трохи роботи, але швидко буду готова.

Доктор охітно і без церемонії війшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозицька!—сказала Целя, познайомлюючи

їх обоє. Пані Грозицька встала і поклонилася, з-під лоба глянувши на Целю.

— Дуже мені приємно! — сказала своїм сухим голосом. — Батька вашого знала я колись... за ліпших часів. Бував навіть у нас. Ну а тепер часи змінилися — додала з силуваним усміхом.

В тих словах клубилося так багато гіркости, що доктор аж здригнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дім пані добродійки часто згадує з великою симпатією — збрехав доктор, щоб затерти неприємне враження слів пані Грозицької. Вона одначе вже не слухала його комплімента, але відвернувшися знов засіла при своїм бюрку і заглубилася в своїх паперах та рецепцісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шаблїонове урядове умеблювання тої клітки, поки Целя занята була списуванням і порядкуванням листів на слідуючий день.

— Що це за пані, до якої ви надали лист? — сказала вона вкінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена, — так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігало по папері.

— Написав я їй те, — говорив дальше доктор тоном незломної постанови, — що диктувало мені сумління. Написав їй, що її не люблю і не можу любити, а без любови женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на нього очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжю, це тільки глупота або трусливість тої власне сторони, яка жертвує себе. А при тім же та жертва все безцільна і безплодна. Такої ролі в подружжю я грати не хочу за всі скарби світу. Це я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстінь.

— Чи тільки не занадто поспішно поступаєте?—з усміхом запитала Целя.— Може ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тільки в віддаленню від неї на хвилю вам видалося, що не любите її?

— Ну,—сказав доктор усміхаючися напівмеланхолійно, а напівнасмішливо, і не зводячи очей з її постави—треба тільки раз бачити панну Амалію, раз поговорити з нею, щоб дійти до певности, що ніякий нерозважний поступок супроти неї неможливий.

— Чи так!—сказала Целя.—Ну, але гостро ж ви судите! Не дай Боже нікому попасти під ваш суд, гостріший від ваших скальпелів і ланцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте її, пані!—сказав доктор.— Я певнісінький, що й вона швидко потішиться по моїй страті. А в тім, прошу пані, чоловік раз жиє, значить, перший його обов'язок: уникати прикростей там, де їх може уникнути, бо прикрости це мінус життєвий, якого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм не в силі надолужити.

Целя тим часом з цілим завзяттям і з цілою натугою заглибилася в свою роботу. Кінчила її без поспіху, методично, як коли б ніякий доктор не існував тут же поруч неї, і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохибности.

IX.

З ударом дев'ятої години—ані на хвилю скоріше—пані Грозицька встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно українські, уставила в порядку тягарики від листової ваги, поскладала пера, заткала каламар, одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, нарушуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібулі, якою для ощадности прикрите було зелене сукно бюрка. Потім почала одягатися.

Целя була вже вбрана і чекала не неї.

—Нехай панство на мене не ждуть,—сказала пані Грозицька.—Поки стара педантка вбереться і з місця вирушить, панство будете вже на Маріяцькій площі. Впрочім наші дороги зараз від порога розходяться, а я вже, Богу дякувати, в такім віці—додала іронічно, похиляючи голову перед доктором,—що прохід вечером по вулиці не представляє для мене зовсім ніякої небезпеки.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозицька повела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить цьому шарлатанові, а він їй плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я її остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публічна, то не ваша річ! У вас кров кипить, уста тремтять, очиці палають, а все це приналежности на службі зовсім непотрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозицька сумно похитала головою.

— Ну, але час мені додому,—сказала вкінці.—Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях її наслідки!

І стогнучи одягалася звільна, поки не прийшов почтовий сторож, щоб позамикати віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тим часом Целя, йдучи поруч доктора, розповідала йому з живим почуттям про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла б я відвідати її матір, потішити бідну старушку в такім тяжкім горю Та що ж, завтра рано знов маю службу аж до другої години з полудня, годі вирватися.

— Служба, то неволя,—глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає?—живо відказала Целя.—А мені, прошу пана, донедавна зовсім так не здавалося. Навпаки, те регулярне, після годинника розмірене життя заспокоювало думки, чинило мене

здоровішою, поважнішою, задоволеною. Прийду зі служби, з'їм обід, часом передрімаюся трохи, читаю, піду на лекцію, і так минає день за днем. І я щаслива, бо не вважаючи на ту ніби неволю, а властиво на ті тісно означені рями, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую, що жию власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чию ласку.

— Крім якоїсь там Грозицької, якогось там Вимазаля, Долежаля і тим подібних бюрових молів,—злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й про їх ласку не дбаю, бо знаю, що коли сповню добре свій обов'язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що стараюся жити з ними в згоді й гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одне й притерпіти, особливо коли ходить о дрібниці і о речі, в яких я сама не певна, чи моя правда. Але ж це, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тільки нашої служби.

Говорячи це Целя впала в запал, оживилася незвичайно; видно було, що слова плили їй з серця. Чи то сумерки, що залягали по вулицях, слабо тільки розсвічувані газовими лямпами, чи свіже вечірнє повітря, чи спокійний тон доктора додали їй такої смілости,—досить, що доктор ніколи ще не бачив її такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася йому такою чаруючою, гарною, як у тій хвилі, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити її лице, що паленіло ніжним рум'янцем.

— Ви сказали, пані, що все це до недавна так було. Хіба ж тепер що змінилося?

— Як би це вам сказати?... Властиво довкола мене нічо не змінилося, але я в собі чую якусь зміну. Від коли наш таточко з завзяттям гідним ліпшої справи почав мене день-у-день догризати тою службою і розсновувати та розмальовувати перед очима всі її недогоди, від тоді, признаюся вам, зробилась я якась вражливіша на ті дрібні шпигання, без яких тут, звісно, не обходиться. Тягар моєї служби, якого я давніше майже не чула, починає мов ярмо вгризатися мені в шию. Маю часом хвилі знеохоти.

— А може це тільки хвилі розбудженої свідомости?

— Що ж би це була за свідомість, така важка та болюща?

— Свідомість схибленої цілі, змарнованого життя, страчених сил!—з глибокою рішучістю і понурим голосом сказав доктор.

Целя аж зупинилася перепуджена.

— Що це пан говорить!—скрикнула.— Ну, пане доктор,—додала по хвилі,—таких зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Що ж, прошу пані, я лікар, і з лікарського становища не можу говорити інакше. Не належу зовсім до тих людей, що спротивляються правам жінки до вищої освіти, до духової праці і до супірництва з мужчинами на полі публичної діяльности. Навпаки, нехай жінки вчаться, нехай думають, пишуть, працюють! Так багато ще поля неуправленого, так

великий ще обшир незвісного і нерозслідженого, що чим більше тут робітників, тим ліпше.

— Хто би це чув, той би вас приняв за гарячого прихильника еманципації жінок, — жартуючи сказала Целя.

— І мав би повне право! — гаряче скрикнув доктор. — Я справді її прихильник. Нехай жінки еманципуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства. Тільки яко лікар я противлюсь одній еманципації, і в тім пункті маю дуже сильного союзника... природу.

— Якій же то еманципації ви противитесь?

— Еманципації зі звязків сім'ї, подружжя, любови! — глибокомисно відповів доктор. — Те вічне нарікання на мужчин en general, те розбуджування штучної ненависти до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда еманципованого целібату[1]) і манастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розуміється, це тільки сумне, хвилеве збочення психофізіологічне, на яке я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю його джерела і міркую над способами, як би його найліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторові, — сказала серйозно Целя, — що хоч і сама я противлюся такому розумінню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і протилежного мужчинам, то все таки я не посміла-

---

[1]) Целібат — безженство.

би ніколи висміювати ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і суспільну працю жінки зглядно ще нова і мало розповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує гарячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстреми[1]), які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливости і сили того напряму. Екстреми такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очі, щоби ті люди, нападаючи на пересадні вискоки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожаданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розуміється.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор, — так славно ви боронитe справу, про яку сами кажете, що ви ворожі їй. І признаюся вам, пані, що в цілій тій гарній обороні власне та заява була для мене найціннішою.

— Для чого? Чи ви сумнівалися про це?

— Ну, міг сумніватися. Адже ж дотеперішнє ваше життя, а особливо те добровільне зношення поштової неволі не дуже то сильно свідчить про вашу охоту до родинного життя.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношення неволі! Адже ж це з

---

1) Екстрема — крайність.

вашого боку гірка насмішка! Що ж маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Коли ж бо й свояків таких не маю! Чи вкінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, де жили.

— Ні, прошу пані,—сказав доктор, коли обоє звернулися до сходів,—нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще один вихід.

— Знаю, знаю, що скажете!—кликнула Целя.—Вийти заміж. Це так, як коли б ви вмираючому з голоду сказали: один тільки рятунок для тебе: що день регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, цим разом ваші аргументи дуже слабі. Аргументуєте, пані, порівнянням, яке хоч би навіть само в собі було більше натуральне, все таки шкутильгало-би. Поперед усього маєте пані слабе поняття про моє лікарське знання, коли думаєте, що я міг би чоловікові, вмираючому з голоду, дати таку раду Волова печеня могла б його ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу йому бульйон, а заразом скажу взяти його до шпиталю.

— Отже то власне, отце то й єсть!—сказала Целя. Таким шпиталем для незамужніх і немаючих жінок мусить бути публічна служба, хоч би найпідрядніша і найменше відповідна їх бажанням і здібностям. І я опинилася в тім шпиталі, по-просту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну,—відповів доктор з солодким усміхом,—але крім шпиталю є ще й домашнє лічення.

—Для тих, кого на це стане!

— А якби так, наприклад, ви, пані, знайшли засоби на таке домашнє лічення.

— Я? Де ж мені їх знайти? Хіба виграю сто тисяч на льотерії.

— Ну, це трудненько. Але коли б так, візьмімо, засоби знайшлися, чи прийняли б ви їх, пані, чи може відкинули б їх з якої фальшивої амбіції.

— З фальшивої амбіції? Цієї в мене чейже нема! Залежало би це від засобів і від джерела, з якого походять.

— Джерело, як Бог приказав, а засоби, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні відповідні.

— Признаюся пану,— сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешкання,—що зовсім не розумію, про яке лічення і про які засоби це ви говорите.

— Може воно й так,—з якоюсь двозначною міною сказав доктор.—Можемо про це поговорити іншим разом. Ви, пані, прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть!--сказав доктор сердечно,--батька нема дома, а мені зовсім їсти не хочеться самому. Та й так... поговоримо, коли вас це не буде нудити.

— Ну, то до побачення!—сказала, Целя, і, подавши йому руку, пішла до своєї світлички.

X.

При вечері помимо докторського запевнення був присутній старий Темницький.

Доктор мовчав і старався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, яка надарма ламала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить устати до служби.

Мусіла переходити через кухню, де на момент зупинила її Осипова, оповідаючи про сторожа, який упившися наговорив грубіянств господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко.

— Ну, але буде йому за те в поліції! — додала стара.

— Як то, його взяли на поліцію?

— А вжеж ! Пан Темницький знайомий зі старшим комісаром, побіг, пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Вже на його місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили цей лист? — сказала Осипова, добуваючи з-за пазухи помнятий, розпечатаний лист і даючи його Целіні. — Може знов яка дурниця, — додала вона, — і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і затремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я знайшла його ось тут на сходах! Я гадала, чи не паннунця його випустили. Най но паннунця глянуть до середини, може там письмо інше, не належне

до цієї коверти. Письмо лежало осібно, це я сама вложила його до коверти.

Целя вийняла письмо, зирнула в нього до лямпи і зареготалася голосним, сердешним реготом.

— Ха, ха, ха! Оце так! Оце гарно! Оце цікаво! Ха, ха, ха!—реготалася Целя, складаючи письмо і ховаючи його знов до коверти. Регочучись, вона вбігла до свого покою, але тут нараз її регіт урвався, уста зціпилися, лице поблідло. Їй починало дещо прояснюватися в голові, але яке ж болюче було те прояснення! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і притулилася чолом до холодної шиби. В її уяві мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згорблений і невродливий, але з гарячим і щирим серцем. Хвильку він немов вдивлювався їй в лице, а потім лице його поволоклося невимовним сумом і звільна розплилося в сірій імлі. Целя махнула рукою.

— Що мені з того! Був мені чужим і лишиться мені чужим. Це не жадна страта.

Важче звеніли струни її душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в пластичні картини, в одній хвилі розвернула перед нею широкий, запилений і погано вимощений шлях. Це жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старших, веселих і понурих, повних надії і повних зневір'я .. Здається, що всі вони йдуть у суміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь приглянувшися ближче тій громадці, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежкою направо йде купка жінок, у яких в серцях горе життя, розчарування і службовий ригор[1]) висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльности. Це жінки-бюрократки, які непохитно пильнують своїх обов'язків у життю, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Це—людські істоти, симпатичні з многих поглядів, гідні співчуття також з многих поглядів, але дуже зредуковані[2]), упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява дороги насіла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжости.

Другою стежкою наліво йдуть істоти якраз протилежні таким, живі, палкі, і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайности й уніформи; тут кожне лице—справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпука, а здовж шляху, яким пройшла ця громадка, від часу до часу лишається якийсь невідомий останок: то труп, то калюжа крови.

А третій шлях—середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце і непорочну душу;

[1]) Ригор—додержування правил, суворість.
[2]) Зредукований—зтислий, зведений.

єсть молоді панночки, яких щасливий темперамент хоронить від екстраваганцій, а молодість від рутини, натури гармонійні, з живим чуттям і бажанням діяльности, але кермовані більше розумом, ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і тут не хибне, не хибне блудів і помилок, бо де ж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожчий: людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громадці хоронится свято, переноситься як найцінніше наслідця все наперед, до далекої, кращої будучини.

Легке стукання до дверей перервало її мрії.

— Чи можу ввійти?—запитав у дверях доктор.—Чую, що пані ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближче!—сказала Целя.

— Я тільки на хвилечку. Тато по вечері забрався до свого касина [1]), а я не привик так вчасно йти спати. Але коли б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною,— сказала Целя.—Прошу, сідайте.

Доктор сів, і під час, коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив із неї очей.

— Дивна річ,—почав говорити по хвилевій мовчанці.—Дивлючися на вас, пані, так і здається мені, що читаю ваші думки, як з книжки.

— Це вам так здається,—відмовила Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвилі!

1) Касино—клуб.

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте, пані, як виграю, то тоді скажу свою ціну, а як програю, то ви подиктуєте.

— Могло б вас багато коштувати те, що я подиктую.

— Все одно. Але я також буду вимагати не абиякої речі.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала.

— Про одного панича, що зветься Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з притиском, вперши прошибаючий погляд у Целіне лице. Вона стояла насупроти нього. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого враження.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я думала про долю жінок у публічній службі.

— Слово чести?

— Слово чести!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор як на сповіді визнати мені три правди,— напів гумористично, а на пів з якимось нервовим неспокоєм сказала Целя.—Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла думати про нього?

— О, на це питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви, пані, вийшли до служби, я побачив його крізь вікно, як ішов улицею. Випадково побачив його і мій тато і показав мені на нього, як на

того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближчі зносини—скрикнула вона.— Фе, пане доктор, стидайтеся!

— Що ж, хіба в тім було би що злого? Пан Стоколоса чоловік здібний і симпатичний, не вважаючи на свою... комічну поверховність.

— І не вважаючи на це, мені до нього зовсім байдуже.

— А прецінь же ви, пані, кореспондуєте з ним.

— Помиляєтеся, пане. Я одержала від нього пару листів, це правда, але на жадний не дала йому відповіді.

— Ну, так! Візьмем так, писаної відповіді ви йому не дали, але усну.

— Пане доктор!—скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Але ж прошу пані, аджеж і це не було би ніяким злочином.

— Але коли було б фактом, то я би з тим не крилася.

— Га, то перепрошую! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт,— сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене,— сказав доктор.—Може кажете йти геть?

— Але, сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніваюся?—поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А що до другого пункту, то я можу пані відповісти на нього і без питання. Пані хотіли

знати ближчі подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім [1]).

Целя глянула на нього з зачудуванням, вкінці засміялася голосно.

— Цим разом угадали. Але пам'ятайте: говорити правду.

— Що ж,—сказав спокійно доктор,— не маю причини скривати правду. Панна Амалія Шмідт, це, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденського головного шпиталю, має 28 літ і єсть спадкоємницею півмілійонової фортуни. А що я з її батьком у великій приязні, то цей старався делікатно наклонити мене, щоб я став його зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стільки на маєток, скільки на карієру, яку мені обіцював д-р Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй «слово твердо» і розірвав ті заручини.

— І це правда?—запитала Целя, пильно дивлячися докторові в лице.

— До слова правда.

— Слово чести?

— Слово чести! Без запинки сказав доктор.

— Ну добре. А що ж властиво склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм!—сказав доктор, вдаючи заклопотаного.—Позвольте, пані, що на разі лишимо це питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту... панни Шмідт.

---

[1]) Овшім — з польського, значить: зроблю це радо.

— Так, так!—сміючися сказала Целя.— Трактуймо річ парляментарно! Переходимо до третього пункту. Який властиво був змисл вашої вечірньої розмови? Може воно нетактовно, що я так просто питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтеся!

— Властивий змисл моєї розмови? Гм, гм!—І доктор цим разом справді з заклопотанням порушився в кріслі.—Це діло досить делікатне, і я не знаю, в якій би формі вам сказати його.

— Не дбайте про форму! Форма, це зрадник. Нехай річ сама за себе говорить,— поважно і навіть якось строго сказала Целя.

— Властивий змисл моєї розмови, прошу пані, такий, що я...—ті слова доктор цідив звільна чим раз помаліше, аж вкінці шептом, нахиляючися на кріслі, додав:—люблю вас!

І сказавши це, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила його.

— Ні, пане,—сказала,—не забувайтеся! Сидіть. Я ще маю вас де про що спитати. Кажете, що мене любите. Що ж, велика честь для мене. Очевидно, скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так?

—Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика!—з якимось нервовим притиском сказала Целя.—А тепер скажіть, чого ви жадаєте від мене за ту честь і за ту жертву?

—Дивно ви, пані, висловлюєтеся,—сказав доктор.—Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за свою любов я не жадаю і не можу жадати від вас нічого. Я можу тільки бажати..

—Ну, так чого ж бажаєте?

—Щоб... щоб... ви хоть трошки полюбили мене.

—І пощо вам моєї любови?

—Ах, пані! Як ви можете так питатися? Ваша любов була би для мене найбільшим скарбом, новим життям,була би...

—Пане доктор!—строго перебила його Целя.—Не вдаваїте з себе поета! Це вам дуже не до лиця. Скільки разів ви говорили про себе, що ви чоловік практичний. То говоріть же по свойому, практично.

Доктор видивився на Целю, яка стояла перед ним усе ще бліда, з затисненими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучости. Він окинув її бистро питаючим зором, у котрім на момент мигнуло щось, як злобна насмішка і певність побіди, і сказав:

—Ну, пані, трохи ви мене розчаровуєте. Я не думав, що в таких річах ви такі практичні.

—А що ж ви думали?—відмовила Целя—Що зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

—Маєте причину? здивувався доктор —Прошу, яка це причина?

—Це вже моя річ!—відповіла Целя.—Як прийде на мене черга говорити, то я скажу її, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тільки остерігаю вас, говоріть щиро!

—Хіба ж я досі не говорив щиро?—з міною ображеної невинности сказав доктор.

—До речі, пане доктор, до речі! Чого вам треба від мене?

Доктор поблід на це питання. Хвилю вагувався.

—Що ж, пані, це було би моїм найгарячішим бажанням, найвищим ідеалом, але тут заходять деякі перешкоди, котрі треба би вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність, про це мені байдуже! Правда, на початок практики, на устроєння здалось би дещо фондів, ну, але в тім уже моя голова, не вам цим журитися. Важнішою перешкодою єсть...

Доктор на хвилю зацукався.

—Що таке?—спитала Целя.

—Ваша поштова служба, ось що!—сказав доктор і відітхнув, мов би звалив якийсь важкий камінь із грудей.

Целя гляділа на нього з німим зачудуванням.

-Так, пані—свобідніше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор.—Ані мій батько, ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюра йшла під вінець. Жінка—це для мене щось таке святе, ніжне, недосягле, що я навіть у думці не можу без обурення бачити її там, на публічній виставі, на тім ринку, де безстидність і бруталька сила штовхаються в боротьбі за шматок хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої юрби, це для мене таке болюче, таке понижаюче!...

Целя стояла бліда, холодна, непорушна. Тільки її груди хвилювали раптовно і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушення.

—То що ж маю зробити?—спитала вона ледве чутно.

—Покинути пошту як найшвидше, хоть завтра!

—І куди ж відтак подітися? Адже ж тут... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

—Ну, на ласці! Яких ви слів уживаєте? Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва єсть тільки обов'язком. Правда, тут вам бути ніяково, але на це єсть рада. В мене є стара тітка в Станіславові, відвезу вас до неї, пробудеіте там, поки тут все буде готове до шлюбу. Ну, що—згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

—Ще ні,—холодно сказала Целя.—Тепер моя черга сказати слово. Не буду говорити довго. Прошу вас, пане доктор прочитайте мені на голос отцей лист і пояснітьь його зміст!

І вона подала йому письмо, яке перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвався з крісла, мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лаби, якими надряпане було його ім'я на коверті.

—Відки ви взяли це письмо?—сказав він різко.

—Не бійтеся, пане доктор, я його не вкрала,—холодно відповіла Целя.—Осипова знайшла його на сходах і, думаючи, що воно

моє, подала його мені. Лист був осібно від коверти, і, поглянувши на лист, я побачила рахунки за прання, за миття підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: «Amalia Schmidt, ihr altes Stubenmadl»[1]). Аж тоді я глянула на коверту і побачила, що письмо це адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам цей цінний документ.

Доктор стояв, як то кажуть, ні в п'ять, ні в дев'ять, а далі з силуваним усміхом почав звільна:

—Ну, панно Целіно, і що ж з того виходить?

—Нічого, — сказала Целя,—окрім хіба того, що ви словом чести запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

—Але ж це жарт, невинний жарт!

—Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зробити зі мною! О, тепер я зрозуміла вас! Тепер я знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли завести мене! Знаю, в якім значінню ви хотіли зробити мене своєю! Боже мій, Боже!—додала вибухаючи голосним плачем,—і що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся наді мною? Що ви як ті вовки від першої хвилі тільки над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптати в болото, зогидити у власних очах!

І заливаючися гарячими слізми, в знесилі впала лицем до подушки. Тяжке хлипання потрясало всім її тілом. Доктора давно вже не було в покою, а замість його стара Осипова, мов мати, нахилялася над плачучою дівчиною.

---

[1]) Амалія Шмідт, ваша стара кімнатна дівчина.

Пізно Целя заспокоїлася і довго не могла заснути. Життя видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблудився в лісі, повнім гадюк, вовків і отруйного сопуху.

Другого дня через Осипову вимовила Темницьким помешкання. А з полудня, по урядових годинах на пошті, поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, що, бачилось, виплакала вже всі сльози над трупом Ольги, прийняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Її слова, повні гарячої, серде ч ної любови для помершої, повні чистого дівочого співчуття навіть для її похибки і для її великого терпіння старенька пила, мов оживляючу росу. А коли вкінці Целя розповіла їй свою пригоду з доктором Темницьким, бабуся міцно-міцно обняла її і, зрошуючи слізми її молоде чоло, сказала:

— Моє дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, яке так нагло опорожнила люта смерть. Будь мені за дитину! Будемо любитися, будемо рятувати одна одну. А тих, що пасуть [1]) на нашу погибіль, нехай Бог судить, як сам хоче!

Целя цілувала бабусю в зів'ялі руки, обливаючи їх слізьми.

Львів, у червні 1888 р.

---

[1]) Пасуть—чигають.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ.

Оповідання.

I.

Що ви так дивитеся на мої руки? Ну годі вам, покиньте! Не гарні вони, ще з мозолями. Панове в дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на легкім хлібі виросла і так собі, з легким серцем на легкий хліб пустилася! Ну, цур його з серцем! Не хочу про нього говорити—і не питайте! І згадувати не хочу.

А про давніше життя, що вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економ в одного пана на Поділлю. Добре йому велося. Маму свою небагато й пам'ятаю. Тільки й згадаю, як мене пестила й цілувала і називала рум'яним яблучком. Певно не думала й не снила ніколи, куди її яблучко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Недовго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лиця і мама дуже мене любила, то й намовила тата, щоб мене відібрав зі школи вже по третім році.

— Нащо нашій Ромці школи,—казала вона—пощо їй собі голову морочити? З її

красою їй не прийдеться довго дома засиджуватися. Швидко її візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливається.

Вернула я додому, і також рада була. На селі так гарно. В дворі також панночки були, ми бавилися разом, на фортеп'яні грали, гуляли по величезнім двірськім саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Недовго тривала радість. Мама вмерла на запалення легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного ранку знайшла я його на ліжку неживого, з перерізаним горлом, у калюжі крови. Я зомліла на його вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що йому сталося. Говорили зразу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мами не любив, що часто в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла цього і потім не могла додуматися, що воно значило. Я тільки неясно догадувалася, що й мама мабуть через те померла. Я мучилася думками, що воно могло значити, але не могла дійти до нічого. Тато був такий добрий для мене, так мене любив, убірав мене гарно, купував мені все, чого я хотіла, що страшні мамині слова «власну дитину заріже» не могли мені і в голові

поміститися, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу мені відкрилося

Ще не встигли вмити і нарядити тіло, коли до хати війшов дідич, управляющий і ще кілька офіціялістів ураз із комісаром від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закутки. Що там знайшли—не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до нього, мов у нього шукала охорони—не плакала, а тільки тремтіла й хлипала як дитина. Тільки опісля я чула, як шептали довкола: «Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!»

Я й не дослухувала всього. Я так любила тата!..

Приходив дідич іще раз, коли труп лежав уже наряжений, але й не поглянув на нього, а тільки прикликав мене, взяв за підборіддя, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні казав мене з дрібкою моїх манатків спакувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодування за те, що тато покрав.

II.

Вуйко був бідний магістратський урядник [1]) і мав п'ять дочок—найстарша мала

---

[1]) Магістратський урядник — урядовець міської управи.

вже 28 літ, а наймолодша 15. Усі на порі, всі заміж хочуть, а тут ніхто ані руш до них не навертається. Бідні були дівчата. Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, окрім того нужденного життя, та й ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі як полумацьки [1]). А претензії були—все ж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоваришуватися, це були би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні [2]) води або з поблизького склепу [3]) хліба—де там, нехай Бог боронить! П'ять таких дівок, а ще служницю держали! А тут біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я вам буду розповідати, яке там життя було в тій хаті. Прокоштувала я його цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю—і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там у вуйка через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я свою кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тільки я війшла в хату, так зараз і почула, що починається для мене нове життя. Мої кузинки обступили мене, стискають, цілують, гладять по під бороду... «Ромця, Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!» Обзирають мене на всі боки, як якого звіря. І ховай Боже, погостили, кільки день водили на спаце-

---

[1]) Полумацьок—міра для сипких тіл.
[2]) Студня—криниця.
[3]) Склеп—крамниця.

ри[1]) до знайомих, і так, по місті. Все зо мною делікатно, лагідно. «Ромцю, а подай те!» «Ромцю, а принеси це!»

По кільких днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх життю, вічні тільки розмови про паничів, що не хотіли приходити, про сукні, а як та вбрана, а як ця,—я почула якесь обридження. Тих людей, про котрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, та й потому по її смерті, я привикла до праці—я вела ціле татове господарство. То й тут я рвалася до роботи. А їм тільки того й треба було. Зараз від першого служницю відправили, і я, напівдобровільно, а напів за їх просьбами, якось так незначно стала на її місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згожувалася, бо воно було правда, і тільки дивувалася трохи, чого вони мене за кожним словом так цілують і стискають, як коли б я кожній із них по дукатові подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Ти ж наша сестричка, правда?...

І почалося таке, що я стала в них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала щотижня їх білизну, чистила чоботи вуйкові і паннам, варчила їсти. Нібито значилося, що й вони мені

---

[1]) Спацер—гуляння.

помагаютъ, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висушена, то візьмутъ і попрасуютъ. Як іти рано на торг до міста, то котра будь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (не раз приходилося нести на плечах), а вона платитъ і всміхається. «Ромцю, зроби це!» «Ромцю, зроби те!» «Ромцю, збігай туди!» «Занеси лист на пошту!» «Купи татові тютюну!» Оттак від рана до пізньої ночі. І все делікатно, ласкаво. Що правда, коли ми йшли по ринку, то я мусіла держатися ззаду, як служниця. Ба, далі почалося трохи і з иншого тону.

— Ромка, як же ж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А тут посуда не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що це ти так довго ґуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежатъ!

А в мене волосся було густе, розкішне, і справді треба було попрацювати над ним що день, щоби довести його до ладу. Бачу, що ніколи мені панькатися з моїми пишними косами, взяла та й пообтинала їх. Як радувалися з цього мої делікатні кузинки, то й сказати вам не можу!

— Ай, Ромця! Яка ж вона ладна! [1]) Що за милий хлопчик! Їй-богу, хлопчик!

І знов цілування, гладження попід бороду, стискання... Я знаю, що це з доброго серця, але трохи мені вже забагато було. Та що діяти—не було куди обернутися, чую себе здоровою, бачу, й вони мною задоволені і щодня вираховуютъ,

---

[1]) Ладна—гарна.

скільки то видатків тепер ощаджується: і на платні для служниці (бо мені нічого не платили), і на живності, і на дровах. Бачите, служниця на торг усе ходила сама, і аж тоді, як пішла від нас, і панна стала ходити зо мною, показалося, що щодня ошукувала їх на яких 20 або 30 крейцарів, та и ще й гіршу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасти, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, в мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану татову гардеробу, яку я, від'їзджаючи від пана, спакувала разом до своєї. Ті гроші берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила про них паннам, міркуючи, що непотрібно нараджувати їх на спокусу, а себе на неприємність.

Особливо припав мені до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і тихий такий, що ніколи дома його не було чути. Верне з канцелярії—аби йому обід подали, і ніколи було не скаже: це зле зварене, цього не люблю, якби мені того або того!.. Ні, жадних гримасів! З'їсть, ще й дочок утішає, щоб не гримасували, а дякували Богу й за те, що є. А потім, чи зима чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку, і читає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покою скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на спацер, а йому це байдуже. Так як той

мельник привик до туркотання ниття.

Нераз, коли дочки повиходять, а тільки я сама лишуся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він було стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі відплачуся за твою щирість, за твою невсипущу працю?

Я мовчу, тільки очі на нього витріщу — дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сльози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже — І тілом і духом віджив. Давніша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганню. Дочки сварилися з нею день-у-день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зарадити злому. А при тобі й на них якийсь стид найшов, хоч щобудь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм в очі ані слова, боявся їх цокотання. Тільки передо мною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя, — повторяв він по кожній такій мові. — Бог тобі заплатить за твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи не зможу цього зробити!

III.

Минав рік за роком. Я підростала і моє положення між незамужніми кузинками

ставалося чим раз гірше. Помимо ненастанної праці я була здорова, кріпка і весела. Не подобалося їм те, що я була краща від них усіх. Коли було йдемо на ринок за закупном, то хоч я одіта в брудну, пошарпану одіж, хоч панни навмисне не дають мені перед тим умитися ані розчесатися, то все таки прохожі паничі не дивляться на панну, а обертають очі за мною.

— Ромка, куди ти дивишся!—фукає на мене панна, коли я зустрінусь очима з поглядом якого молодого чоловіка. А сама, небійсь, аж благає очима в того самого панича: «до мене! до мене!» Та що, коли в її очах, як казали, заздрість тліє, як іскра в попелі, а в моїх веселість живим полум'ям горить. Це мені так їх власний батько говорив.

На жадний прохід мене не то з собою не брали, а й самої не пускали.

— Не можна!—говорили між собою.— Вона наша своячка, сирота, ми за неї відповідаємо. А їй уже з очей видно, яка дорога її чекає, коли їй дати волю!

І при тім ззиралися одна по другій і всміхалися так якось погано, що я вся паленіла зо стиду аж до глибини душі, хоч і не знала, куди вони гнуть і що саме чекає мене.

Таким способом із слуги я перемінилася в невільницю. Зо мною вже не робили собі ніяких церемоній. «Ромка, як ти смієш говорити з нами, як з рівними?» «Ромка, марш до кухні!» «Розтовстіла на нашім хлібу і ще хоче з себе панну вдавати!»—от такі слова я тільки й чу-

ла від них. Почали попрікати мене і батьком злодієм, ба, почали й поштуркувати по кутках. Побачили, що я їм забагато, хоч я їла тільки те, що після їх обіду лишалося. Постановили не давати мені того, а купували для мене осібно картоплі, круп ячмінних або гречаних і казали варити це для себе в окремім горщику.

Від якось часу завели такий звичай, що по четвергам просили до себе когось на гербату[1]). Просили звичайно молодих паничів, студентів[2]) з вищих кляс, урядників, військових. Я в такім разі не сміла показуватися з кухні, панни самі услугували, щоб показати, які то вони господині. Я не раз було заб'юся в темний куток кухні, поплачу трохи, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять в покою. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи, він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий, забившися в куток в своїм кріслі з поруччям дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко мені стане, коли послухаю того веселого гомону там в освітленім покою, коли уявлю собі всміхнені лиця і блискучі очі паничів, і подумаю, що й я не гірша від них, а мушу оттут бовваніти в темній, брудній кухні. Але далі думаю: щож мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я в них якого жениха не відбила. Бідність наша робить нас злими й завидющими, а не зле серце.

---

[1]) Гербата—чай.
[2]) Студент—гімназіст.

IV.

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старалися так заступати, щоб жаден із них не міг мені придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що в них якась стара служниця. А тепер сталося так, що коли вони там сиділи та пили чай, увійшов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз побачив мене—і здивувався.

— А, кухарочка!—сказав весело,—нова кухарочка!

Та й хотів ущіпнути мене за підборіддя.

— Перепрошую,—сказала я, чуючи раптом, що в моїм нутрі щось бунтується,—ані кухарочка, ані нова. Я тут уже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив!—сказав він, знімаючи плащ.

— А що ж, буду для пана на виставі стояти?—відповіла я і принялась за свою роботу,

— Ну, ну,—каже він шептом і знов хоче погладити мене,—тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки тут служиш?

— Не служу!—відповіла я різко.—я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили його ті слова. Став, витріщивши широко очі і нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тінь пробігла: видно, вдумувався в

моє положення. В тій хвилі отворилися двері від покою, вбігла старша панна з тацою, і також остовпіла, побачивши офіцера.

— А, пан ляйтнант!—скрикнула вона, не знаючи, чи радуватися його приходові, чи гніватися на мене.—То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте пані,—сказав офіцер, кланяючись,—мусів патролі розводити, то запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю, для чого я була дуже люта на нього, аж сльози крутилися в мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусіла б була признатися, що він мені сподобався. В його лиці видно було доброту і лагідність, а його зачудування, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на його користь.

Попрятавши, я сіла знов у своїм кутику і прислухувалася гомонові гостей. Серце моє билося якось незвичайно і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різкого тону. Говорив коротко і мало. І це також мені подобалося.

На другий день перший раз панни накинулися на мене з лайкою. «Ти опудало, ти непотрібе, як ти сміла йому показуватися на очі!» Я заплакала і сказала, що я-сьому невинна, що прийшов несподівано і сам перший заговорив до мене Що зачіпав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, це я сти-

далась і боялася казати їм. Зм'якли панни, почали мене цілувати, купили мені хустку за п'ять ринських і просили, щоб я все, скоро зійдуться гості, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що той офіцер і їм дуже сподобався. Але який же був їх сум, коли на другий четвер він, не вважаючи на запросини, не явився. Тисячні здогади, кваси[1]) і гримаси, навіть на мене почали було гримати, коли в тім прийшов від нього лист. Звинявся тим, що був командирований на патроль.

За кільки день, коли я ранісінько пішла по воду, чую, що хтось із заду кладе мені руку на плечі. Оглянулася—він.

— Добрий день вам, панно Ромуальдо! (Відкись і ім'я моє довідався!).

— Добрий день, пану,—кажу і затремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався мені в поранковім півсумерку.

— Бідне дитя,—сказав вкінці.—Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік,—сказала я, не підводячи до нього очей.

— Знаю знаю,—сказав з легким усміхом у голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при якій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту?—спитав він раптом, немов прокинувшись із якоїсь задуми.

[1]) Кваси—від кваситися, кривитися, бути незадоволеним.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист poste restante. Ви вмієте читати?

— Ну, як же ж би не вміла?

— І не забудете? Poste restante, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте його! Подумайте над тим, що вам пишу. Я не маю нагоди говорити з вами, то задумав написати вам. Прощайте!

І не дожидаючися моєї відповіди він швидко пішов.

В мене мов камінь у груди заляг замісць серця. Лист до мене! Від нього! І чого йому від мене треба? Чейже нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, який знає, що робить. А зла ніякого я йому не зробила, то за що ж він мав би мені злом платити?

Тяжко мені було укрити своє зворушення перед паннами. Весь ранок я була мов сама не своя, все дожидалася десятої години, коли звичайно мене посилано на пошту по газету для вуйка. Закотурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до деревляних крат, із-за котрих експедиторка видавала листи poste restante.

— Прошу пані, чи нема там листа «Ромуальда»?—сказала я таким непевним і дрожащим голосом, що кільком панів, які також стояли перед кратками, ззирнулися до мене з насмішливими, як мені бачилося, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки це має бути лист?—спитала вона.

— Місцевий,—ледве вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвилі в моїх руках опинився невеличкий подовгастий лист. Я стиснула його і вся затрусилася, немов узяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я стала при вікні таки там, у коридорі поштового будинку, щоби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати його украдком. Дрожачою рукою я розірвала коверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чітке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли в мене перед очима. Далі я заспокоїлася трохи і прочитала ось що:

«В тих днях виїзджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть бути там—для чого, зараз доміркуєтеся. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив про вас. Коли б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не повірити мені бо як же можна полюбити когось, не знаючи його ближче? Для того не буду говорити вам про любов, а тільки скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Бурлацьке життя остогидло мені, хочеться закоштувати хоч трохи тепла родинного гнізда. Родини власної в мене нема, женитися без кавції [1]) не можна, такої дівчини, щоб зложила за мене кавцію і при тім була мені до вподоби, я певно не знайду, а продавати себе за кавцію в мужі такій, якої я не можу любити—та-

[1]) Кавція-залог. Офіцери мають покласти кавцію на забезпечення «гідного їх чести» родинного життя

кож не хочу. А тим часом моя місячна плата хоч сяк-так вистарчає на удержання родини. Що ж маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сам устав пхає мене на неправні. Я знаю вас як чесну дівчину і не повинен би користати з вашого сумного положення. Але я знаю, що те положення безвихідне і для того думаю, що ліпше вам буде статись моєю, хоч нешлюбною, дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли дослужуся вищої ранги, то виступлю зі служби і тоді поберемося. Не буду таїти перед вами, що це не легка і не швидка річ. Але може трапитися війна, я можу в ній відзначитися, і тоді діло піде краще. Міркуйте, як знаєте. Скажу вам тільки про себе дещо. Я чоловік простий, тихий, виріс у бідності, привик до скромного життя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то мені здається, що полюблю вас. Коли зважитесь іти зо мною, то будьте в суботу вечером з усіми своїми пакунками на двірці залізниці. Я добуду вам білет. На всякий спосіб у суботу вечером буду ждати на двірці. Коли не прибудете— ваша воля, я певно вам того не візьму за зле. А коли прибудете, то до побачення!»

Як бачите, я добре вивчила напам'ять той лист. Він і досі є в мене—єдина пам'ятка мого щастя. Читаючи його я чула, щовся обливаюся рум'янцем, то знов блідну. Мене кинуло в дрож по прочитанню і я не знала, що з собою робити, куди схо-

вати папір, куди йти і що думати. Мені пригадалося, як колись мама цілувала й пестила мене і вишукувала для мене щонайкращих і найбагатших женихів, а пізніше, коли я почала підростати, все остерігала мене перед військовими. Мені пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне життя, про дівчат, котрих вони удержують, а по якімось часі проганяють і віддають на ганьбу, і мені страшно стало того листа, який я сховала на груди під корсеткою. Так і бачилось мені, що там заворушилася холодна гадюка Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положення, про те, що й самі мої кузинки небагато б надумувалися, коли б перший-ліпший офіцер предложив їм те, що мені,—далі стало мені перед очима гарне, всміхнене лице мойого офіцера, його м'ягкий голос, привітливі рухи, а особливо його очі ясні, глибокі та щирі, і я вже тоді почула, що не устоюся против цеї першої в моїм житті покуси, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала про свою будучину. Я прожила ті три дні в якійсь ненастанній гарячці, в якійсь нетямі, в страсі й надії враз. А в суботу вечером, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася в що мала найліпше і зібравши свої речі в невеличкий пакунок, пішла на дві рець залізної дороги, не оглядаючись не кажучи нікому ані слова, і тільки вже з Пере-

мишля написала вуйкові лист, подякувала йому за хліб, за сіль, і сказала, що я пішла до нового обов'язку.

V.

Та що я буду нудити вас довгим оповіданням!

Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від нього злого слова. Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене як сонячне світло й тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свобідніше, говорив зо мною як з рівною, любив мене як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду, бувало, на місто — люде на мене оглядаються, а нераз чую, що й шепчуть паничі: «Що за гарна панночка!» Офіцер посправляв мені убрання, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити мені приємність: приносив дарунки, книжки, квіти.

Одно тільки сталося не так, як я думала; ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарні, — ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов мені квартирку — один покоїк гарний, меблований; стравувалась я в сусідки, жінки якогось ремесника, а він приходив до мене в вільні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав мені про своє життя, про свою службу й її трудності, про те, що діється в світі. Я сиділа, очей з нього не зводячи,

і, бачилось, була б його слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, шиєш у вікно глядиш, то й рада живому голосові людському. А він так гарно вмів оповідати!...

— Ромцю, ну розкажи ж ти що про себе,—каже він бувало.

Я чула, що люблю його і в мені родилося бажання удержати при собі його любов, тож я не давала ніколи просити себе. Мені хотілося показати йому, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим гарячим бажанням, щоб заняти його, і нераз він слухає, слухає, та й почне цілувати мене, пригорне до себе та й каже:

— Бідна дитино! Чи те з тебе могло бути, як би доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє життя, я розказувала йому те, що читала і передумала в день, І це також займало його.

— Нудно тобі моє серденько—говорить він бувало,—та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, мені не ллється не раз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чей то якось інакше буде.

— Милий мій,—кажу йому на те,—хіба ж я перед тобою жалуюся на нудоту? Мені не нудно. Я все собі знайду роботу, то чого мені нудитися! А коли подумаю, з якого пекла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то нераз приходить мені в голову: Господи, чи не замного це щастя для мене? Знаєш, я від малку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожне

щастя прийдеться відпокутувати, як за яку тяжку провину. Принаймні мені досі все так траплялося.

В часі жнив йому прийшлось іти на маневри, і ми мусіли розстатися на пару неділь. Позаплачував він за мене все і прощаючися не казав нічого, як тільки: «Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!» Вірив мені, що я не зраджу його, хоч і не знав ще, що в мене був плід його любови. Я від кількох днів спостерегла це і не хотіла йому нічого казати, але тільки тепер почула вповні, як дуже я люблю його. На його слова я розплакалась і повисла на його шиї, цілувала його уста й очі, не можучи нічого промовити як тільки:

— Милий мій!... Любий! .. Золотий!...

Скучно було по його від'їзді. Духота в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі десь у такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, та й цілими годинами дивлюсь на воду.

Ой, сяду я на шпилечок—
Та рине вода, рине...
Ой, і не дайте мене за нелюба...
Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снуються мені по голові, коли під моїми ногами мерехтить та ковзається хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думається мені бувало: що це таке—вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки її там у горах стільки набирається? Не раз мене так і манило щось кинутися в її таємничу, кришталеву глибину. Піді мною звільна плавали грубі, червонопері клені,

увивалися срібні уклії[1]), ліниво в глибині дрімали товсті коропи, та вигрівалася на самім бережку пажирлива щука, простягшися непорушно, мов поліно, і я думала, що там у воді і життя і порядки мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А інколи задивлюся було на хвилі, і мені бачиться, що й ціле життя наше, з усім його горем, з усіми радощами й надіями — не що інше, як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо, ледве чутно, сковзне по поверхні і пропаде безслідно. Чи ж не таке саме й життя наше? І хотілось би мені нераз кинутися в ті кришталеві хвилі, пірнути в них і розплистися. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Від'їзжаючи він лишив мені дещо грошей, заплатив за хату і страву, а які ж крім цього мої видатки? І про будуще я не думала. Я чула за собою опору — його, і бачила тільки одну ціль перед собою, щоб удержати при собі його любов, осолодити його життя. І коли часом мені хотілося пірнути в отих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було б мені якось дуже спокійно і любо, що я плила б кудись вічно без власної волі і думки, гойдалась на хвилях і не потребувала б ані думати ані дбати ні про що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлось мені добре попрацювати, щоб привести до ладу його білизну і убрання, але

---

[1]) Клень, уклія — риби.

праця та була для мене правдивою розкішшю. Він одержав кільько дневний урльоп[1]) для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє життя в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконання якогось маневру. Ми радувались обоє, бо цісарська похвала багато значить і при авансі[2]) Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на моє улюблене місце в лозах. Він справив собі вудку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все таки ті дні були може найщасливіші в моїм життю. Сидимо отак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо близькість одно одного і знаємо, що одно за одно готове віддати все.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвилі в життю кожного чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо читати про них.

VI.

— Слухай, Ромцю! Мені дуже пити хочеться!

— І мені також—сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але коли тільки мав вільний пополудень, приходив до мене, я ждала його вже одіта і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюди до реставрації на пиво.

---

[1]) Урльоп—з німецького, відпуск.
[2]) Аванс—підвищення по посаді.

Мені чогось ніяково стало при тих словах.

— А може б ліпше піти до дому і казати принести пива?—сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Тут ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відповіла, хоч справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвилі підійшов до нас офіцер, його знайомий, проговорив до нього кілька слів, салютував [1]) і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, при чім я завважила, що мій Олесь змішався. Офіцер устав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій!—кажу до нього,—тобі неприємно було, що той офіцер так уперто вдивлявся в мене?

— Дурень!—буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сього,—сказала я.—Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно вдивлятися в мене!

— Якби ти була моя шлюбна жінка, то ніхто б не посмів. А так... А й так він, дурень, повинен мати на стільки делікатности!...

Я чула, що в його груди кипіло і варилося, що гнів здавлював йому горло, і аж тепер пізнала, як сильно він полюбив мене.

— Милий мій,—кажу йому, коли ми прийшли до дому.—Заспокойся! Забудь про це! Я тобі скажу щось веселішого!

---

[1]) Салютувати—віддати по військовому честь.

— Що таке?—понуро промовив він.

Мене холодом обляли ті слова і той тон і той погляд, яким він змірив мене, і я рада б була взяти назад своє слово і лишити признання на ліпшу хвилю, але годі було. Я обняла його за шию, нахилила до себе його голову і шепнула йому до уха ті слова, котрі мене саму нераз наповняли якоюсь невимовною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якась нехіть і тривога, щось навіть немов обридження проблиснули в його очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрий вираз його і біль у моїм нутрі тривали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І мені було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я досі нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якімось часі почав говорити про ріжні прибори, потрібні для ожиданого гостя, і то так поважно, немов би той гість мав прибути завтра. І як сердечно ми обоє сміялися, коли я сказала йому, що такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала,такі й такі знайомості поробила, значить, йому тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоровля будущого, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурий, мов згризений. Нераз серед розмови вривав на півслові, немов туманів

або шукав розблуканих думок. А про своє життя в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб його ніколи не питати про те. З того я доміркувалася, що мусів мати якісь неприємності, і мучилася тою думкою, що може це все із-за мене.

І так між нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожне з нас мало якусь гризоту, котрою боялося чи не хотіло поділитися з другим. Одно тільки в'язало нас — думка про будуче дитя. Ми розмовляли про нього як про щось, що вже єсть, бігає, гомонить і сміється, любувалися ним, турбувалися, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилося, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, приняти служницю, міркували, скільки це буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для нього.

Надійшла зима, і він знов почав рідше бувати в мене. Служба зупиняла його. Не раз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників, бо до «пань» урядничок та професорок*) боялася підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я знайшла більше щирости і поради. Я стрібувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити щобудь на удержання своє і своєї дитини. Я вміла шити і брала шиття до дому. Далі через одну

*) Професорка—учителька.

служницю, що услугувала в одного професора, мені трапився добрий заробок — переписувати на чисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко, і присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесьові я нічого не казала про свої заробітки; боялась, щоб він не прогнівався. Довідавсь одначе по якімось часі, мабуть від того самого професора, взяв мене на екзамен і розвідавши все, нічого не сказав, тільки поцілував в очі і опісля, якось сумно замислившись, прошептав: «Бідне дитя!»

В маї нарешті я родила. Дитя було гарне як янгол, але мені було не весело, глядючи на нього. Аж тепер я почала думати над своєю будучиною і будучиною своєї донечки. Що з неї буде? Чи те саме, що з мене? І я, що досі не раз Богу дякувала за своє щастя, раптом почула якусь невимовну тривогу. Боже мій! І що ж таки я на правду? Удержанка і більше нічого! Чи щиро чи не щиро говорить Олесь про свій будучий аванс, про намір одружитися зо мною, а все таки тепер справа через це не зміняється. Тепер я зрозуміла милосерні погляди, таємні зітхання та похитування головою моїх сусідок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олеся, ті шептання, коли в хату війшла яка нова сусідка, ті тисячні дрібниці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранити (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них

і сами перейшли через нього в своїй молодості, та все таки дуже боліли і смутили мене.

Олесьові я нічого не говорила про свої муки, бо і по що? Коли він мене любить — думалось мені, — то певно й сам так само мучиться, а коли ні, то не варто. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то сльози навертались в нього на очі. І що мені було йому говорити? Оставалося тільки ждати і бути терпеливою.

VII.

По трьох місяцях наша дівчинка вмерла.

Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й подовше не бував у мене. Наші стрічі були холодні і короткі. Здавалося, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більше місяця. Написав мені, щоб я сиділа дома і не важилася приходити до нього. Що я витерпіла за той час!...

Аж на третім тижні я дізналась, що він мав поєдинок із-за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас у реставрації, здибавшися з ним під час маневрів (вони були львівські), почали розпитувати його про ту даму, що сиділа з ним, і чому він їм її не представив, і при тім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав

їх обох на поєдинок. Отже одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналася від одного жовніра з його компанії[1]), котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до нього. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до нього допустили. Він лежав на постелі, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала йому в груди і тільки дивним припадком не положила його на місці трупом.

Ридаючи, я припала до нього, цілувала його ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти! Чого ти! — повторяв. Тут тобі не можна бути. Іди до дому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав мені, що він буде здоров, але тепер ще потрібно йому спокою, я пішла.

Він не писав мені, але по кільких тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала його! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як твердо божилася, що все, все життя своє, працю і всі помисли віддам для нього! А коли прийшов і глянув на мене і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що дальше буде, то буде тільки довше чи коротше прощання.

Прощання вийшло коротке. Він сказав мені зараз, що його аванс пропав тепер

[1]) Компанія — невеличка військова частина, рота

на довгий час і що його за кару перенесено до Араду—пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала його слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи не забуде про мене, що буде писати мені,—але я знала, що й він сам потребує потіхи. Від'їзджаючи він дав мені трохи грошей на життя і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обов'язку.

Я спродала дещо зі своєї гардероби і на разі не потребувала журитися життям, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трапилося. Але обов'язок трапився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка його почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусіла уступити зі служби.

Я кинулася до інших Олесьових знайомих, до котрих мала листи, але назнала стільки прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіря, посилали мене одні до других, щоб усі побачили ту «лайдачку», що звела і знищила «такого доброго і здібного чоловіка». Ті слова сказав мені при кінці один старий ротмістр, до котрого мене також послано за обов'язком.

Після цього я вже дальше не ходила, а поїхала до Львова. Тут я зупинилася в однім жидівськім готелі і почала знов шукати якогось обов'язку. Але обов'язку

не було, грошей не стало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінню в своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер і не сказав мені кількох слів. Я останками крови вся почервонілася від тих слів, скочила мов на грані, але кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка відірвана від дерева плине по воді, доки не попаде в крутіж[1]). І тут ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гілка, чи винна вода, що так воно діється?...

Львів, 20 марта до 9 квітня 1890.

---

[1]) Крутіж—вир.

ЧИ ВДУРІЛА

Сцена.

Бідно, але з деякою претензією на ліпший смак, умебльований готелевий покій. Ліжко, софа оббита червоним плюшем, стіл з цвітучими хризантемами в вазонику. З боку столик закинений фотографіями та мальованими картками. Єдине вікно заслонене червоною фіранкою, крізь яку просвічує сонце, кидаючи на ліжко червону квадратову пляму. В куті біля дверей умивальник, насупроти нього великий куфер [1]) застелений барвистим коциком. [2]) Над столиком на стіні дзеркало. Кілька крісел, на однім із них жіночі сукні покинені безладно, на другім мужеське пальто, елегантна паличка і циліндер.

Юліян, молодий, вродливий панич, власне кінчить туалету перед дзеркалом, розчісує щіткою на голові рідке волосся і розкішні баки, підкручує вуси.

Каміля, вродлива брунетка, лежить на ліжку накрита ковдрою, скулившися, немов змерзла, і слідить очима його рухи.

З надвору долітає ненастанний туркіт возів і гомін вуличного руху, трохи пізніше гук дзвонів.

Каміля. Вже одягаєшся, бльондинику?

---

[1]) Куфер—скриня.
[2]) Коцик—килимок.

Юліян (не обертаючися до неї, перед дзеркалом). Так.

Каміля. Хочеш іти геть?

Юліян. А вже ж. Хіба не пора?

Каміля. А хіба пора? Ще дуже рано. Думаю, що ще нема шостої.

Юліян. Ну, шоста в червні, то вже зовсім не рано. Ади[1]), по тім світлі на твоїм ліжку можна пізнати, як високо вже сонце.

Каміля (здрігнулася). Яке дивне світло. Як кровава пляма.

Юліян. Це від фіранки.

Каміля (відкидає ковдру і встає з ліжка. На ній лише довга, біла сорочка). Душно! Сядь іще. Не відходи.

Юліян. Пощо сідати? Треба йти. І так забарився. Там десь мої турбуються, що мене цілу ніч дома не було.

Каміля. (надягає на себе спідницю й кафтаник, весело). Га, га, га! Певно дадуть знати на поліцію, що десь дитина заблукалася. Хто би знайшов...

Юліян. Ти в дуже веселім настрою, а я ні.

Каміля. Ось сядь лишень (тягне його до себе на софу), побалакаємо... може я й тобі піддам веселого гумору.

Юліян (легенько опирається). Ні, пусти мене. Справді мушу йти.

Каміля. Але ж хлопче! Шоста година ранку! Куди ти підеш? Ще всі брами позамикані. Ще всі порядні люди сплять! Ну, обійми мене! Поцілуй мене! (Обіймає його). Так, як учора. Я ж твоя жіночка, правда?

---

[1]) Ади—диви, дивись.

Юліян. Вчора була.

Каміля. А сьогодні вже ні?

Юліян. Що добре, того не треба забагато. За тиждень знов будеш.

Каміля (відвертається). Ти недобрий! Не любиш мене! Серджуся на тебе.

Юліян. От і бач. Найліпше, я піду собі, а за пару день ти пересердишся і знов усе буде добре.

Каміля. Он як! Буде добре? А може не буде? Може я не захочу?

Юліян. То як схочеш. Не захочеш ти, то захоче друга, третя, котра будь. Хіба мало вас таких? (Надягає сурдут).

Каміля (зіскакує як ужалена). Нас... таких! Ах, правда... Ха, ха, ха... Твоя правда. Я не маю права хотіти .. І знов буде добре. (Наближається до нього, тихіше). Слухай, Юльку, та невже ти так таки зовсім, ані крихітки, ані дрібочки не любиш мене?

Юліян (протирає хусткою цвікера, [1]) спокійно дивиться на неї.) Слухай, Каміля. Не розумію тебе. Чого тобі треба від мене? Це ти вже не перший раз заговорюєш із цієї байки. Знаєш добре, хто ти. Знаєш, що я твій гість. Прийду, зроблю, що треба, заплачу, що належиться і піду. Коли приходжу, люблю тебе як голодний теплу страву або чарку горілки. А коли голодний насситься і нап'ється, то яке йому діло до тих котлетів чи клюсок? Заплатив і йде собі геть.

Каміля (хапає його за руки і силкується заглянути йому в очі). Господи, який ти розумний! І де ви такі розумні паничі бере-

---

1) Цвікер—пенсне.

теся! Котлетка, чарка горілки — і дівчина, це зовсім все одно. Ця смакує так, та так, а он та он як. Посмакував, а до решти йому байдуже. А може та жива котлетка має серце? Може в тій чарці — жива кров? Може в неї є якесь чуття, якісь бажання, якісь... ха, ха, ха!.. якісь ідеали?

Юліян (злегка вириває свої руки з її рук, байдужно). Па [1]),кицю! (Цілує її в уста.) До побачення. Ти зачинаєш уже зовсім пусте балакати. Я не маю часу слухати твоїх витребеньків.

Каміля (обхоплює його руками за шию). Юлечку! Любий мій! Не йди ще! Хіба ж ти не бачиш, як я тебе люблю? Дуже, дуже люблю! Хіба не бачиш, що я без тебе жити не можу?

Юліян. Ха, ха, ха!

Каміля. Не смійся, соколе мій! Хіба це смішно?

Юліян. Ха. ха, ха! А вжеж смішно.

Каміля. Чого смішно?

Юліян. Хіба ж не смішно? Так як коли би чоловік по шию в воді стояв і кричав: «Пити! Пити! Гину зі спраги!»

Каміля. Не в воді, а в калюжі! В калюжі, соколе мій, у багні. І спрага мучить мене... за крапелиною чистої води... чистої любови... за крапелиною надії на якийсь вихід із цього життя. Юлечку, мій любий: Не відвертайся! Порадь мені! Вирви мене з цієї калюжі. Або хоч покажи мені дорогу... зроби надію... одури мене надією хоч на день... хоч на хвилю.

---

[1]) Па — прощай.

(Пригортаєтьcя до нього). Ти не знаєш, яке тяжке, яке страшне моє життя! Не знаєш, які думки нераз напосідають... Ні, я не буду оповідати тобі... Я знаю, в тебе серце м'ягке, добре. Юлечку, зглянься на мене!...

Юліян (схрещує руки на грудях і глядить на неї з гори). Знаєш, Каміля, з ріжних роль, в яких я бачив тебе, ця найменше вдатна і найменше тобі до лиця. Ліпше покинь грати цю комедію. Бувай здорова! (Хоче йти).

Каміля (забігає йому дорогу, хапає його за руку). Ні, стій! Зажди ще хвилину. Я ж мала тобі щось сказати... щось дуже важне... дуже цікаве...

Юліян (сердито). Ну, що таке? Кажи скоро.

Каміля. Скоро? Чому скоро? Чого квапитися? Ходи сюди! Сядь. (Садовить його на крісло). Дай сюди капелюх і палицю. (Бере і кладе на бік). Так. А тепер слухай!

Здалека чути голос дзвонів.

Каміля. Га! Чуєш? Дзвонять.

Юліян (байдужно). Та й що з того? Дзвонять на утрені, бо сьогодні неділя.

Каміля. Неділя? А котрого сьогодні маємо[1])? (Біжить до стінного календаря). О, я ще від четверга не заглядала до календаря. То сьогодні неділя? А так, учора була субота. (Віддирає картку за карткою). Господи!

Юліян. А там що таке?

Каміля. Святої Агати.

Юліян. Ну, та й що з того?

---

[1]) А яке число, яка дата сьогодні?

Каміля (тягне його за руку до календаря). Ади!

Юліян. Червоно підкреслене. Ну, та й що з того?

Каміля. А знаєш чому?

Юліян. Можуть бути сотні причин.

Каміля. Одна! Одна! Це роковини смерти моєї матері. Сьогодні рік, як раз рік! (Кидається йому на груди і ридає). Юлечку! Серце моє! Я не пережию сьогоднішнього дня!

Юліян (відсторонює її). Ну, справді, з тобою сьогодні щось не теє... Кожна дрібниця дразнить тебе. Найліпше я піду собі, а ти заспокійся.

Каміля (з тривогою держить його за руку). Ні, ні, ні! Не покидай мене! Тепер у тій хвилині не покидай!

Юліян. Але ж я мушу йти! Там десь моя мама турбується... жде мене...

Каміля (видивилася на нього, витріщивши очі). Твоя... мама? Хіба в тебе є... тут... мама?

Юліян. А вжеж .

Каміля. А ти казав мені...

Юліян. Е, що я тобі казав! Чи одно кажеться при таких оказіях! Хто би там усьому вірив. От і ти скільки всякої всячини набалакаєш, а про те...

Каміля. Думаєш, що брешу?

Юліян. Розуміється, що брешеш. Твоє ремесло на брехні фундоване[1]).

Каміля (хапається за груди). Господи! (Перемагає себе). Ну, так, твоя правда... Звісно, іноді збрешеш... не можна без того. Лише перед одним, соколе мій, пе-

[1]) Фундоване—збудоване.

ред одним досі я не збрехала ані словом, ані помислом.

Юліян. Перед ким?

Каміля. Перед тобою.

Юліян (іронично кланяється). Mille mercі, mademoiselle!

Каміля. Не кпи! Не смійся! Я правду говорю. Ох, як би ти знав, яку наболілу правду! Але ні, я не про це хотіла. Слухай! (Бере його за руку). Любий мій! Сьогодні роковини смерти моєї матері. Сьогодні рік я ще була чиста, нетикана—як кажуть: чесна. Брехня! Хіба я сьогодні нечесна? Ні, сьогодні я нещаслива, втоптана в болото, погорджена, спроституована, але в душі, в сумлінню я чесна—слухай, Юльку, я чесна так само або й ще більше, як була торік, при смертній постелі моєї мами.

Юліян. Що ж, це дуже гарно. Хоч сама собі скажи компліменп, коли ніхто інший не каже.

Каміля (не вважаючи на ці слова). Сьогодні, коли ти тут, зі мною, ти, якого я одного полюбила з усієї тої юрби... моїх гостей... слухай, Юльку! Сьогодні... при тобі... на пам'ять моєї бідної матусі я хочу бути ще раз, раз у життю такою чистою, тихою, доброю, побожною, як була під її крильми. Ах, любий, ти не знаєш, яка вона була гарна, добра, сердечна, яка чесна, не з тою фальшивою чеснотою, що дбає про зверхній блиск... (Уриває, забувається, нараз скрикує). Мамочко моя! Невже ти бачиш, до чого дійшла твоя єдина улюблена дитина! (Затулює лице руками і тихо плаче. По хвилі). Та ні, дарма!

Що сталося, вже не відстанеться. (Знов хапає його за руку і довго, пильно вдивлюється в його лице). Який ти гарний! Який ти добрий! Юлечку, життя моє! Глянь на мене так ласкаво, так м'ягко, як ти це вмієш... Отак, за серце хапаючи, тим любим поглядом. Будь добрий зі мною сьогодні... хоч на годиночку. Я сьогодні вдвоє, ні, сто раз нещасливіша, як щодня. Чую себе на ново тою бідною, опущеною, самітньою сиротою, якою почула себе вперше, коли з нашого дому винесли мою бідну маму і зараз потім магістратські урядники позамикали і запечатали всі покої, а мене прогнали в світ без милосердя. Той самий глухий жах переходить мою душу, як тоді. Юлечку мій! (Тулиться до нього). Полюби мене хоч крихітку! Зглянься надо мною! Захисти мене!

Юліян. Чого властиво хочеш від мене?

Каміля (зблизька вдивлюється пильно йому в очі, шептом). Знаєш... оженися зі мною.

Юліян (відпихає її). Чи ти вдуріла?

Каміля. Ну, не хмурся! Ну, не сердься! Хіба я що злого сказала? Глянь на мене! Хіба я не гарна? Не молода? Не здорова? І люблю тебе! Юлечку! Клянусь тобі, не знайдеш ніколи другої, щоб так любила тебе. І вдячна тобі буду до смерти... молитися буду до тебе... бо ти будеш моїм спасителем... Ну, слухай! Що тобі шкодить?

Юліян (зривається з крісла). Ні, ти справді одуріла сьогодні! Невже ти справді думаєш, що я міг би...? Я, доктор прав, що мушу дбати про опінію загалу, і я міг би женитися з такою...

Каміля. Але ж слухай... Не зараз... І властиво чому ж би ні? Ти маючий, не потребуєш ніякої ласки, можеш жити, де захочеш... А в тім... дай мені найменший промінчик надії, і я покину це життя... візьми мене за служницю до своєї мами, побачиш, яка я буду добра.

Юліян. Усе те дурниці, дитино! Фантазії. Ти добра на тім місці, яке займаєш, а на іншім то ще хто знає, як би було. Бувай здорова.

Каміля (забігає йому дорогу). Ні, ні, ні! Не йди ще! Не відходи такий сердитий! Боже мій! Як я маю просити тебе? Як маю говорити до тебе? Я ж бажала б усе своє серце виложити перед тобою—отак як на тарілці...

Юліян. Не апетитний кавалок!

Каміля. І все не те! Все не те говориться, що хотілось би! Слухай, Юлечку, там дзвони виграваютъ. Ранішнє богослуження йде. А я хотіла би сьогодні бути такою чистою, невинною, як була перед роком, хотіла б чути при своїм боці когось, хто мене любить, хто мене шанує, хто готов захистити мене. Юлечку! Нічого не хочу від тебе! Забудь усе, що я перед хвилею говорила тобі! Відки ж я приходжу до того, щоб зав'язувати тобі вік, затроювати тобі життя своєю минувшиною? Ні, ні, це в мене гарячка .. Лиш одного, одного прошу тебе. Підожди хвилинку! Ось я зараз уберуся... Ще маю тут на дні куфра своє жалібне убрання... Те саме, в якім проводила свою матусю на кладовище. Ось підожди, я зараз!.. (Хоче відімкнути куфер).

Юліян. Не розумію. Пощо та маскарада?

Каміля. Лише підожди! Не втечеш? Я за хвилиночку! (Відмикає куфер, перекидає в ньому все і видобуває чорну сукню і інші части жалібної туалети). Ось бачиш! Я зараз уберуся! (Скваппо починає одягатися).

Юліян. Але пощо? Що це має значити?

Каміля (перед дзеркалом). Зараз! Ось заразісінько. Це дрібниця... Для тебе дрібниця. Надіюся, що цього не відмовиш мені. Адже ти добрий, любий мій хлопчик. Любиш Камілю, правда? Не відмовиш, не відмовиш!

Юліян. Але що таке?

Каміля (стає перед ним уся в чорному, з густим вельоном [1]), спущеним на лице). Ади! Правда, прилично? Ніхто не пізнає мене. Не можу скомпромітувати тебе. Правда? Ну, подай мені руку. Отак. (Бере його руку і вкладає за свою). А тепер ходімо.

Юліян. Куди?

Каміля. Проведеш мене отак до костела. Я помолюся, а ти постоїш, підождеш на мене і проведеш мене знов потім назад додому. Це ж недалечко.

Юліян. До костела? Найлюднішою площею? В неділю? Ну, це ти пусте видумала!

Каміля. Не хочеш?

Юліян. Не хочу і не можу.

Каміля. Але ж це недалечко! Ніхто мене не пізнає.

Юліян. Але мене пізнають! Почнуть питати: що це за дама?

[1]) Вельон—вуаль.

Каміля. І що з того? Хіба тобі велика річ сказати: наречена або сестра мого приятеля, або хто? Хіба тобі першина брехати?

Юліян. Не хочу.

Каміля. Юлечку! Прошу тебе! Така мала дрібниця. А мені буде на цілий рік, на ціле життя пам'ятка... І хоч хвилина ілюзії, що я ще чиста, непогорджена, рівноправна між людьми... Що хтось не соромиться прилюдно йти зі мною по вулиці, стояти обік мене в костелі... Юлечку, для тебе це нічого, а для мене — ціле життя... цілий змисл життя! Не відмов мені цього!

Юліян (витягає свою руку з її руки). Ні, цього не буде. Там у костелі тепер моя мама, мої сестри. Мався б я зпишна[1]), як би вони побачили мене під руку з чужою дамою.

Каміля. Та брешеш, брешеш! У тебе тут нема ані мами, ані сестер! Ну, скажи, признайся, чому не хочеш зробити мені цієї маленької прислуги?

Юліян. Бо не хочу! Просто не хочу задля тебе компромітуватися. Не хочу задля тебе брехати... Не хочу йти з тобою по вулиці, ані стояти біля тебе в церкві, та й по всьому.

Каміля. Але це ж така дрібниця! Що за компромітація! Пів годинки часу! А для мене — Боже, якби ти знав, яке добродійство ти зробиш для мене!

Юліян. Слухай, дівчино! Ти зовсім одуріла. Чого ти чіпаєшся мене з такими

---

[1]) Зпишна - з польськ., гарні.

глупими ідеями? Раз тобі сказано, що нічого з того не буде, то й годі! Бувай здорова! (Відвертається).

Каміля (стає в дверях, відкидає на бік вельон). Ах, так ось який ти! Навіть такої дрібниці не хочеш зробити для мене! Такого мізерного знаку, що вважаєш мене людиною, а не лише кусником живого м'яса! О, тепер я розумію тебе. Ти без серця! Ти самолюб! Іди! Не хочу більше бачити тебе! (Відкидає його руку).

Юліян (розлючений). Малпо! Як ти смієш! На тобі за це! (Б'є її в лице). Щоб знала, з ким говориш! (Відходить).

Каміля (обома руками хапається за вдарене лице. Хвилю стоїть німа, мов приголомшена, потім скрикує нервово). Мамочко моя! Мамочко! Бачиш, до чого я дійшла в роковини твоєї смерти! (Запирає в собі дух і надслухує при дверях). Пішов! Пішов!.. Ні, не можу, не можу довше! (Заломлює руки і бігає по покою). Мамочко! Поглянь на свою доню! Візьми мене до себе! (Знов надслухує при дверях). Пішов! І не вернувся.. не вернеться більше! І не треба. Пощо? Але я? Що зо мною? Дзвони грають... До церкви кличуть... Не до церкви, а до мами... До мами! До мами! Мамочко! Біжу до тебе! Любий мій! Зажди! Пішов! Е, ні, я тебе догоню; я буду швидче! (Скаче на вікно, відчиняє його і кидається вниз. За сценою чути короткий, різкий крик, потім глухий стук).

Заслона спадає

Львів, д. 4-5 липня 1904 р.

ЯНДРУСИ [1])

— Владку, Начку, куди вас чорти носять?

— Лізе один з другим, як лельом-полельом.

— Свинтухи! Кажуть, що о першій будуть на місці, а оце вже швидко другого битимуть[2]).

— Дати їм у карк по разу, нехай учаться додержувати слова.

— Споневіряти їм фронт[3])!

— Закобзати їх попід щеблі[4])!

— Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закапував[5])!

Такі окрики і делікатні вказівки чути було з великої, галасливої громади вуличних дітей на одній із малолюдних вулиць Львова з полудня одного гарного осіннього дня. Діти прирадили власне

[1]) В жаргоні львівських вуличників — хлопці. (*Ів. Фр.*). Наші «пацани» (*Ред.*).

[2]) Значить, буде бити друга година. (*Ів. Фр.*).

[3]) Набити по пиці. (*Ів. Фр.*).

[4]) Поштуркати попід ребра. (*Ів. Фр.*).

[5]) Ударити їх між очі, щоб їм аж місяць засвітив. (*Ів. Фр.*).

цього дня зробити собі спільний прохід на Пелчинські «гори» — на тернівки, печериці, глогові ягоди, при нагоді також на картоплі, морков, бруков, якої можна було «намухрати»[1]), з сусідніх засаджених піль. У Волецькім ліску мали розложити вогонь, пекти картоплі та гриби. Загалом увесь пополудень, проведений на свободі, серед багатої осінньої природи, по словам головного ватажка Стефка, недавно прогнаного з варстату столярського термінатора[2]), мав бути «приємний, як сто чортів».

Діти посходилися вже година тому назад, але не вирушали, не вважаючи на налягання деяких надто нетерпливих. Стефко, хлопчак уже майже під вусом, що держав провід над усею цею громадою виключно на основі своєї переможної фізичної сили, зупиняв галасливу «голоту», допоки не зберуться всі учасники задуманої прогульки. Особливо були йому потрібні Владко й Начко, два брати близнюки, підростки в віці по десять літ, відомі задля своєї зручности та швидкости в ногах. Ніхто з усеї компанії не вмів ліпше від них упоратися в огороді чи серед овочевих дерев, не здужав зручніше втікати перед погонею, користати з найнезначніших і зовсім несподіваних криївок і вертати з богатшою добичею. Тим то й не диво, що в очах Стефка, який на весь цей похід дивився чисто з практичного погляду, Владко і Начко були неминуче потрібні

[1]) Накрасти (*Ів. Фр.*).
[2]) Термінатор — учень в ремесника.

учасники і що він волів цілу годину видержати на місці свою нетерпливу «галайстру», ніж вирушати в поле без них.

Нарешті дожидані показалися на закруті вулиці, і їх привітано градом погроз, докорів та жартів.

— Де ж ви, бахурня, так довго сиділи в дідька?—запитав їх Стефко, коли вони порівнялися з компанією.

— Мусіли ждати на обід. Войцехова рано була десь там на хрестинах, вернула аж о одинадцятій і то вже під доброю датою[1]). То насамперед поки нас обох набила, потім поки висварилася з чоловіком, потім поки розпалила огонь і зварила бульби до борщу, то й перша минула.

— А за що ж вас била?

— Або я знаю!—відповів байдужно Владко.—Це вже в неї щоденна встанова. Каже, що без її бухняків і різок ми не росли б зовсім.

— А сьогодні—докинув Начко, лише блискучими оченятами зраджуючи свій внутрішній сміх,—то вже, бігме, не знаю, за що ми дістали різкою, чи за котя[2]), чи за молоко?

Вся компанія вибухла голосним сміхом.

— Як то, чи може котя виїло молоко?

— Е, де там!—спокійно відповів Владко.—Котятище захорувало на живіт, мабуть від тих гнилих огірків, що ми ними нагодували його вчора. Радимося сьогодні рано оба: чим би йому допомогти, бо шкода, як би холера здохла. Каже Начко:

---

[1]) Підохочена, на підпитку. (*Ів. Фр.*).

[2]) Котя—кошеня.

Тут нічого не поможе, хіба тепла мінеральна купіль». — «Ба, а де ж йому у дідька взяти того мінералу?» — кажу я. А Начко каже: «А молоко хіба не мінерал?» А я кажу: «Та вже мінерал, чи не мінерал, але то певне, що воно помагає на живіт, особливо коли тепле. Сама Войцехова не раз говорила». А наша Войцехова, знаєте, має грайзлерню[1]), то й молока що день купує грубий гладущик[2]), спарить і продає по півкватирці[3]). І сьогодні так само. Спарила те молоко, відставила на бік, а сама забралася і пішла на хрестини, а свого глухого Войтка посадила в склепику, нехай продає. А нам тільки того й треба було. Зараз ми хоре котя з печі, посмотрили йому живчик — овва, кепсько! Неодмінно треба лічити. Ану, взяв Начко за хвостик, я за голову, — котятище вам лише лапки розставило і тихо. Питаю я Начка: «А що, Начку, чи помалу занурювати, чи відразу?» А Начко каже: «Хто знає, може це наврочено, то треба відразу, щоб перелякалося, то й уроки перелякаються і втечуть». Думаю собі: «Має рацію». Як вам шубовснемо легесенько котя до молока, як котя відразу не нявкне, мов скажене, як не вхопить мене пазурами за руку, я як не перелякаюся і не стріпну рукою, а моє котятко все й затонуло в молоці, лише Начко держав за хвостик. Подержав хвилечку, поки бульки йшли, витягає, а

[1]) Склепик-крамниця з віктуалами (харчами) і всякими річами для щоденного вжитку. (*Ів. Фр.*).
[2]) Гладущик — горщик.
[3]) Півкватирка — півкварта.

котярва вам зовсім гола як бубен і напухла як бочка, лише пара з неї бухтить. Розуміється, що не жива, бо молоко, пся кість, було ще майже кипуче, так що вся шерсть із нього облізла і лишилася в горшку. «На маєш!—кажу до Начка,—оце ж ми й видохторували котятище!», —«Е,—каже Начко,—байка котятище, але що буде з молоком?»—«З молоком,—кажу я.—Іди, дурний, що має бути з молоком? Молоко стара процідить і продасть по півкватирці, але котярви шкода». Почали ми сваритися, чого більше шкода, чи молока чи котяти, і пішли на суд до глухого Войцеха. Але поки ми йому витолкували, в чім діло, аж ось прийшла й Войцехова і побачила, що ми наробили.

Це Владкове оповідання, виголошене зовсім невинно і навіть подекуди патетично, від початку до кінця викликало ненастанні вибухи сміху в усій компанії... Стефко аж за боки хапався. Навіть Начко, стоячи з боку, всміхався добродушно не стільки з самого оповідання, скільки з радости задля успіху брата, який серед усіх вуличників мав славу дуже забавного оповідача.

— Ну, що ж,—запитав Стефко, насміявшися досита,—розсудила Войцехова вашу суперечку?

— Та ні,—відповів Владко майже з плачем.—Набити нас, щоправда, набила порядно, але на Начкове запитання, за що властиво нас б'є, за котя чи за молоко, дала йому по гамалику та й на тім кінець. Але я все гадаю, що їй більше шкода котятища, бо молоко стара чарівниця

справді процідила, певно ще сьогодні продаватиме.

— Ото стара чарівниця! — залунали довкола окрики дітвори.—Адже це хороба, не молоко.

— Овва, не бійтеся!—відповів уговкуючи їх Владко.—Знає вона, що робити. Молоко ще раз переварить, змішає з чистим пів на пів і ніхто й не пізнає, що в нім хоре котятище варилося.

Всю компанію безмірно забавило це оповідання. Серед голосних сміхів і жартів рушили всі під проводом Стефка до цитаделі, повторяючи між собою ріжними способами і з ріжними додатками Владкову повість про «котярву» та її оригінальне лічення. Тільки автори того веселого оповідання, Владко й Начко, не приймали участи в загальній веселості. Вони йшли на чолі товариства, по обох боках Стефка, пильно вислухуючи пляну кампанії, який він уложив на сьогодні і в якім на них припадали важні ролі.

— Знаєш що, Владку,—мовив Стефко нахиляючися направо,—ти підеш отам на картоплі.—А ти Начку,—тут Стефко нахилився наліво,—підеш на бруков.

— Ні,—відповіли оба одним голосом,—ми підемо оба разом.

— Але в такім разі лишимося без брукви!—скрикнув Стефко.

— Чорт бери бруков! Картопля старша від брукви. А коли тобі так хочеться брукви, то йди сам або пішли кого.

— Кого тут післати, коли все це такий дріб'язок, а до того такі нездари! Найліпше було б, якби так один із вас...

— Ні, про це нема що говорити,—рішучо заявив Владко,—я без Начка нікуди не піду.

— І я без Владка сам не рушуся.

Стефко знав не від сьогодні про цю дивну дружність обох близнюків, які, бачилось, тільки оба враз творили одну цілу особу, одного зручного, догадливого та веселого хлопця, а розлучені хоч на хвилю тратили свою веселість, робилися якимись неспокійними, розсіяними, і недогадливими. Він іще раз пробував намовити їх, щоби розлучилися цього разу, бо йому дуже хотілося бруквн, а сам був занадто великий боягуз, щоб відважитися в білий день на крадіж.

— Правдиві з вас Лельом і Полельом [1],— мовив Стефко, плещучи їх обома руками по плечах.—Ніяким світом вас не розлучиш.

— І не треба, бо ми один без другого ні на що не здалі.

— Про мене йдіть оба разом,—мовив Стефко, не знаходячи на це ніякої відповіді.—А з бруквою то вже ми якось дамо собі раду.

З шумом і галасом перебігла громадка обдертої, босої та замурзаної дітвори через греблю Пелчинського ставу і розсипалася по корчах, що де-не-де покривали сумежні горбики.

Ожили сугорби від частих криків, вигуків та проклять, що дуже неприродно звучали в дитячих іноді устах. Але що ж, львівська вулиця, це також свойого роду школа, де тон і словар для всіх однаковий і обов'язковий.

---

[1]) Лель і Полель—мітичні близнюки, нерозлучні.

— Владку! Начку!—гукав Стефко, видряпавшися вже на верх горбика, з якого міг вигідно оглянути сусідні поля.

Владко і Начко були вже біля нього.

— Ну, що. знаєте вже, куди маєте йти?

— Знаємо, знаємо.

— А уважайте гаразд! Там є й кукурудза.

— І кукурудзиналамаємо.

— Тільки треба кляво шпанувати[1]. бо в кукурудзі може кимати жолоб[2]), то щоб вас не заскочив.

— Не бійся, нішо нам не станеться!— скрикнули брати і побравшися за руки пустилися чвалом по спохові горбика в напрямі до поля.

— А знаєте, куди йти потім?—кричав за ними Стефко.

— Знаємо, знаємо! До Волецького ліска,—скрикнули в відповідь йому хлопці і швидко сховалися в грядках, засаджених високою кукурузою. Немов у воду канули в гущавину сутої, шелестячої зелені.

Стефко довго придивлявся з гори, чи не побачить хоч якого сліду їх, але даремно. А проте поле, засаджене кукурузою, зовсім не було таке широке, бо обіймало ледве десять грядок. А далі за кукурудзою йшла ширша смуга картоплі.

— Де ті відміни могли подітися?—муркотів сам до себе Стефко. даремно силкуючися своїми міщанськими, підсліпуватими очима здалека проникнути в гущавину кукурудзи.

---

[1]) Добре глядіти. (*Ів. Фр.*).

[2]) Може лежати хлоп. (*Ів. Фр.*).

— І що там ґуздраються так довго? Чому не копають картопель?

Але в тій хвилі перервав пасмо своїх думок і аж у долоні плеснув здиву. На протилежнім кінці картопляної нивки з посеред високих рядків і напів висохлої натини мигнула йому чорна, обстрижена голова одного з братів.

— Чи бачиш їх! Бухацькі[1]) душі!—скрикнув Стефко пронятий подивом.—Я думав, що вони ще в кукурузі, а вони вже все картоплисько спліндрували. Ну, не хотів би я слухати того, що зашіврає жолоб[2]), коли на своїй ниві побачить сліди їх роботи.

Та в тій хвилі пасмо Стефкових міркувань іще раз було перерване зовсім несподіваним робом. Із посеред кукурузи вихилилася кремезна, плечиста постава господаря і відрізала братам відворот. Запізно було ховатися, бо властитель почав гукати:

— Тримай! Лапай[3]) злодіїв!

— Тримай! Лапай!—почулося в відповідь на цей окрик із ріжних сторін, із сусідніх нив, де працювали господарі та господині, а також із многолюдного тракту, що вів зі Львова на Вільку. Тікати туди, це значило бігти в пастку, де кожної хвилі могли їх зловити. Хлопці завагалися.

— А тут ви мені, пташки!—заревів господар, наближаючися до братів з розпростертими навхрест руками, як хазяйка, що хоче зловити нараз дві курки.

---

[1]) Злодійські. (*Ів. Фр.*).
[2]) Говоритиме хлоп. (*Ів. Фр.*).
[3]) Лапати—ловити.

Хлопці, виполошені зі своїх криївок, схопилися разом на рівні ноги і в першій хвилі немов задеревіли. Владко розігнався, щоб бігти до гостинця, але тут уже стояли люди, зваблені криком, творячи немов формальний кордон. Він зупинився і нараз мов куля кинувся до брата, що з поблідлим лицем і закушеними губами все ще стояв на місці, очима мірячи величину небезпеки. А господар звільна, з розхрещеними руками, червоний і грізний наближався до них.

— Разом на нього, Начку! Сип йому головою в живіт, щоб на місці перевернувся—крикнув Владко, і оба брати, немов два камінці викинені з одної пращі, кинулися до господаря.

Але перечислилися. Замісць утелющити його головами в живіт, наскочили на міцні, жиласті руки, які відразу вхопили їх обох за обшивки.

— Ага, маю вас!—крикнув радісно господар і потрусив обома молодими злочинцями так міцно, що їм аж кості в карку затріщали і в очах замиготіло по сто свічок.

— Іще не маєш, песя твоя мать була!— запищав Владко, якому аж сльози станули в очах.—Начку, вали його головою в живіт, як то ти вмієш!

Начкові не треба було й говорити цього. Ледве став добре на землі по сильнім потрясенню, а вже уставивши свою коротко обстрижену голову як баран до бодення, з усеї сили вдарив господаря чолом під бік так напруго і

несподівано, що цей аж зойкнув і лівою рукою вхопився за бік, випускаючи з неї Начкову обшивку. Але в тій же хвилі він голосно крикнув з болю і підхопив праву руку до уст: рука обливалася кров'ю з довгої, хоч і неглибокої рани, яку заподіяв йому Владко ножем у долоню.

— А щоб вас чорти побрали, прокляті бахурі!—закляв неборак наздогін братам, що втікали з усеї сили, плюнув і зі стоїцьким супокоєм виняв із-за пазухи хустку та почав нею зав'язувати скалічену руку.

А хлопці тим часом ях вихор ускочили в кукурудзу і тільки зашелестіли високим бадиллям.

— Тримай! Лапай злодіїв! — загукали сусіди, що якраз надбігли на поміч пошкодованому господареві.

— Е, дідька ви зловите, не їх,—мовив господар.—Навіть не трудіться. Нехай собі погуляють, уже я їм дам за своє.

І говорячи це, він притримував зубами один кінець хустки, щоб міг здоровою рукою зав'язати вузол на скаліченій долоні.

— Та що вони зробили вам?

— От бачите! Я вхопив їх обох за карки, думав собі: от діти. Був би протріпав їх трохи та й пустив! А чорт їх знав, що це таке ще мале, а таке вже вправне в злодійськім ремеслі. О, з них певно ані один не згине своєю смертю.

— Ну, ну, і що ж вам зробили?—допитувалися сусіди, більше з цікавости на штучку хлопаків, ніж спочуваючи шкоді властителя.

— Та ось бачите що! Один із того чортівського накоренку як мене стусо-

нув головою в бік, під саме серце, що я мало не зомлів. Здається, що там зломив мені пару ребер. А другий у тій самій хвилі вихопив якогось шматок гнипа [1]) та як фалатне мене по руці, адіть [2]), як закровавив.

— А! — закричали в один голос сусіди та сусідки. — Отто діточки! Бодай не виросли більші! Бодай їм батько повісився! Щоб і слід їх загинув! Ну дивіться, люди добрі, що то тепер за покоління виростає? Ісусе Назаренський, наверни їх десь на зломання карку, але не між народ християнський!

— А всьому винно те прокляте місто! — докинув один сусід. — То правдиве пекло, де чорти плодяться. Стягається туди всяка голота, як мурашки до гнізда, а потім розлазиться відтам і жити людям не дає! Чи городина, чи садовина, чи курка на оборі, чи що найменше, всього пильнуй, ніщо перед ними непевне!

Стара ненависть селян проти міста й міщан відізвалася гучною луною серед усієї тої громади, і довго ще важкою хмарою над головами цеї громадки стояли прокляття та нарікання на місто.

А пошкодований господар стояв тим часом на серед своєї нивки, блідий, але спокійний, і водив очима по загонах, оцінюючи руїну, яку заподіяли йому зухвалі вуличники, особливо в картоплях та кукурудзі.

-- Ну, і згляньтеся, людоньки, скільки ті шельми наробили мені шкоди! — бід-

[1]) Гнип — ножик.
[2]) Адіть — дивіться

кався господар, перериваючи безцільні падькання кумів і кумась.—На ринського б і не дивився Ну, і скажіть, як тут чоловік має жити при такім розбою? Адже ж це розбій у білий день! Але ні, я їм того не подарую. Я їм покажу, куди стежка в горох. Вони думають, що я буду за ними бігати по дебрах, як шалений. Ні, нехай собі летять. я їх віднайду в самім гнізді На щастя знаю, де їх шукати, це тої грубої грайзлерки на Гончарській харцизяки, не знаю, чи синки, чи вихованки, але мені це все одно. Запакую я їх до Кармелітів[1]), нехай там трохи просидяться, а вже гунцвот[2]) не моє ім'я, коли не попрошу в поліції, щоби їм перед тим порядно вигарбували шкіру.

Не так би був іще співав шановний Волецький господар, якби був знав, що роблять хлоп'ята, вирвавшися з його рук. У граничнім рові, що відділював його кукуруд зу від толоки, між лопушшям лежала ціла купа наламаних кукурузяних шульок, кілька великих бруквів і купа картоплі. До того складу шмигнули манівцями втікачі і навантаживши свої пазухи, кишені та шапки накраденою яриною, не вважаючи на близькість господаря, виповзли ровом до поблизького яру, а яром погнали вгору до своїх товаришів.

Стефко з гори, захований за терновим корчем, бачив усю ту історію, бачив, як брати попалися в руки господаря, як

---

[1]) Бувший манастир Кармелітів, перемінений на в'язницю. (*Ів. Фр.*).

[2]) Гунцвот—з німецького, собаче ім'я.

вирвалися від нього і щезли серед кукурузи. Відтоді минула добра хвиля, а хлопців не було видно. Вже Стефко думав, чи не перелякалися вони та не втекли до дому, коли в тім із дна яру, що розявився тут же перед його ногами, почув легке псикання.

—Пст! Пст!

—Хто там?—скрикнув Стефко похиляючи голову в той бік, відкіль чулося псикання.

—Чи це ти, Стефку?—запитав притишений голос Владка.

—Я А що там?

—Ходи сюди, поможи нам забрати. А швидше!

Не надумуючися довго Стефко на лоб, на шию кинувся вниз по стрімкій стіні яру. Потовкся порядно, подряпав собі лице о якесь колюче зілля, закровавив руки, якими силкувався задержатися, та за те в одній хвилі був на дні яру і важко сапаючи стояв біля обох братів.

—Не летить там хто за нами?—запитали брати в один голос.

—Ні, ніхто не летить. А ви що тут маєте?

—Як то що? Те, по що ходили. На, бери, поможи нам нести і ходімо швидко до лісу!

Стефко стояв остовпілий на вид здобичі, принесеної в такій великій силі не вважаючи на таку грізну небезпеку.

—Чорт у вас сидить! — скрикнув. — Аджеж жолоб мав вас у руках. І ви не боялися ще рвати?

—Бояти то ми боялися, бо якби хотів летіти за нами, то був би міг зло-

вити нас. Але знов як ми нарвали, то гріх було лишити.

—Ну, а як же ви вирвалися від жолоба?

—Га, га, га!—зареготався Владко.—Попам'ятає він нас! Бачиш, оцим майхром[1]) я розфалатав йому руку, як полядвицю.

—А я як кобзнув його маківкою[2]) під щеблі, то певно зломав йому зо два.

—А він мабуть поміркував собі, що забагато два гриби в борщ, і пустив нас на фрай[3]).

—Га, га, га!—засміявся Стефко.—Козаки з вас, нема що казати. Го, буде троєння[4]), аж усі чорти розвеселяться. Ану, голота, до лісу!

Це мовлячи Стефко свиснув на свою компанію і ховаючися тут по ярах, тут виринаючи мов кертиці з-під землі, знов шниряючи мов миші з нори до нори всі поспішали до Волецького ліска.

Не минуло й пів години, а вже в віддаленім закутку лісу, в ярку, біля коріння крісла́того дуба палахкотів огник із сухих гілляк і листя, а в жару пеклися картоплі і обтереблені з листя шульки кукурудзи, а Стефко сидячи на грубім корені, як який король, видавав накази і обділював розсаджену довкола дітвору рівно покраяними шматочками брукви.

Начка і Владка знов нема в компанії. Разом із двома іншими хлопчаками вони пішли на губи; ніхто так добре як вони не знає в цьому лісі полянок і корчів, де

---

[1]) Ножем. (*Ів. Фр.*).
[2]) Ударив головою (*Ів. Фр.*).
[3]) Пустив на фрай—пустив на волю.
[4]) Їдіння, баль. (*Ів. Фр.*).

завсігди, не вважаючи на численних аматорів грибозбору, можна знайти кільканадцять гарних голубінок, сироїжок і інших губ, придатних до печення. Заким вони вернуть, компанія перегризає по шматку брукви, але найліпші, найсоковитіші шматки лежать на боці, на зеленім лопусі заховані для тих, що збирають губи. Картоплі ані кукурузи перед їх приходом ніхто не сміє їсти: упечені шматки відкладають на бік у гарячий попіл.

Боже, як чудово довкола! Тиша, сонечко гріє лагідно, хилячися вже до заходу. Старі дуби стоять простягаючи вгору свої могутні рамена і гріються до сонця. Лише задумана береза над яром посумніла і мов золоті сльози без вітру ронить до долу свої пожовклі листочки: кап, кап, кап! Жовна застукала в конарі[1]. Капають від часу до часу на пів достиглі жолуді з дубів, і лише десь-колись ледве чутно долетить до цього відлюдного сховища голос бляшаного дзвінка на шиї у корови, що пасеться десь за битою дорогою, в зубрянському зрубі. Діти, самі того не спостерігши, затихли, слухають легесенького хрускоту огнища, озираються докола широко витріщеними оченятами, в яких із під грубої кори міського зіпсуття, передчасного сирітства, нужди і занедбання проблискує щира радість, те хвилеве, але чисте щастя, яким надихає людську душу гарна природа. Ось маленька, жовтава лісова мишка вибігла зі своєї норки, приваблена теплом і лісовою тишею, сіла на пні під густим корчем

[1]) Конар - гілка.

ліщини і нараз немов закаменіла, вперши оченята в невиданий досі кровавий блиск горючого огнища. Потім піднесла до мордочки свої дрібні оксамітові лапки, немов би хотіла ближче придивитися дивному явищу, та нарешті живо рухаючи білими вусиками вскочила на ліcковий корч, ухопила навислий на гіллячці горіх і моментально сховалася зі здобиччю в своїй норці. Діти з німим подивом гляділи на прегарного звірика, але ніхто не поважився крикнути, тим менше кидати за ним патиками, або сполошити його. Пощо полошити? Адже воно не робить нікому нічого злого, та й діти також у тій хвилі не хотіли робити нікому нічого злого. Це вже не зграя львівських вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільности,—це купка добрих, тихих дітей, що бажають пестощів і любови, здібні до всього, що добре й великодушне, тулилася в яру коло коріння могутнього старого дуба, біля огнища. На жаль це огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність, як була так і буде вдесятеро прудкіша до пімсти і кари, ніж до любови, пробачення та материнської дбайливости.

— Гурра!—почулися голосні окрики з другого кінця яру, і з зеленої гущавини, немов щупаки з очерету виринули почервонілі з розчіхраним волоссям, убрані в павутину та сухе листя, але веселі голови хлопчаків. Шапки несли в руках, а в кожній шапці повно грибів.

— Гурра!—привітала їх уся компанія.

— Оце раз кляві яндруси! Шпануйте, що грибів намухрали! [1]).

— А щоб вас качка копнула! А де ж ви такі кляві голубінки наскочили?

— Ні, я все своє кажу, що ті бестіони мають до всього щастя. Кинь їх із поду, то вони певно, як кіт, упадуть на ноги.

— Вибери їм очі, то вони як багач будуть плечима бачити.

Серед таких радісних окриків уся компанія обступила щасливих хлопчаків. Особливо Владко і Начко були в гонорах, до них були звернені всі вищі делікатні промови, вони були, так сказати, героями дня. Від них забрали губи, які під Стефковим доглядом почали чистити і пекти, відломуючи від кожної корінець і щедро посипаючи те місце сіллю. Губ було стільки, що на кожного з товариства випадало по три штуки, а надто лишалося ще по одній для Стефка, Владка і Начка. Розділу губ, як і всіх інших речей доконувано гуртом, серед сварні та гармидеру, але якнайсумлінніше і з узглядненням усіх можливих вимогів справедливости. Тільки Владко і Начко, почуваючи свої заслуги, не мішалися до тих суперечок, але сиділи біля огнища під дубом, смачно заїдаючи полишені їм шматки брукви і радісно оповідаючи про свою мандрівку по лісі за губами; пильно слухала їх з витріщеними оченятами і з отвореними устами купка наймолодших

---

[1]) Славні хлопці! Глядіть, скільки грибів назбирали. (*Ів. Фр*).

у компанії хлопчиків, шести та семилітніх лобузів, що заздро і з подивом гляділи на кожний крок братів, хапали кожне їх слово і певне всю ніч, лежачи десь по брудних, вонючих кутах своїх нужденних помешкань будуть мріяти про ті чудеса природи, про пригоди серед лісової зелені, про ті приємності та розчарування грибозбору, які в тій хвилі так пророчисто, доповняючи один одного, розмальовують перед ними Владко і Начко.

— Кукурудза готова! Гей, до кукурудзи, бахурня!—кличе Стефко і всі просто кидаються до нього. За кукурудзою йдуть печені картоплі з губами—«панська страва», як висловився хтось із товариства. Все це споживають серед голосних сміхів, жартів і добродушних дотинків. Цей згадує свій «дім», своїх «старих», родичів чи опікунів, той клене маистра, що нагнав його з терміну, інший висміює школу або столярську робітню,— одним словом, конверзація[1]) йде загальна, оживлена, суто переплітана пластичними дотепами в вуличнім жаргоні. Діти, що ще перед хвилею були лише дітьми, сотворіннями в ряді інших творів природи, тепер незначно, але цілковито перемінилися на репрезентантів певної суспільної верстви, певного людського типу, і виразно виявили всі особливі прикмети того типу.

Сонце зайшло вже, коли весела, гутірлива громадка по пам'ятній прогульці вертала до Львова. Громадка розбилася на купки, по двоє, по троє, що йшли собі

[1]) Конверзація—розмова.

свобідно, не слухаючи вже ніякої команди, тим більше, що Стефко, обпакований досить значними рештами неспожитих картопель (придадуться на голодне завтра!) йшов із самого заду. Дивна річ, що Владко й Начко йшли самі і пригноблені, немов нараз упали з тої висоти, на якій стояли ще перед хвилею. Ніхто якось ними не займався, ніхто не поспішався притягти їх до своєї групи і вони йшли окремо, один біля другого, і мовчали. Якісь недобрі прочуття мучили їх; чим ближче до Львова, тим більше змагалося в них почуття якогось неспокою, якоїсь тривоги, щось немов чорна хмара, вагітна громами та градом, яка самим своїм наближенням насичує повітря електричністю і викликає незвичайне напруження та тремтіння в нервах людей і звірів. Ні один із братів не силкувався вияснити собі причину цього незвичайного і неприємного стану, на дні дитячих душ клубилося темне почуття вини, але свідомість не осмілювалася зірвати з неї останню заслону.

— Владку, — сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від цитадельної гори, — як думаєш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по такім довгім гулянню?

Тон і слова мали очевидно намір напровадити на Владка ліпший гумор, але хибили цілі вже хоч би тому, що слова були сказані якось холодно, очевидно по довгім і зусильнім надумуванню, та й тон відповідно до того був силуваний і неприродній.

— Ет, що там про це говорити!—відповів поважно Владко.—Що буде, побачимо.

Але й його думка зовсім не була така стоїчна, як його слова, навпаки, вона працювала сильно, творячи фантастичні пляни, як би то і де би то сховатися так, щоб ніхто на світі не міг побачити ані його ані Начка, щоб нависле над ними лихо—яке, від кого і за що, про це він силкувався не думати — минуло, а вони зі своєї безпечної схованки заграли б йому на носах. І пішли сцени за сценами, як то вони жиють собі ні для кого незримі, а самі бачучи все і всюди маючи доступ, і беруть, що їм подобається, мають усе, ні за що не платять, роблять, що хочуть і сміються з усякої біди. А тим часом ноги, хоча з кожною хвилиною роблятьcя немов якісь важкіші, несвідомо і ніби проти їх бажання несуть їх наперед, щораз ближче до цілі, до помешкання їх опікунки Войцехової. Вже вийшли на перевал цитадельної гори, вихилилися з-за її гребеня, і понижче їх стін розсипався весь Львів півмісяцем на дні долини. Левик на міському ратуші блискотить і горить в останньому промінню заходового сонця, бернардинський годинник [1]) видзвонює сьому годину, мулярі б'ють у дошки на «фаєрант» [2]) десь коло св. Миколая, на пів прозорий блакитнуватий туман стелиться над містом і зливається в віддаленню з темною зеленню ліска на Високім Замку...

---

[1]) Годинник на бернардинському костелі.
[2]) фаєрант—кінець роботи.

Але що це народ стоїть купою на Гончарській, саме перед грайзлернею Войцехової? Мужчини і баби, дроворізи з пилками і сокирами, муляр з кельнею, служниця з двома коновками води. Бойко зі сливами та виноградом у двох кошиках, ганделес із перевішеною через плечі парою старих штанів,—все те обступило когось, слухає чогось, киває головами, жестикулює. З-поміж чорних халатів, зрібних сорочок [1]) та перкалевих фартухів і спідниць миготить жовта мосяжова бляха поліціяна. Іншим разом подібний вид був би для хлопців принадніший від медяника і вони щодуху побігли би, щоб своїми фігурками побільшити вуличне збіговище, але тепер раптом видалося їм, що було б далеко ліпше, як би перед грайзлернею Войцехової не було ані живої душі. Що більше, придивившися з гори трохи ближче тій вуличній групі, оба брати почули нараз, що вони підійшли до неї занадто близько і немов на команду завернули назад і пустилися навтеки. І не без причини. В середині групи обік поліціяна вирисовувалася на рожевому тлі вечерового неба кремезна постать господаря з Вільки, якому вони сьогодні крім шкоди на ниві зробили також шкоду на тілі.

— Лапай! Держи їх!—залунали голосні окрики з групи перед грайзлернею, і раптом видалося братам, що небо покрилося густими хмарами, що дерева, які отінюють вулицю, нахиляють свої гілляки

[1]) Зрібна сорочка—сорочка до роботи.

аж до землі і спиняють не лише їх кроки, але навіть спирають їм дух у грудях, і що вулична курява під їх ногами переміняється на липку смолу, що чіпляється їх босих ніг, тягнеться за ними і зупиняє їх кроки.

— Ага, тут ви, пташки!—чути грубий голос над їх головами і якісь тяжкі руки мов молоти спадають на їх плечі і валять їх обох разом на землю.

— Мамцю! Мамочко! Рятуй нас!—зойкнув Начко заносячися конвульсійним хлипанням, коли тимчасом Владко закусивши губи аж до крови бив руками і ногами, силкуючися вирватися від переслідовника. Та даремно. Швидко майже вся вулична юрба зібралася довкола них. Поліціян узяв їх обох за карки і попхнув наперед себе; обік нього кленучи та лаючи поганих лобузів ішов пошкодований господар, а за ними цікава, галаслива вулична юрба.

— До поліції з ними! До арештів! Іще сьогодні протокол зложу!—повторяв господар.

Хлопці йшли машинально, майже не бачучи та не чуючи, що діялося довкола них. Начко все ще хлипав судорожно, а Владко гриз уста. А довкола них літала груба лайка і прокляття побожних кумась, кремкі дотинки робучого люду і вереск вуличної дітвори.

— Мій Боже, таке то ще мале, а таке вже зіпсоване,—зітхала якась бабуся, милосерно киваючи головою.

— А щоб їх і повішали, то не було би шкоди, моя кумочко,—викрикав пискливий голос Войцехової насеред вулиці.—

Бо ви не знаєте, скільки я з тими бахурами день-у-день нагризуся, намучуся, скільки їх натовчу та навпоминаю! Але де там! Видно, що вже одно з другим вродилося під такою злодійською звіздою. Богу дякувати, що вже їх тепер беруть, принаймні клопоту позбудуся.

Владко, йдучи поперед поліціяном поруч із своїм братом, чув оці слова. Голос Войцехової був йому аж надто добре знайомий.

Навпаки свойому звичаєві цим разом хлопець нічого не відповів їй, але порівнявшися з нею і бачучи, що вона дивиться на нього, показав їй язик.

— О, бачите, злодійське насіння!—заверещала Войцехова.—Ведуть його на кару, а воно ще не покидається своїх чортівських штук. Чекай, чекай, ти урвителю, будеш ти тепер знати, кому показувати язик! Пізнаєш ти, до чого ведуть твої збитки!

— Але той другий видається якийсь тихіший, потульніший,—мовила якась добродушна молодичка.

— Куди тобі!—закричала Войцехова.— Один як і другий росте для шибениці! То тиха вода, що береги лупає, мовчок, але ні на волос не ліпший від тамтого. Де один, там і другий. Ні, кумо, я все своє кажу: що під злодійською звіздою вродилося, це лише шибениця направить!

Брати не чули вже того гострого засуду: в супроводі поліціяна, пошкодованого господаря і юрби цікавих вони пошкандибали до поліції.

1889 р.

ПОКИ РУШИТЬ ПОЇЗД.

— Черепаха їде!

Локомотива—«Черепаха» ще спала. Спочиваючи на трьох парах масивних сталевих коліс вона бовваніла в ряді інших машин, потонувши долішньою половиною свойого тіла в густій пітьмі, що залягала простору шопу. Тільки горішня часть шопи легесенько розвиднювалася. Крізь грубе, ровковане, зеленковате скло, з якого був зроблений дах шопи, просочувалися перші хвилі літнього досвітка, ті слабенькі, синьо-рожеві, напівсонні ще усміхи природи. До шопи вони доходили в десятеро слабше, ледве замітно, сіро-зеленкуватими проблисками. В тих проблисках лійковатий грубий комин машини і її кремезний круглий хребет зарисовувалися серед темряви якимись фантастичними контурами.

— Черепаха їде!—крикнув голосно надкондуктор, проходячи поуз шопи, та так, щоби його почули робітники, що спали тут же побіч. І вони почули його. В комірці, що служила їм спальнею, зчи-

нилася метушня почулися заспані голоси, гуркіт стільців, пропіяглі позівання, плюскіт води, котрою робітники промивали заспані лиця, і по якімось часі два чоловіки в робітницьких блюзах відімкнули широчезну браму шопи і вийшли до середини.

— Ну, стара, спиш?—мовив один, клеплючи «Черепаху» по залізнім животі.— Ану но, покажися, як ти виглядаєш!

Крізь відчинену браму бухнула до шопи широка хвиля світла—не того різкого, сонячного, бо сонце ще не зійшло, а того лагідного, поранкового, що плило просто з безмірної синяви неба, з рожевих рум'янців і золотих проблисків сходу, від блідого місяця, що запізнившися насеред неба немов не знав, що робити з собою, чи сховатися де, чи світити, чи загаснути. При тім світлі видно було в шопі досить добре і робітники почали поратися біля «Черепахи». Вони чистили її, підмазували колеса, вигрібали попіл із паленища, наповнювали водою котел. Рівночасно два палячі[1] з гуркотом накидували в тендер кам'яного вугілля, перекидаючися якимись не дуже приязними словами. Ось надійшов і машиніст і почав щось поратися коло машинерії, тут підмазуючи оливою, там стукаючи невеличким молотком, там знов відчиняючи і замикаючи якусь кляпу.

Але «Черепаха» стояла холодна, нечутлива, мов заклята царівна в скляній труні. Крізь скляний дах її труни заглядав чимраз цікавіше молодий день; його зеленкуваті, скляні очі почали звільна

[1]) Паляч—кочегар.

наливатися зразу сріблястим, далі золото-рожевим блиском. Крім шелесту щіток, котрими чищено машину, брязкоту залізних лопат і гуркоту вугілля в тендері не було чути нічого. Робітники робили своє діло мовчки; один паляч покинув роботу коло вугілля і пішов додому снідати: йому прийдеться їхати сьогодні з «Черепахою» в дорогу. Машиніст позіхав. Була п'ята година; він спав ледве чотири години і мав перед собою ще оцю п'ятигодинну туру [1]), поки дістанеться до дому і буде міг відпочити цілих дванадцять годин.

Машина ще спала.

—А що, буде готова «Черепаха»?—крикнув надкондуктор, вертаючи зі свого обходу і зупиняючися в брамі... Його груба, висока фігура ясно відрисувалася на тлі сходового неба, облитого величезною пурпуровою пожежею з золотим, тепер уже аж до білости розжареним низом. В тім світлі кругле, товсте надкондукторове лице виглядало мов налите огнем, а його чорна, густа борода була немов перетикана пурпуровими нитками.

Робітники не відповідали нічого. Обчистивши і впоравши машину, вони помагали накидати вугілля в тендер. Тільки машиніст буркнув недбало:

—Зараз буде готова.

—Прошу казати розпалювати. За чверть години заїзджайте!—мовив надкондуктор і пішов далі.

---

1) Тура—шлях, маршрут.

Паляч від «Черепахи», згорбившися мов віл, коли його впрягають у ярмо, подався на своє місце, східцями між машиною і тендером, і випростувавшися на хвилю щез нараз. Зігнувшися, він потонув у темнім гирлі паленища і почав розкладати вогонь. Зразу він поклав і підпалив кілька дрібних соснових полін, а потім, коли ті горіли, почав обкладати ту ватру з боків і зверху вугіллям. Дим синявими клубками вився з ватри, псотливо [1]) залітав палячеві в червоні, кров'ю підбіглі очі, але цей не противився, робив своє, привик до того. Швидко в паленищу гудів і тріщав уже чималий огонь; купа вугілля, накладена палячем, завалилася, жевріючи та тріскаючи, її привалювали щораз нові вугляні брили. Дзвеніла залізна шуфля [2]), накидаючи їх в огнище, але в кітлі було ще тихо.

Машина ще спала.

Та ось у кітлі почулося легеньке булькотання, мов несмілий ропіт якогось нового, ще слабого і несвідомого життя. Ось легкою струйкою понеслися з труби перші клубки білої пари, понеслися і зараз перестали, спинені вмілою рукою машиніста. Гов, дітоньки! Не туди вам дорога! Будьте ласкаві он туди, у той толок, у той порожній вал! Сміло! Сміло! Самі собі відчиняйте дверці! Не ждіть, дітоньки, аж вам хтось відчинить. І не бійтеся, що там трохи тісно. Тільки сміло! Тільки далі. Потіснітьcя трохи,

---

[1]) Псотливий—пустотливий.
[2]) Шуфля—лопата.

бо в тій тісноті ваша сила. Тільки там ви пізнаєте, хто ви і що можете!

«Черепаха» дрогнула. Щось мов важке зітхання стрепенулося в її залізному нутрі.

— Ах, як же я смачно спала!

Вона прокинулася. Вже в паленищу вогонь гуде. Вже в кітлі вода починає грати мов у величезнім самоварі, зразу довгими, пискливими тонами, далі жалібно, мов просячися на волю, далі уривано, грізно, мов сварячися і грозячи, а ще далі люто клекотячи, булькочучи, ревучи та виючи. Та машиніст не дбає. Він радий тим проявам сили, він знає, що вони мусять ще побільшати, геть значно, значно побільшати.

— Е, небого, «Черепахо», не так ти ще в мене заспіваєш! Ану, Максиме, піддавай жару!

Паляч Максим працює не озиваючися. Дзвенить шуфля, гуркочуть брили кам'яного вугілля,що котяться в паленише, кров'ю налилося Максимове лице, піт котиться градом із його закоптілого чола. Гуде вогонь, грає котел. Ось рушився толок, а на версі машини манометр зробив перший оборот. Машиніст ухопив за стерно. Почувся довгий свист. «Черепаха» рушила з місця.

Рушила і немов завагалася. Її рух був лінивий, і зараз же з бокових її вентилів бухнула пара сичачи страшенно. Але машиніст держав її в руках. Випустивши пару, скільки йому треба, він клацнув маленькою ручкою і замкнув кляпи. Цей маленький, невинний рух машиніста був

немов удар незримого батога для цього величезного залізного коня. Вона стрепенулася, фукнула раз, потім другий, третій, а далі фукаючи частіше, частіше, частіше вийшла з шопи. Ціле її тіло, а особливо її мідяні та мосяжні прищіпки, ґачки, кляпи, шруби—все те заблищало на сонці, заіскрилося. Гордо та пишно сунулася «Черепаха» по шинах[1]), не квапляючись, поки не стала на своїм місці.

—Пришибувати отих п'ять тягарових вагонів!—крикнув надкондуктор. «Черепаха» рушила. Це починалася вже її робота. Вона свиснула скажено, зашипіла, мов тисяча лютих гадюк, затемнила сонце на хвилю клубами пари і бовдурями диму,—бачилось, страх не рада була йти до такої низької роботи, як шибування вагонів та й то ще тягарових. Та дарма, мусіла.

Ось уже вагони пришибовані, поїзд, що має йти з «Черепахою», уставлений і вона гордо стоїть на його чолі. Забрязчав перший дзвінок. Один робітник бігає з вагону до вагону змітаючи та роблячи порядок у нутрі; другий залізною вилкою напинає на поїзд линву безпеченства, вкладаючи її в ґачки на кожнім вагоні; третій порається коло коліс, підливає оливи на осі; інший іде верхом по вагонах і наливає керосину до лямп. Кондуктори ліниво похожають побіля вагонів. Публіка стягається помалу.

«Черепаха» стоїть і жде. Здалеку подумав би хто, що вона нічим не відмінна

[1]) Шини—рельси.

супроти тої «Черепахи», що перед годиною спала отам у шопі. Та підійдіть до неї ближче! Вона вся аж пашить таємним огнем. У її нутрі вже не булькоче, не сичить, не клекотить,—вона вся, всіми своїми частями грає, бренить, мов муха зловлена в павутину. Манометр літає мов шалений. Машиніст держить за стерно, готов кожної хвилі пустити в рух цю величезну, сконцентровану, скажену та при тім вповні опановану силу. Обернена чолом до сходу «Черепаха» глядить своїми скляними, підсліпуватими очима на безконечну, рівну дорогу. Вона без руху, але бачучи, як скажено б'ється її металевий пульс-манометр, як люто вищить її нутро, так і боїшся, що ось-ось вона зірветься з місця, скочить мов дикий звір і побіжить, пожене в безвісті.

—Від'їзд!—крикнув кондуктор із заду поїзду.

—Від'їзд—крикнув другий.

—Трарара! — заграла трубка надкондуктора.

Машиніст торкнув «Черепаху». Свист—аж у вухах залящало. Шипіння—аж боки машини мов надулися з натуги: А потім фу! фу! фу-фу! фу-фу! фу-фу-фу-фу!

І пішло фукання часто, частіше; ще частіше, поки його не заглушив гуркіт поїзду, стук коліс о шини, брязкіт ланцюгів і якорів, уся ота колосальна, дика та могутня музика поїзду, що входить в рух.

А «Черепаха» на чолі поїзду не йде, а пливе, бренить, фукає, робить боками, тремтить, сипле іскри, бухає димом і

парою, мов жде, не діждеться тої хвилі, коли буде могти вповні розігнатися, розбігтися, показати свою силу. Ану, просторе, тепер ми поміряємося. А гей, дорого,—під ноги мені! Ану, кілометри назад, назад поза мене, десятками, сотнями! Живо, живо, бо «Черепаха» їде! Далі, «Черепаха»! Наперед, усе наперед!

1898 р.

БЕЗ ПРАЦІ.

Казка.

I.

Був тут собі в нашому селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай Бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Щоправда, лінивство його багато де в чому неподібне було до мойого або твойого лінивства, шановний читачу, і коли б нам прийшлося щодня зробити хоч половину тої роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то без сумніву нам би здалося, що ми зробили бодай половину мітологічних Геркулесових робот. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепав косу, в'язав льон, косив, молотив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молов зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з річки, одним словом робив тисячі тих важких, а ненастанних праць, що становлять зміст хлопського [1]) «життя». Від рана до ночі все на ногах,

[1]) Хлоп, хлопський—в Галичині те саме, що селянин, селянський.

все занятий, він мало чим ріжнився від незлічимої многоти тих сірих постатів, що розсипані по широкім Божім світі, лазять і снуються по ньому мов мурашки і гинуть як мурашки. Вони становлять неначе частину самої елементарної сили тої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Живуть, щоби працювати, а працюють, щоби з голоду не вмерти—ось і все. І так раз-у-раз; із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякого полекшення, без ніякого—сказати можна—поступу. Та про те було щось таке, що відріжняло Івана з-поміж сірої хлопської маси, а це було власне його лінивство. На лихо йому, лінивство це не могло проявлятися в ділах, а то задля двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик хоч би й найлінивіший, звичайно мусить десять раз більше робити, ніж найробучіший «інтелігент». А по-друге, доля немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолахою без поля і ріллі, без хати і роду. Виріс між чужими, поштуркуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одежу,—от тим то звичайний тягар хлопського життя пригнітав його з подвійною силою.

«Нанявся—продався»—каже приповідка, а що ж би то був за господар, котрий би купивши таку цінну річ, якою є людська сила робоча, не старався визискати її якнайосновніше з усіх боків, до останньої краплини?

От тому то лінивство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, то значить тим, щоб він нічого не робив. Про це при його стані навіть гадки не мало бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, в тім, що він раз-у-раз бурчав, зітхав і проклинав. Бурчав і нарікав він встаючи рано, проклинав сходяче сонце, з ненавистю поглядав на ті ниви, злиті його потом і оброблені його руками, а які приносили весь дохід кому іншому; а хоч ніколи не міг відважитись на те, щоби проклинати або бити господарську худобу, ту худобу, до котрої, звичайно прив'язувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все таки годуючи, поячи і чистячи улюблені воли або жереб'ята він «виварачав» на господаря, бурчав на багачів взагалі або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кожний, хоч би найнужденіший, шматок хліба працею, а надто ще такою важкою, пекельною працею. Не за діла затим,[1] а за слова і «охвату» осудили Івана селяни, прозвавши його Лінюхом. І по свойому вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, квасне та якесь заспане лице, осовілі очі, все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, котра заражувала і обезсилювала других. В роботі хлопській, рільничій, переважно гуртовій, приклад,

[1]) Затим—з польського, отже.

заохота, ота зараза моральна займає дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у котрого «очі грають» і «жили ходять» при роботі, є великим скарбом; хоч сам він нераз менше робить ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хутких та кріпких рухів робота всім іде спірніше, легше і краще; здобуток показується звичайно багатий і люди не потомлені та вдоволені самою працею більше, ніж заплатою. «Такий уже дух на робітників наскочив»—говорять господарі і добре пильнують, щоби того «духа», то є власне того робітника, що так уміє другим «духа додати», задержати при собі якнайдовше. Зовсім інакше діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: «три дні не їж, а весело дивися!» Такий робітник, що не весело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вид, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують других, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда не смашна, і час довгий, і господар нелюдяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало і не до ладу. А що найголовніше, що головний винуватець звичайно чинить вид, немов то «моя хата з краю, я нічого не знаю»; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого і господар мусить мовчки сам в собі гнути злість, та хіба зарікатися, що на

будуче не прийме до роботи проклятущого «бурмила».

От таким то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінюх і це була причина, що його не любили господарі і не радо брали його на службу, платили йому менше чим другим, а кормили його гірше, а не раз навіть без вини наганяли зі служби. Та все це не то що не поправляло, не підохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світу. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, котру він кожного дня, кожної години мусів поборювати з найбільшою натугою всіх своїх сил, а в котрій про те ніколи не міг засмакувати.

II

Одного дня післав господар Івана до лісу, щоби дров сухих нарубав, в'язанку нав'язав і до дому приніс. Днина була літня, робуча і господар не хотів для крихти сухариння мучити коней. А що Іван змучиться — це байка. Такому лінюхові це навіть до здоров'я причиниться, коли трохи примне кості.

Ішов Іван у ліс із сокирою за ременем та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоби хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи, — зітхнув він нарешті, — що тобі завинила душа моя, що ти її засудив на оцю вічну каторгу! Чи-ж не змилуєшся наді мною, чи не позволиш

мені хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці? Ой, бо допекла мені вже до живого та праця! Ненавиджу її, як невольник свої каидани, але так само, як невольник кайданів, так я її не можу позбутися й на хвилину. Навіть у сні не перестаю працювати, не можу розстатися з моєю мукою. Боже, змилуйся надо мною! Позволь мені хоч день один, хоч одну годину прожити без праці, без думки про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якось задзвеніли в Іванових ухах. Зірвався на рівні ноги і напружив слух; здавалося йому, що в голосі його власних слів дзвенів якийсь інший, чужий голос, гострий, що сверлував його душу і наповнював її дивним неспокоєм. І ось він заглибив свій слух в лісову тишу, в ту тишу, голосну, живу і вічно рухливу, мов хвилювання океану. Але нічого особливого не почув. Було саме полудне, сонце пекло і жевріло посеред безхмарого неба; величезні дуби, ялиці і берези дрімали недвижно над Івановою головою, розкішно гріючи свої вершечки в сонячнім сквері; в тіні їх гущавини гралися мільйони дрібнюсіньких комариків, а рої їх підіймалися і опускалися мірно, видаючи своїми крильцями ніжний, ледве чутний, але мелодійний шелест, немов сонний бренькіт якогось чародійського інструменту. Чим довше вслухувався Іван в той бренькіт над своєю головою, тим більше йому здавалося, що душа його виливає в якийсь новий світ, напів прозорий, таємний,

близько сумежний з дотеперішньою дійсністю, та все таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколисання, немов могуча, тепла, м'ягка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісті.

В тім нараз якийсь новий, гострий та проймаючий тон затремтів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був це тон також тихий, ледве чутний, немов би бреніла золота мушка, але тон дивно якось сконцентрований, загострений, бачилось—повний несказаного болю і розпуки, невимовного благання. Іван відразу пригадав собі, де і коли він чув той тон.

О, це було давно! Ще Іван був пастухом і враз із другими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Ото ж одного разу товариш його, Гринько, звернув його увагу на велику, чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ще ніколи не бачив такої мухи, то й цікаво слідив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надибавши в ній вузеньку дірку від вигнившого сучка, влізла в ню і сховалась.

—Ага, маю її! -скрикнув Гринько і надибавши відповідний патичок, заткнув його в ту дірку і ув'язнив муху.—Слухай, як грає!—кликнув тоді, притуливши ухо до смереки.

Іван з якоюсь тривогою притулив і собі ж ухо до смереки і почув звук тихесенький, тонесенький, та такий безмірно проймаючий, напівболющий, напіві-

жалібний і благаючий, що ціла його істота затремтіла якимось несказаним смутком.

—Гриньку, випусти її!—скрикнув він.

—От то був би я дурнем!—відказав Гринько.—Добре, що її маю. Нехай мені грає!

І поштуркавши затичкою, знов притулював ухо до смереки і радісно прислухувався досить довгу хвилю, а вкінці сказав:

— Але грає! Бігме, що гарно грає!

—Пусти її, Гриньку,—просив Іван.—Мені її жаль.

—Кого тобі жаль? Мухи? Ха, ха, ха! От то мені велика худоба муха!

—Але пощо ж і муху мучити?

—Як то пощо? Нехай мені грає!

—Пусти її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої дебрі завернути.

—Іди, безуме, чого тобі захочується! Не пущу її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирався, бо знав з згори, що так буде, а коли б того не хотів учинити, то старший пастух ще й в карк його наб'є. Та все таки стрібував поставитися на упір з іншого боку.

—Ну, то я сам її випущу!

—Ані мені важся!—скрикнув Гринько.—Це моя муха! Я її зловив і буду її тут тримати, доки мені сподобається А як би ти мені поважився її випустити, то такий тобі празник справлю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від Івана, а надто був багацький син і міг Іванові допекти тисячними способами,

коли тільки захотів. Тож Іван не всмілився задиратися з ним, тим більше, що Гринько все ще стояв коло смереки, держачи рукою затичку і від часу до часу прислухаючися гранню ув'язненої мухи.

— Але ж то грає!—радісно скрикнув Гринько.—Ще я не чув мухи, котра би так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов щось попхнуло його до смереки, приложив ухо і слухав.

Писк не переставав і проймав його дрожжю. Якийсь глибокий жаль проймав його. А коли вкінці відірвався від смереки і пішов дальше за худобою, то розпучливий, жалібний бреньків немов усе біг за ним наздогін, сверлував і мучив його Довго Іван не міг заснути тої ночі, а й у сні бачив нещасну муху зашпунтовану в дереві, чув її писк, але в сто раз голосніший, немов зойк вітру в скальних заломах або немов завід жінки над мерцем.

—Ні вже, будь що буде, а завтра мушу її випустити!—сказав Іван сам до себе.—Скоро тільки худобу вижену до лісу, зараз забіжу до тієї смереки і витягну затичку. Нехай собі бідна муха летить до своєї хати!

З тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так сталося, як він собі уложив. Господиня збудилася трохи запізно, а поки подоїла корови, поки прилагодила Іванові до торби їду на весь день до лісу, поки Іван дігнав худобу з села до лісу, вже сонечко на небі підійшло «на дві коцюби». Коли Іван зі своєю худобою прибув до

вчорашньої смереки, застав там уже всіх других пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував затичку і всі один за другим притикали ухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилю, потверджували, що «славно бестія грає».

— Ага, ось іде Іван Лінюх!—скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І як звичайно, останній надлазить!— додав другий.

— А знаєте,—сказав Гринько,—він учора мало що не плакав за оцею мухою!

— Як то за мухою?—загитали всі гуртом.

— Ну так. Під Милий Бій мене просив, щоби я її випустив.

— А то за про що?

— Або я знаю? Казав, що му її дуже ж то жаль.

— Жаль йому мухи! Ха, ха, ха! Мушачий тато! Мушачий тато!—сміялися пастухи, скачучи довкола Івана і поштуркуючи його зо всіх боків.

— Е, дайте йому спокій!—сказав один. Може то його мати або баба-відьма по смерти мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якось глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старий пастух, парубок може двадцятилітній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуєте! Махайте за худобою! А коли Гринько зловив собі муху і хоче її тут для музики тримати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте!

Сім день тривала та музика; сім день ув'язнена муха бреніла в дереві. Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім день. Муха в смереці не сходила в нього з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бренить пищить, з голоду гине! Коли лягав спати, думалось йому: а муха там не має спочинку, все пищить! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пітьмі, не бачить сонечка, до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотіла! І хоч пасучи худобу часто переходив коло тієї смереки, то все заставав там когось з пастухів, що слухав «музики», то є бренькоту мухи. Інколи й сам він притикав ухо до смереки і за кожним разом дізнавав враження так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом. Може бути навіть, що застрягли йому в пам'яті слова пастуха, що муха то та може бути його мати або баба, перемінена за кару в таке сотворіння, бо інакше відки ж би в нього брався такий жаль, коли всі другі тільки втішаються «музикою»?

А бренькіт у смереці за кожним днем ставався щораз слабший. Вкінці сьомого дня, коли Іван нарешті перший прибув до лісу і не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути проклятущу затичку, щоби випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Притулив ухо до смереки—нічого не чути.

Встромив у дірку тоненький патичок, але в дірці ніщо не рухалось. Ось він устромив назад давню затичку, щоби

другі не казали, що він муху випустив. Ще раз притулив ухо до смереки і надслухував уважно, але бренькоту не було чути.

Очевидно муха здохла з голоду і муки!

А тепер нараз, по чотирнадцяти роках в уха його врізалось, мов вістря ігли, те саме бренькотання, котре колись через сім день по дневі чув у смереці. Він мимо волі затремтів і оглянувся довкола. Боже, чи ж це була б річ можлива? Він якраз коло тої самої смереки, в котрій перед чотирнадцятьма роками його пустий товариш Гринько зашпунтував нещасну муху. Що більше, в смереці стирчав іще той самий патичок, котрий тоді Гринько віткнув був у дірку з мухою. А той тонесенький бренькіт—відки він розлягався? Іван одним духом поскочив ід смереці, притулив ухо—і мало не зомлів. Жалібний, болющий і наскрізь прошибаючий бренькіт справді виходив із тої шпарки, заткано́ї патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув затичку.

Якесь тяжке, глибоке зітхання пройшло по цілім лісі і голосною луною відізвалося в Івановій душі. Потім хвилина мертвої тиші. Потім щось тихесенько зашелестіло в щілині дерева. А потім звільна зі щілини почало щось висуватися. Іван з несказаним жалем і співчуттям вдивлювався в ту чорну точку, в котрій, бачилось, пізнавав чорні лапки, і чорну, блискучу голову мухи. Але чи ж це була муха? Чорні лапки, коли їм ближ-

че приглянувся, видались йому почорнілими, кістлявими руками, зовсім подібними до людських, ба й голова почала набірати людської подоби, почала більшати, змінювати барву і вигляд. Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками. А коли по хвилі відняв руки, перед ним стояв старець з довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказанну втому і ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній не то пустинника, не то божевільного.

III.

— Всякое дихание да хвалить Господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю — сказав тихим ледве чутним голосом. — Ох, спасибі тобі, небоже, сторицею спасибі, що ти увільнив мене з цеї страшенної темниці!

— То... це... ви були, дідусю? - пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати і до кого говорити. — А я думав, що це муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху і гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до цеї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, щоби мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, Боже мій єдиний!

— Але хто ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, Дід бескидський [1]), може чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про котрого казки на вечерницях розказують?

— Той сам.

— Про котрого говорять, що під землею живе і Довбушевих [2]) скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда це, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотири вози би їх не забрав?

— Далеко більше, небоже.

— А правда це, що ви на Чорногорі обернули догори дном тоі камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами, так що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, здвигався я погано при тій роботі, аж мені щось в крижах трісло, так що відтоді випростуватись не можу.

— Так вам треба!—скрикнув Іван.— Було не лакомитися на чужі скарби. котрі б може не одному бідоласі в пригоді стали.

Дід довгим, сумовитим поглядом зміряв Івана.

— Ей, сину, сину,—сказав,—яка ж ти ще дитина.

---

[1]) Бескиди—частина гір Карпат, де живуть українці.

[2]) Довбуш—гуцульський опришок-ватажок про якого серед наших верховинців, гуцулів, ходять ріжні оповідання в роді як про Кармелюка, Гаркушу.

— Добре вам казати: дитина,—скрикнув обурений Іван.—А ось як би вам прийшлося так як мені на кожний кусник хліба, на кожну мізерну лахманину так тяжко гарувати та зносити людські примхи, то певно б ви не тої заспівали.

Дід нічого на це не відповів, тільки раз-у-раз жалісливо хитав головою.

— Але що ж це за такий ворог,—спитав з перегодом Іван,—що вас запакував у отсю щілину?

— Це найстарший опир і чарівник з Бусовищ. Мав він від давна на мене злість, ще задля небіжки жінки.

— То ви й жінку мали?—скрикнув Іван.

— А якже, синку, мав! І лишила мені одним одну дитину, донечку. Господи мій, що то там з нею сталося? Чотирнадцять літ, як один день тому, лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тільки мій слуга, старий Віюк, сліпий остався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стільки до свободи, до лісу, до скал, до гір, скільки до моєї коханої дитини. Ой, сину, що я перетерпів за тих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але Господу Богу слава, тепер усе минуло, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я тобі віддячуся. Ходи зо мною до моєї хати. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи й здужав би доволоктись до дому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тільки добралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо!—сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусів сісти на пеньку.

— Ні, синку,—сказав стогнучи —не можу я йти Ще раз мушу тебе просити о прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуєш свойого труду.

Хоч і який лінивий був Іван, та цим разом він не дався довго просити і взяв Діда на плечі. Старий був легесенький як перо, так що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свобідно.

— Ось туди, синашу, ось туди!—сказав Дід, показуючи Іванові зарослу, майже незаприміту лісову стежечку, що вела стрімко під гору і, бачилось, губилася в гущавині.

IV.

Зразу ніс Іван Діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі невигідна, потім пішла по рівному, а далі скотилася вниз. Але коли опісля прийшлось лізти знов під гору, коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька букових галузок цвігнуло його по лиці, пробудилася його натура і він почав воркотіти. Зразу стиха, але далі все голосніше.

— Що я дурень, цього хіба сліпий не побачить! А щоб тебе тристенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь, кудись на лису гору!.. І по яку другу голову я властиво туди плентаюся? ..—Такі і тим подібні уривані речення час-від-часу вилітали з його уст, при чім він раз-

за-разом енергійно сплЬовував і зовсім не енергіино охав та постогнував.

Дід тимчасом сидів спокійно на його карку, звісивши йому обі ноги на груди, і бьчилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все таки дивна річ: від хвилі, коли Іван почав воркотати, почув він також на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Зпочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше—що має на плечах невеличку боклажку горілки, по якімось часі—що двигає порядну в'язанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подоріж його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко ступаючи під гору по вистирчаючих каменюках.—Коли ж ти перестанеш кепкувати надо мною? Думав чоловік, що собі капиночку[1]) відпочине в лісі, але де тобі! Підкусив мене нечистий витягнути той патичок і випустити отце старе страховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт знає куди. Та й тяжкі ж ці порохнаві костомахи, Господи! Немов би мені цілу гору на плечі втелющив!

І справді, тягар на Іванових плечах робився чимраз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним

---

[1]) Капиночка—Крапилиночка.

дилькотять, що в очах йому темніє, що мліcть на нього б'є. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусить упасти. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але якась невидима сила не тільки не позволяла йому впасти, але навіть не давала йому зупинитись на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей діду!—стогнав Іван, уже не на жарт омліваючи·

— А чого тобі, синашу?—запитав Дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку?,—лагідно відказав Дід.— Сниться тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як то, сниться мені?—ледве сопучи відказав Іван.—Але ж, Діду, адже я паду, ломаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибоньko,—спокійно відказав Дід.—Це тільки так тобі здається.

— Що це ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе? — силувався крикнути, але тільки пропищав Іван.—Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, іди, душеньko!—з незворушеним супокоєм сказав Дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як страшенно був зіслаб. Він дряпався все під гору та під гору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та стрімкою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати!—Пищав Іван.—У мене легке розірветься з натуги!

— Ні, не бійся, не розірветься,—потішав його Дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злізай з мене!—просив і лютився Іван.

— Але, синочку, прецінь же ти дав мені слово. Та й заплату маєш від мене дістати.

— Нехай тебе громи б'ють з твоєю заплатою! Нічого не хочу, тільки злізь! Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже,—мовив Дід.—Уже недалеко.

Злість Іванова перемінилася в розпуку. Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилазили йому з голови, кров у пульсах товклася так сильно, що бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце. Дідові ноги, що обхапували його попід пахи, пекли його, мов розпечені шини. Ніколи навіть у сні Іван не міг виснити, не міг уявити собі більшого труду, страшнішої натуги Безвихідність його положення побільшувало ще те почуття, що чув себе безсильним скинути з себе той нечуваний тягар, дати пільгу своїй натузі. Чув себе вже не самостійною істотою, не робітником, котрий може робити, а може й спочивати, коли йому не хочеться робити, не власновільною робучою силою, котра свідомо направляє своїми рухами, але чув себе чимось похожим на те зерно, що, попавшися між млинове каміння, виконує, що правда, якісь бистрі, безпам'ятні рухи, але заразом що хвиля тратить частину своєї істоти і саме робиться тільки частиною, моментальним проявом тої величезної почвари—праці. Іван справді ціле своє життя чув себе невольником

праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так страшенно болюче та догризливе, таке повне отрути та розпуки, як в отцій хвилі, в хвилі найтяжчої втоми; якої тільки зазнав досі в життю. Вмерти цілковито, моментально щезнути з ряду живих істот видалось йому тепер найвищим вершком бажання, найбільшим щастям. Позбутися життя— адже ж це значить позбутися труду, вирватися з пут того невмолимого тирана— праці, що від найраньшої молодости так важко поклала на нім свою руку. Смерть— то єдиний вихід для таких, як він, нещасних, то відпочивок, то свобода!..,

Ішов власне зі своїм тягарем понад краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли в глибині, видавались Іванові з гори не більшими від корчів ялівцю. Тут же просто Іванових ніг, але може о яких сто сажнів нижче, вистобурчувалася величезна гостра скала, мов затулений п'ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте страховище,— воркотів Іван.—Не хочеш ти мене пустити, то й я тебе не пущу!

І вхопивши обома руками щосили Діда за ноги, Іван одним роспучливим поривом шарпнувся в бік зо стежки і повалився в безодню.

V.

— Ну, ну, ну, ну!—сказав Дід і перший раз засміявся тихим, сердешним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де це він опинився?

Побачив себе на кам'яній платформі, при вході в тісну кам'яну печеру. Скала, що вистобурчилась в виді величезного пястука, заслонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий!—мовив усміхаючись Дід.—Тільки що я хотів тебе просити, щоб ти звернув зі стежки трохи направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з цього, ні з того почув Іван, як гаряче жевриво встиду обілляло все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якось непохоже на те, що пережив перед хвилею, що це недавнє видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Аджеж він кинувся в пропасть! Що ж це з ним діється? Він стрібував рушатись, думаючи, що це тільки йому сниться і він може лежить зомлілий на дні пропасти. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний, і не чув ані сліду тої втоми, котра ще перед хвилею доводила його до розпуки. Навпаки, чув себе здоровим, кріпким і зовсім свобідним.

Встидався тепер глянути на Діда, котрий уже не сидів у нього на коркошах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-не-коли звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу,—сказав Дід, вгадуючи його думки,—а не казав я тобі, що це так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче!

Дід покивав головою, немов би мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати це для себе.

— А чому ж мені так здавалося?—спитав Іван.

—Сказати тобі по правді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не тіло. Тіло, небоже, маєш здорове, що й казати. А ось воля в тебе хора. А ти знаєш, як старі люди кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив це так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сільських господарів, котрі йому не раз подібне говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тимчасом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, вийняв зі щілини великий, золотий ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадів мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в котрій на кінці находилися потайні двері.

— Ходи зі мною, синочку,—сказав до Івана.—Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за котрими показався довгий, темний, вузький коритар, вижолоблений у скалі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчив бодай на те, щоб його веселий, і енергічний настрій знов змінився в якусь знеохоту. Вже навіть Іван почав собі в дусі бурчати і запитувати себе самого, який чорт казав

йому лазити по якихось мишачих норах, з котрих може й виходу ніякого нема. Аж ось Дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило їх зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачив себе в величезній, кам'яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різьбами, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, вистеленій бляшками чистого срібла. Всі меблі в тій світлиці були з гнутих в ріжнородні форми жил заліза і срібла, на котрих лежали плити з прозірчастого гірного хрусталю або фіолетового аметисту. По рогах вибризкували натуральні фонтани, освіжуючи повітря, а на середині в майстерних козубах горіла найчистіша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свіжий запах лісів і полонин.

Дід наблизився до одного стола і своїм золотим ключем тричі вдарив о христалеву плиту.

— Віюку!—крикнув він і голос його, на світі такий тихий, похожий радше на бренькіт комарика ніж на людську мову, тут гримів, мов могучий водопад і розбудив стократний відгомін десь у далеких, безконечно просторих підземеллях.

Ще не перегомонів той відгомін, що гучною хвилею котився з печери до печери, коли в тім десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повторявся мірно раз-за-разом, звільна наближаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із

сумерку дальших печер виринула якась постать — величезна, похожа на колоду дерева, оброслу рапастою корою, з вузлуватим корінням і чепіргатими гіллями. Це був Віюк, невіступний слуга Діда, сторож і опікун лісів бескидських, про котрого Іван ще змалечку багато наслухався в казках. Ледве-не-ледве в тій живій колоді здужав Іван відрізнити почварну, майже шостистінну головище, оброслу жмутами сухого моху та корявими грибами замісць волосся. Очей почвари не міг Іван добачити, бо вони були заховані під довжезними, навислими віями з товстої кори. Гілляки і коріння, це були його руки і ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим голосом запитав Віюк, наближаючися до Діда

— Це я, Віюку, — сказав Дід.

— Пане мій — скрикнув Віюк, — це ти? Чи ж то може бути? Дай, нехай доторкнуся твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк доторкнувшися її, беркиць [1]) перед Дідом на землю, і важке, глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій пане, — хлипав він, — де ж ти бував так довго?

— Потім про це поговоримо, Віюку, — сказав Дід. — А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка твоя здорова, виросла вже така велика, тільки все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернеш.

---

[1]) Беркиць — кинувся.

— Іди Віюку, приклич мені її сюда!

— Сюда? Але ж, пане, чую, що тут є ще хтось крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку, — відказав Дід.— Знаю це добре. Але знай, що сира душа, про котру говориш, це той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої в'язниці. Я винен йому вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тільки, йди по мою дитину Заким обоє сюди вернете, цього чоловіка вже тут не буде.

Віюк устав і погупав знов у далекі печери, та швидко втонув у темряві.

VI.

Коли Віюк віддалився, Дід обернувся до Івана.

— Ну, що ж, синашу, пора тобі до дому. Скажи ж мені, чим можу тобі віддячитись?

Іван стояв, мнучи шапку в руці і не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш. Ти увільнив мене з неволі, то справедливість наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в життю?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряди білих здорових зубів.

— А чого ж, Дідусю, можу я іншого бажати, як не того, чого бажає кожний бідний чоловік? Щоби я не був бідним,

щоби не потребував турбуватися тим, що буду завтра їсти, в що одягнусь, де спати буду ? Щоби я міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила?

— Ой, дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарую, як худобина, а що маю з тої праці?

Задумався Дід.

— Тяжке твоє положення, синашу, і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей, у мене того добра не купити, та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кожний зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко ріжні людці, хрещені й нехрещені, довели б тебе до такого самого стану, в якім тепер находишся.

— Ну... але... може би я... прецінь... якось — пробубонів Іван, чухаючися в тім'я.

— Ні, хлопче, ні! — відказав Дід. — Ти би тільки розпився, розпустився, і на тім кінець. Не тільки бись грошей при собі не вдержав, але й сам бись пропав, знаю це добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потім проклинав.

— Бігме, що не буду! — поспішно крикнув Іван. Усміхнувся Дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знов поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось тут, — і Дід

показав в однім куті яскині насипану величезну купу того металю, що жеврів, мов купа горючого вугля,—я міг би тобі зараз позволити набрати собі з отої купи, скільки би ти тільки міг додвигати. Але вір мені, знаю добре, що це була би лиха заплата за твою услугу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за всякі гроші і скарби, а заразом освободить тебе від тої неволі, котру так ненавидиш, від праці.

— Ой!—радісно скрикнув Іван.

— А при тім щось таке—говорив далі Дід,—чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не злакомиться, чого ніколи не загубиш. Ось маєш! — І Дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстінь, грубий і незграбний, такий які жиди продають сільським парубкам по п'ять крейцарів.

Іван видивився на Діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так отце має бути дар цінніший від купи золота?

— Візьми, небоже, — мовив Дід — і не суди цеї речі зі зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а про те це найцінніша річ з усіх, які я маю-це перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні про що не журиться, тому сповняються всі його замисли, всі бажання. Той усе, чого тільки хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути! — скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

— Не думай, що я хочу тебе ошукати— сказав Дід, подаючи йому неоціненний

перстень.—Побачиш швидко, що мовлю правду Впрочім, якби коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його звернути. Тільки прийди до лісу там, де ти увільнив мене з в'язниці, і крикни тричі: «Діду!» та вдар палицею по дереві, то я зараз тобі явлюся.

— О, я думаю, що не буду потребувати вас трудити, коли тільки це правда, що ви кажете,—скрикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати, — суворо відмовив Дід.—Отже ще раз тобі говорю: як тільки мій дар колинебудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і закличи мене, я візьму його назад. В ніякі інші руки крім твоїх він не піде і нікому крім тебе служби робити не буде, це пам'ятай. А як віддаси його мені, то я тобі взаміну за нього дам який інший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди і бувай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII.

Побачивши себе на вольнім, яснім світі, Іван зачудувався не аби як. Коли недавно тому йшов з Дідом, то йому здавалося, що находиться в якійсь стороні зовсім невідомій, серед величезних скал, трохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів А тепер він побачив себе в місцевості добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, та й яри не глибші понад звичайну міру гірських проваллів. Зміркував, що находиться недалічко того місця, де сидів іншо

війшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пеньок. Туди він і направив свої кроки.

Ішов, не можучи зразу розміркувати докладно все те, що з ним сталося. Чувся тільки дуже вдоволеним, спокійним і певним, мов фляшка наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не хотілося. Одне тільки знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнено. Та тільки не знав іще, чого має бажати в даній хвилі.

Перше, що йому ясно стало в пам'яті, була сокира і дрова.

— От коби то — подумав собі Іван — за ким я прийду на місце, моя сокира була така мудра і сама дров нарубала, а господар щоби збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав, отце було б гарно.

В тій хвилі Іван почув справді в лісі страшенний стукіт та тракіт, немов би сто сокир нараз пустилося рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також туркіт і бренькіт воза, що їхав по нерівній лісовій дорізці. Поки дійшов до свойого місця, вже господар кінчив накладати на віз сухі гилляки. Набір був величезний і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже, — мовив він до Івана, — що ти так розпорядився. Тількищо ми скінчили в полі свою роботу, коли отце прибіг той хлопчик, що ти його післав. «Нанашку — каже, — казав Іван, щоб ви зараз їхали до лісу. Він дров наладив гук [1]), а лісничий по обіді поїхав до

---

[1]) Гук — дуже багато.

місті і через помилку лишив рогачку отворену». Ну, але ж ти, небоже, мусів звиватися, коли ти за півгодини здужав назбирати і нарубати таку величезну купу сухарини. Та ж цього б іншим разом і два хлопи за цілий день не наладили! Я й не думав ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, цих дров нам вистачить до самої глухої осени.

Іван слухав цеї похвали, і хоч їй не дивувався, бо знав, як воно все склалося, то все таки робилося йому якось трохи встидно. Тому то кинувся допомагати господареві складати дрова на віз, але де там! Все, чого тільки доторкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укладалося само на те місце, де було треба, укладалося далеко ліпше і щільніше, ніж би це зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допомогти господареві обв'язати наладований віз залізним ланцюгом, щоби набір добре держався, але й ланцюга не міг дотулитися — той тільки мигнув, дзоркнув, віз затріщав і вже був обв'язаний і обтягнений так, немов би його тягло десять хлопів. Віз був готовий. Господар уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване, — скрикнув переляканий господар, глипнувши з боку на величезну фіру [1]) дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достоту [2]) мов миші, — що ж це ми наробили! Такого тягару ми й з місця не рушимо. Попсуємо коні! Де ж вони зможуть дотягти такий величезний тягар, та й ще горі горбом!

[1]) Фіра — віз.
[2]) Достоту — цілком, точно.

— Ей, не бійтеся! — сказав Іван, — порятуємо їх, якось то піде.

І приступивши до воза, він узявся рукою за люшню. Коні, що перед тим ледве з місця рушити могли фіру, тепер пішли зовсім свобідно і вільно, немов би з порожнім возом.

— Ну, робітник з тебе, Іване, — сказав радісно господар, коли в кілька хвиль по приїзді до дому дрова були не тільки поскидані з воза, але також порубані, полупані і поскладані на купу під шопою. Перший раз від нетямного часу господар закликав наймита до комори і почастував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII.

Слава Івана як «пречудного» робітника швидко розійшлася по всьому селу. Особливо господар, від котрого Іван до недавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив про нього на всі боки мов наятий.

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як жию. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися, — жартували багачі. — Такий лінюх через тільки літа зашанував свою силу, то й має її. Цікава річ лишень, що це йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то також певне, що тої охоти надовго йому не вистане.

Але помимо того кепкування кожний багач бажав мати Івана в себе. Ось і почали вони потаємно на перегони шапку-

вати перед Іваном, частувати його то горілкою, то гараком[1]) і просити, щоби покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий голоколінник варт твойого одного пальця! — говорили йому. — І чого ти в нього дослужишся? Ходи до мене, я тобі дам 50 ринських річно, шмаття, як Бог приказав, їсти будеш те, що й я їм, а роботи тяжкої не будеш робити.

Іван тільки десь-колись промимрив: «Нну», «Еге ж» та «А вжеж» та «Побачимо», пив, закусував, і ні про що не турбуючись, ходив собі мов бугай по молодій конюшині. Праця, як обов'язок, а властиво, як тяжке ярмо перестала для нього існувати. Думки, котрі досі майже виключно приковані були до тих тачок, тепер увільнені попали в якийсь хвилевий застій, немов заснули, щоби випростуватися, набрати сили і самостійности. Бажання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

— От як би то сам пан війт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван. Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житі шкоду зробили.

І справді війт прийшов і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади приняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

— Найліпше, мабуть, було би служити в пан'отця, — подумав собі Іван. І тут

---

[1]) Гарак — ром.

уже йшов до нього паламар послом від пан'отця і просив його прийти завтра «на клебаню»,[1]) бо єго-мосць[2]) дуже його потребують. Пан'отець почастував Івана вином—першим, яке, крім причастя, Іван мав коли-небудь в устах і просив його, щоби йшов до нього на службу.

— Прийду, пан'отчику, чому ж бим не мав прийти,—весело сказав Іван, цілуючи пан'отця в руку, але на думці в нього було зовсім що инше.

— А коли ж прийдеш?—запитав пан'отець.

— Ще нині відправлюся від свого господаря, а завтра вже буду в єго-мостя, —сказав Іван. Пан'отець поблагословив його на дорогу і пішов у село.

Іван був слуга один в своїм роді. Не тільки робив за десятьох, але—це була річ неменше важна і цікава—не їв нічого. Еге! Від того пам'ятного дня, коли то привіз стільки дров з лісу, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці І ніхто не бачив, щоб він їв. А про те за тих кілька неділь Іван розцвів і зарум'янився, мов полевий мак.

— Що це таке з тобою, Іване,—питала його господиня,— чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий—відповідав Іван. Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто ж тебе так участував?

— Е, це вже річ моя. І не питайте мене, бо вам цього не скажу.

---

[1]) Клебаня—з польського,—плебанія, дім попа.

[2]) Єгомосць—так величають попа.

Трібували вже й слідити за Іваном, де й що він їсть, але слідження ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку і вечері Іван щезав десь, мов камінь у воді. Не потребуємо й додавати, що Івана годував його перстінь. Коли тільки хотів їсти—а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за ввесь вік мав час випоститися на всі заставки—сідав денебудь і шептав.

— Хочу, щоби мене ніхто не бачив. І зараз робився невидимий, а рівночасно на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, маком, з капустою, ковбаси, печені кури, горілка з медом, медяники, хліб пшеничний. Їв Іван аж за вухами тріщало. А тепер вийшовши від пан'отця, одне тільки мав на думці:

— Віднині буду завсігди пити вино.

IX.

Мріям пан'отця про те, щоби добути собі такого не-аби якого слугу, не суджено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну карету, запряжену четвернею огнистих коней в багатих уборах. Два лакеї крутилися коло карети, немов шукаючи чогось, а в кареті сидів якийсь великий пан.

— От якби то чоловік міг дістатися до такого пана на службу,—подумав собі Іван. — Я колись служив у нашого д'дича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до

Львова вибирався три роки, та й так таки й не вибрався. Ні, з отцим паном певно би чоловік не трохи світа побачив!

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карети. Іван зняв шапку і наблизився до карети. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаєшся мені, — сказав нарешті. — Власне втік мені візник. Умів би ти повозити четвернею? Бо з тих туманів (ту показав на лакеїв) жаден не вміє.

— Вмію, ясний пане, — сказав не надумуючись Іван.

— А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

— Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, так сідай же на кізли і бери віжки в руку, побачимо, як ти вмієш повозити. Вези нас до свого господаря: заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане, — сказав Іван. — Я власне скінчив свою службу і шукав іншої, то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певнім сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію, — сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа четверня під Івановими руками йшла мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть батога до рук, досить було йому сказати слово, цмокнути та потрясти віжками,

щоби скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидчого ходу. Іван розмовляв з кіньми мов з дітьми, старався близько познайомитися з кожним із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожне його слово. Князь не міг надивуватися справности і тактові свого нового візника.

В найближчім місті казав йому справити пишну ліврею, в котрій Іван виглядав мов відроджений. З незграбного, отяжілого сільського парубчиська перемінився в хватського, вродливого молодця, на котрого так і задивлювалися люди, коли повіз гальопом перебігав містові вулиці.

Та князь не довго забавляв у місті, що було осередком його ключа і де в нього був свій палац. Він вибирався за границю, де пробувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було ще залізниць, то четверня, візник і лакеї становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною поводження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволеним з того, що найшов такого візника, як Іван.

Тимчасом Іван розкошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю, вповні почуваючи свою вартість, і вже в хлопській веретянці здобув собі повагу і пошану в лакеїв. Ще більше заімпонували тим лакейським душам його справність в обходженню з кіньми, його

гордовита вдача, склонність до мовчанки і задуми й його незвичайна врода, що, ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. В своїм товаришуванню з лакеями вмів Іван від разу поставити себе на якімось вищім, незалежнім становищі, і не дізнав ані одної з тих прикростей, яких годі устерегтися кожному сільському простакові, котрий попаде на службу в панськім дворі, і яких колись, служачи у свого дідича, він назнався аж до нехочу.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тішило і радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по многолюдних містових вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбираного панства, поперед пишні склепові ристави або вздовж тінистих спацерових[1]) алей князівського величезного парку. Тішили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він віддавна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою. То ж і не диво, що полюбив їх найбільше з усього того, що найшов у княжім дворі, доглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від самої першої хвилі прив'язалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, котрий хоч не сипав грішми і навіть на страву слугам скупенько давав — про «трінгельди[2])» очевидно не було й бесіди — то все таки обходився

[1]) Спацеровий — для гуляння.
[2]) Трінгельд — чаєві, — «на випивку» гроші.

з ними по-людськи, а для Івана був якось незвичайно ласкавий. Щоправда, лакеї нишком називали князя марнотратником і банкротом, котрого жиди швидко викинуть з батьківщини, але Івана це нічого не обходило. Страви лакейської не потребував, трінгельдів тим менше, бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому якнайліпшу нагоду.

Недовге життя в місті в товаристві князівської двірні зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно і швидко. Все, що бачив, надило його, але й пересичувало по короткім часі. Бавився ріжними блискучками мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними стравами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те почував несмак до надзвичайніших поживних страв. Перший раз на свойому віці почув приступ тяжкої містової недуги—нудьги, про котру йому в селі ніколи й не снилося. Окруження, серед котрого пробував, зовсім не надавалося до того, щоби направити його бажання в сторону якихнебудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околичних панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі «ідеї» і «стремління» вважав дурницею, виключною власністю і витвором голодних літератів та голих

професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої «голоти»—про це не думав. Вірив у своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилях, коли опинявся вже на самім краю пропасти і руїни. Тим то й не диво, що хазяйський двір не був відповідною школою для духовного розвою Івана і що можучи заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвитій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездійстві.

X.

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скуренькім етаті[1]), що нетерпеливо дожидають його приїзду враз зі свіжим капіталом, що капітал той, о скільки можна було його стягнути то продажею збіжжя та волів, то позикою в жидів і лихварів, находиться щасливо в його шкатулі, і що одним словом, пора було їхати. То ж казав готовити все до подорожі, і за кілька день рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кіньми і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по ріжнородних околицях, перебігали мимо сел, в котрих сотні подібних до нього Іванів зітхали і тужливо гляділи вслід за улітаючою княжою каретою, надармо думаючи про розкіш хоч

[1]) Етат—спосіб життя.

раз в життю проїхатися отак в світ широкий,—мимо місточок, в котрих стрічали неохибне болото або куряву, неохибні громади напів голих жиденят насеред вулиці і неохибні набресклі лиця п'яницЬ, що висовувалися з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво і поквапно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кожний далекий вершок гори, кожний наглий закрут ріки, кожну невидану досі вежу, що здалека, мов величезна шпилька, вихилялася по-над зеленЬ лісів або по-над золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило і загострило його апетит, розілляло здоровий рум'янецЬ по його щоках. Чувся знов вдоволеним і не бажав нічого нового.

Але вдоволення це тривало не довго. Подорож ішла помалу і почала вкінці втомляти його своєю одностайністю. При кожнім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: »Е, таке самісенЬке я вже бачив». В кожнім новім місточку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: «З дороги, голото! А щоби вас!... З дороги, бо розтолочу!» Впрочім давалися Іванові чути й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чим раз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в ненастаннім бурчанню на лінивство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування лівреї і т. и. Правда, Іванові князЬ ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на лакеїв, що сиділи тутже побіч нього, дразнило Івана, як шкря-

бання залізом по склі. Кізли княжої карети ставалися для Івана з кожним днем твердші, невигідніші і ненависніші.

— Боже, коли-б хоч яка зміна, яка пригода в дорозі—зітхнув раз Іван, коли рано з готелю вибіралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, котрий треба було протовчися на шкіряній подушці посеред одностайних піль і лук під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, занятих полевою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуття. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чути щось, немов гризоту сумління, немов би ця його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто, і співаючи ті прості, сердешні співанки про долю, про любов і любовні пригоди дізнавав дивної полекші. Але від часу, коли чудовий перстінь обхопив його палець і розбудив в його душі нові сили, новий світ бажань, в тій же хвилі заспокоюваних та повертаючих усе на ново і вилітаючих що раз то в ширші круги,—від тої хвилі пісня втекла від нього. Зразу вона видавалась йому дурницею, не стоючою того, щоби на неї тратити хвилю часу, а тепер звеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. Ті люди співають—мабуть вони щасливі! І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: «А я, чи ж я щасливий?» Не вмів відповісти собі на те питання. Аджеж , бачиться, нічого йому не хибує, а прецінь він чується та-

ким одиноким, далеким від других людей, чує таку пустиню довкола себе, і не знає, чим її заповнити. Кілька разів трібував в той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з зачудуванням і переляком переконувався, що чудовий перстінь в тім пункті безсилий. І не диво. Перстінь сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як «хочу бути вдоволеним» або «хочу чутися щасливим» перстінь не міг сповнити. Тут вже сповнення залежало від самого Івана, тут ніякий перстінь нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зітхав Іван, сидячи на козлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену напівпрозірчастою раннього млою.

Щоправда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз в першій хвилі сила чудового перстеня все направляла, так що Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонок урветься, то кінь підкову згубить — ну, що це за пригоди! Та цим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що князь в кареті крутиться, кидається, зітхає, ба далі й клясти починає. Бачить це Іван, але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить:

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у тристенного,--воркоче князь, перешукуючи всі свої кишені і саквояжі, — аджеж я недавно мав її в руках.

Лакеї позіскакували зо своїх сиджень і поставали в покірних поставах, понатягавшися мов струни, по обох боках карети.

— Гей, ви, тумани, — крикнув вкінці князь, — чи не бачив з вас котрий моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане; — в один голос відповіли оба лакеї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

— Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що в нас була на чаю.

— Ти дурень, Іван! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилі, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А, коли я дурень, — преспокійно відказав Іван — то нехай ясний пан пішле лакеїв шукати портмонетки по дорозі. Бачиться мені — додав насмішливо, — що перед кількома хвилями щось випало з карети. Може то вона.

Покмітив князь, що Іван насміхається з нього і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карети портмонетка не могла випасти, особливо коли перед тим її в кареті не було, і що навіть коли би була і коли би випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би цього ані бачити ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все таки щоби зберегти свою князівську повагу супроти лакеїв, він гримнув на них:

— А ну, тумани, чого стоїте? Бігайте що духу! То не може бути, щоби вона пропала. Я тут вихилився, то може й

справді... Біжіть! Гостинець[1]) пустий, то коли не дуже далеко випала, то певно найтися мусить.

А сам аж зубами скреготав, що міг так забутися. Боявся, щоби лакеї не розтрубили перед княгинею історії про тоту паню, що була в них на чаю в незнайомім місті і котрій він дарував свою портмонетку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване,—сказав князь по хвилі, коли лакеї, також усміхаючися недовірливо, потупцювали долі гостинцем,—чи ти направду бачив, як я давав тій пані портмонетку? Бо я щось собі того не можу пригадати, мабуть дуже вже в голові шуміло.

— Я дурень, ясний пане,—коротко відрізав Іван.—Нічого я не бачив. Я тільки чув, як портмонетка перед хвилею випала з карети. От уже й лакеї вертають—додав озирнувшися. — Найшли, біжать.

— Що? Найшли?—крикнув князь, не можучи з диву отямитися.

— Так є! Ось вона, ясний пане,—в один голос крикнули лакеї, подаючи князеві портмонетку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонетка була так безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки сховати її до кишені і дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все таки він підозрівав, що Іван сяк чи так мав у тім «случаю» свою руку, і для того вечером, коли станули в заїзд-

[1]) Гостинець—шоссе, шлях.

нім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотирі очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як властиво було з тою портмонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ це знати, ясний пане,— сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пусте!—сказав князь, добродушно плещучи його по плечі.—Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане,— сказав Іван.—Тота пані, діставши портмонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоби ясному панові віддати, а коли ясний пан почав її шукати в кареті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване,—крикнув князь,—а як би був її хто інший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що ж?—сказав спокійно.— Був би якийсь бідолаха порятувався, а ясний пан прецінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на гостинці згубилася.

Князь хотів ще щось дальше сказати, але замовчав і тільки зпідлоба, недовірливо поглянув на Івана.

— Ей, поганий жарт, — подумав собі Іван, покмітивши це.—Ще готов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій.

XI.

Після цього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився чимраз більше, тим

більше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люди говорили незрозумілим язиком, край був рівний та одностайний, так що й на околицю дивитися з кізлів було вкучно[1]). Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І щораз частіше підхоплював Іван в своїй душі якесь дивне, неясне і несміле ще чуття, немов би заздрість на вид тих роботящих, потомлених, а невтомимих людей, то раз зігнутих луком при роботі, облитих потом, так що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знов сидячих весело в крузі на стерні поміж снопами за полуденком.

Але прикре те чуття в душі Івана мигало тільки на хвилину, і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зітхання. Гірше допікала йому одностайна їзда та сонячна жара.

— Коби хоч ліс тінистий подибати! — подумав собі Іван, і в тій же хвилі, підвівши очі понад кінські голови побачив недалеко перед собою темно-зелену стіну високого соснового лісу, від котрого, бачилось, на тисячу кроків віяло освіжаючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж легше якось зробилося на душі в Івана, коли побачив, що гостинець білою вузенькою лентою врізався в те тінисте, зелене озеро, і тягся, тягся поміж його стінами, поки аж не згубився десь в далекій далечині. В лісі стояла поважна, таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кін-

[1]) Вкучно—скучно, нудно.

ських копит лунав якось приглушено, мов несміло.

— В такім лісі й розбійникам ялось би [1]) гостювати,—подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім, величезнім лісі, про котрих він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках —От якби нам тепер здибатися з такими розбійниками!—подумав. Та не встиг це подумати, коли в тім нараз по обох боках дороги з-поміж гущавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг і кинулася до карети.

— Стій!—закричали волоцюги, махаючи кіями поперед кіньми і хапаючи їх за посторонки.

Іван зупинив четверню. Драби [2]) обскочили карету і перших постягали лакеїв.

— Де гроші?—верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте лакейські душі!—крикнув ватажко волоцюгів.—Бийте, щоби душа пити просила, нехай признаються!

Драбам не треба було це два рази говорити. В одній хвилі кілька дужих хлопців розпростерло бідних лакеїв на серед гостинця та й давай молотити їх ломаками. Тим часом інші витягли з карети князя, котрий зо страху бачилось, онімів цілком.

— Де гроші?—крикнув йому над вухом ватажко.

— Лю.. лю... люди! Лю... лю... люди!—блеконів князь, не можучи з переляку вимовити слова.

[1]) Ялось би—належало би.
[2]) Драб—босяк, голодранець.

— Ге, ге! Ясному пану язик запутався!— посмішкувалися драби. Ватажко тимчасом перешукував нутро карети. Але хоч і як старанно перетрясав, то все таки крім золотого годинника і деяких других цінних річей нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кареті.

— Певно їх при собі має,—сказав ватажко і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але і це було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в потайник, зроблений в дерев'яному пудлі [1]) карети і відомий тільки йому одному. При собі мав тільки кілька гульденів дрібними.

— Де гроші?— щосили верескнув драб, телепаючи князем мов горсткою, так що мало дух з нього не витряс.

— Лю... лю... лю...—блеконів у одно князь, тремтячи і не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його і бийте, поки йому язик не розв'яжеться—закомандував ватажко.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може нам цей скаже!—командував тим часом ватажко, і зараз кілька драбів кинулося до Івана, щоби стягнути його з кізлів.

— Дай спокій, ти!—огризнувся Іван, що за весь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні.—Не руш, бо коні сполошаться.

---

[1]) Пудло—коробка.

— Де гроші, блюдолизе! — кричав ватажко, махаючи здоровенною патерицею.

— Не знаю, — сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники і почали шарпати Івана.

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість, — напоминав їх Іван.

— Ану, ану, впадь! — кричали розбійники голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана так, що він мов сніп злетів з кізлів. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то що, б'єте? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби і молотили ще дужче.

— Ах ви драбські душі! — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг тоншим кінцем у руку. Замахнув довжезним пужалном так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплетений прут гадюкою оперезав голову ватажка, котрий від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, третій обезвічив третього, переламавши йому кості в обох руках. Заким розбійники поміркувалися, що Іван направду боронитьcя, вже п'ять з-поміж них було каліками. А Іван гаратав далі, кожному даючи лиш по разу, але так, що мав того досить на весь вік. Увільнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били лакеїв, не чекаючи почесної, і самі пустилися навтікача. Тоді Іван спокійнісенько приніс із поблизького потока путню [1]) води, віділляв князя і дав

[1]) Путня — відро.

йому напитися, протверезив також лакеїв і з ними разом всадив князя до карети, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також ватажкові опришків і його кумпанам, що мов пороскидані снопи лежали насеред гостинця. Голова в ватажка напухла як баняк, а поперек лиця мав він синій басаман, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій?—добродушно мовив до нього Іван. Та ватажко ніяк іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред гостинця, він в нетямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, людкови добрі!—сказав Іван, виліз на своє місце і взяв віжки до рук. Карета рушила з місця і швидко щезла розбійникам з очей. В найближчім місті князь мусів задержатися трохи довше і кілька день пролежати в ліжку. Іван пильнував його як батька, не спав цілими ночами і доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті по кількох днях князь прийшов цілком до себе і міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так це ти сам один побив їх?—питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити,—відповів Іван,—коли вас вони били?

— Але бійся Бога, Іване,—скрикнув князь,—коли ти чув у собі таку силу, то чому ж ти не побив їх уперед, заким ще вони до мене причепилися?

— Якби мені ясний пан був казав— почав Іван з найглупішим на світі видом.

— Мій Боже, який же ти дурень, Іване!— скрикнув князь.

— Знаю це, ясний пане!—відповів Іван з радісним лицем.—І власне для того я не рушався з місця.

Князь тільки уста отворив.

XII.

Аж ось приїхали до міста, де проживала князева сім'я— жінка й дочка. Мабуть не дуже сердечно віталися князь з княгинею, гроші, що привіз князь із рідного краю, зовсім нерозмірні були до того, чого ожидала княгиня і чого потребували обі дами. Іван відразу почув, що в гарненькій віллі, в котрій жила князівська сім'я й прислуга, стоїть якийсь прикрий дух, якесь повітря душне та сперте, мов перед бурею. З розговорів, які день у день велися між прислугою, він довідався, що обі пані в часі неприсутности князя наробили багато боргів, котрі разом з тими, що залягали ще перед від'їздом князя до краю, доросли до дуже поважної суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті вірителі[1]) —говорили слуги.—Вже нераз княгиня казала аж викидати їх за двері, не пускати в браму Та як ти його не пустиш? У нас у краю зараз би пізнати: прийде жид, пейсатий, довгополий, ну то чоловік зараз бачить, що його треба за карк та за двері. А ту дідько їх пізнає, хто жид,

---

[1]) Віритель—кредитор.

а хто не жид. Прийде пан у перстенях, при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А тут за хвилю ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати!

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідою встигла зацитькати вірителів, щоби ждали аж до приїзду князя і що, значить, тепер, іно невидно, вони спадуть сюди мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ті розмови дотикали його так боляче, немов би то річ ішла про його власну родину. Що прив'язувало його до князя? Нічогісінько. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була це висока, випростувана, горда пані, котра досі ані разу навіть не зволила зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася як з худобою або бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була це невеличка, дрібненька осібка з круглою як яблочко головкою, капиночку задертим носиком і чорними, цікавими оченятами, безмірно рухлива і щебетлива, вічно занята собою, своєю туалетою, своїми канарками, своїми обожателями. Іван побачив її аж кілька день по своїм приїзді, коли прийшла оглядати четверню, що приїхала з краю.

— Ах, які ж вони гарні! Ах які ж вони миленькі! — Скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дитячою рукою,

— Тепер я буду могти виїзджати на корсо, правда папочко?

— Ну, так, розуміється! — буркнув князь.

— Тільки ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький - гарнесенький. Купиш, папочко?

— Ей ти щебетушко моя! — сумовито сказав князь, — чого би я для тебе не купив! Та тільки бачиш...

— Е, що там бачити! Купиш, купиш, купиш! — приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його попід бороду. — Ах, як то буде чудесно!

А потім додала, приймаючи нараз поважний, а навіть трохи затурбований вид:

— А візник? Чи це той візник, котрого ти, папо, з краю привіз? — спитала показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий медвідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити, — сказав князь.

— Відправ, папочко Приймемо джокея такого, що й услужити потрапить.

І лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сороки що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння о Божім світі і о клопотах життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня вірителі, довідавшися про приїзд князя і давши

йому трохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллю і один за другим почали достукуватися до покоїв.

— Хотів я допомогти їм—думав собі Іван.—Але коли це такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем за для них не рушу, он що!

І сів собі на лавці під стіною віллі, курячи люльку і не думаючи ні про що більше, як це звик чинити в неділю з полудня, коли ще служив у селі і коли для нього наставала хоч коротка хвиля відпочивку.

— Іване!—роздався нараз сріблистий голосок з галереї тут же над його головою.

— Слухаю! - сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих до фаєтону!

Легкий шелест сукні свідчив, що властителька того голосу сквапно віддалилася.

— Котра би то могла бути, стара чи молода?—думав Іван, котрий не міг бачити її лиця.—Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пищать як кітки. Але почекай лишень ти, вивірко!

Воркотячи, він пішов до стайні, де коні були вже вичищені, фаєтон приготований, упряж блищалася мов дзеркало. Заким Іван наблизився до дверей, уже фаєтон був запряжений.

В тій хвилі з віллі вибігла панна Ніна, рум'яна, свіжа, в моднім спацеровім строю.

— Там папа з тими своїми вірителями марудить,— щебетала вона напів сама

до себе, напів до Івана.— Що я маю слухати їх нудного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаетоном, дожидаючи, щоб Іван допоміг їй всісти, але навіть не дивлячися на нього.

— Я з паннунцею не поїду,— сказав рішуче Іван.

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, медвідь, а паннунці треба джокея.

— Що? що? що?— лепотіла панна Ніна, її личко спалахнуло живим рум'янцем, не знати, чи з гніву, чи може зі встиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а я не поїду,— повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилю вдивлювалася в нього якимись не то зачудованими, не то безконечно жалібними очима. Рум'янець звільна щез з її лиця, котре поблідло-поблідло, а на очах у неї закрутилися сльози.

— Грубіян!— шепнула і відвернулася, щоби йти назад до покоїв.

Івана немов би хто кліщами стис за серце.

— Ну, нехай паннунця сідають — сказав лагіднішим голосом.— Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду!— відрізала Ніна, і не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний як чобіт,— воркотів сам до себе Іван, сидячи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні і фаетон уже давно стояли на своїх місцях).

— Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоби їй збитки робити. Фе, Іване, це не гарно, дуже не гарно!

І думав-передумував, що йому далі робити? Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого путнього, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще жидівська школа не валиться! Почекаємо, що дальше буде.

XIII.

Якось не якось зумів князь зацитькати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не вистало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненькій віллі настали тяжкі часи. Треба було оскупно видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором. Потаємно продали пару коней і тяжку карету, в котрій князь приїхав із краю, але й цього надовго не вистало. Тільки феноменальна легкодушність князя і його дочки та нікому недоступні гордощі княгині могли ще сяк-так держати рівновагу в тім безвихіднім положенню. Іван довідався від лакеїв, що князь листом наказав своєму повномічникові в краю продати якнайшвидше головну часть дібр.

— Повномічник,— говорив далі лакей— як стій так погди [1]) відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого

[1]) Погди—зараз.

тими часами не буде, раз що нема купця, а по-друге, що нема що продавати.

— Як то нема що продавати?

— А так що вірителі влізли ясному панові на ґрунт, поінтабулювалися[1]) і виправували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і процентів. Якби був один вірительь, або якби вони всі погодилися, то може би суд добра продав. Але вони чомусь не можуть погодитися, мабуть надіються з ясного князя ще щось більше видушити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повномічник написав, що не може ані дібр продати, ані доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилося, коли стрібував перенестися в положення князя.

— І чим же це скінчиться?—запитав він.

— Дочку продадуть,—злорадно всміхаючися, шепнув йому до вуха лакей.

— Дочку? Панну Ніну?—остовпілий з дива скрикнув Іван.

— А вжеж не кого. Є тут один старий скупиндряга, головний вірительь князя. Бароном титулується, але є собі простий жид, що ще з батька нашого князя начав соки тягнути і на нім великого маєтку доробився. Та й маюча шельма. Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось тут замешкали, то він і собі ж. Ну, а при тій спосібності і інших паничиків підскубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як стоять діла нашого ясне-освіченого, та про те

[1]) Поклали заборону на продаж майна.

кредитує йому. Тепер ось знов якусь немаленьку суму позичив. Очевидно хоче так обпутати князя, щоб той нарешті мусів віддати йому доньку. Вже він давніше поривався її дістати, але тоді ще наші пани трохи ліпше стояли, то мало його вікном не викинули. Та він байдуже собі, всміхнувся, перепросив князя і княгиню і далі своє ремесло провадив. Але тепер, знаю напевно, не піде вже так гладко. Тепер коли барон скаже: «Дайте за мене панну!», то вони не посміють відмовити, ще й мусять чинитися, що раді такому щастю.

— Ну, а що ж панна? Невже вона так зараз і піде за барона?

— Та що панна? Аджеж бачиш, яка вона! Скаче, співає, танцює, грає, немов би ні о чім іншім на світі й не знала. Що ти з таким веретеном зробиш? Ну певно, як їй скажуть іти за барона, то вона не тої заспіває. Але того смутку також на довго не стане. Барон багатий, дасть їй те, чого їй батько не може дати, а вона за строями, забавами і кавалерами швидко і про барона забуде. Недурно то кажуть: жінка як верба, де її посади, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі при тих словах. Так ось яка доля чекає цю гарненьку, ні в чому не тямущу дитину! Він не сумнівався, що князь спосібний на те, щоб її продати. Бажав тільки побачити того крука, що так довго чатував на свою здобичу. І не довго прийшлось йому ждати. Ще того самого дня барон прийшов зложити кня-

зеві візиту. Був то шпакуватий уже паниcько, з випасеним животом, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно і колисався на ногах, мов бричка на ресорах. Великі, олов'яні очі гляділи якось тупо, без виразу, тільки на м'яснистих устах проблискував раз-у-раз якийсь неприємний, зрадливий усміх.

— Ну, цей певно чоловіка супокійно схрупає і вином зап'є!—подумав Іван, придивившися баронові. І гірко, жалісливо якось зробилося йому на душі.

— Іване!—роздався тут же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці,—сказав обертаючись Іван, змішаний чогось, немов би хто зловив його на якім злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що це паннунця мовлять?—скрикнув Іван, ще дужче змішавшися.—Хіба ж я колинебудь ..?

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилі все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана,—кликнула наздогін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фаєтоном чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон,— щебетала вона вже прямо до Івана, поки цей допомагав їй сісти до фаєтону.

— А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не хочу й через п'ять хвилин бути з ним під одним дахом. Нехай

там з татком перекидується пустими компліментами!

Проїхавши може з півгодини, прибули до ліска. Спацери [1]) в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжости, ціле звеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що й вона неспокійна сидить у фаєтоні.

— Прошу паннунці,—сказав Іван, обертаючися трохи до неї,—чи то правда, що паннунця виходять замуж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі це сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А як би так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль,—сказав простодушно Іван —Тим більше—додав по хвилі,—що, як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда,—говорив далі Іван, нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю, чи то правда що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти мавиш?—скрикнула панна Ніна, побліднівши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторяю як дитина те, що другі говорять.

---

[1]) Спацери—стежки для гуляння.

— Так ось вони що про мене говорять!— прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захапувати.

— І чи то правда, що татко паннунцін винен баронові багато грошей і за те паннунця...

— Мовчи! Не дорізуй мене!—скрикнула панна Ніна, котрій аж тепер, за брутальними, хоч і щирими, Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидше. До кінця проїздки між Іваном а Ніною не було більше сказано ані одного слова.

XIV.

На другий день знов Ніна казала Іванові прилагодити коні і повіз, хоч барона сьогодні у них не було.

— Розповідж мені дещо про наш край,— сказала панна, коли вони в'їхали в алею.

— А що ж я паннунці розповім?—сказав Іван.—Знаю тільки село й хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ живу за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там ще я була щаслива. А тут...

Сльози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть!— мовив Іван. — Село не втече. Ще паннунця можуть вернути до нього і бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало!—хлипала панна Ніна, закриваючи лице руками.— Вчора таточко продав мене баронові. Навіть контракт уже підписали. В м'ясниці наше весілля.

На цю відомість Іван не найшов слів потіхи. А панна Ніна нараз обтерла сльози й випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! —скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум'янене личко, її мокрі ще, роз'іскрені очі.

— Не діждуть вони, щоб я піддалася їх спекуляціям!

— А що ж паннунця зроблять?

— Утоплюся!

— Боже! Що це паннунця виговорюють—скрикнув Іван.

— Утоплюся, заріжуся, повішуся, або втечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як я їх ненавиджу! І його і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір'ю, а вміють тільки розбуджувати мою пиху і шахрувати моєю душею! Всіх ненавиджу, всіх!

— І мене?—Спитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так як лис силуєшся закрастися до моєї душі, із лакейської цікавости розглянути, що в ній діється, щоби потім мати про що говорити з другими лакеями, судити мене, осміювати поза очі!

— Паннунцю!—сказав поважно Іван.— Прошу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу і не обмовляю ані в очі, ані поза очі. А коли я де про що паннунці питався, то тільки для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому ж би ні? Коли тільки паннунця хочуть.

— А що ж ти можеш для мене зробити Іване?

— Все, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли, я хочу щоби наприклад оцей стовп з ліхтарнею прийшов сюди й поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ті слова, коли в тім грубий дубовий стовп, на котрім була ліхтарня, важно стогнучи та сопучи викорінцмався з землі, наблизився до фаєтона, кумедно перехиляючися то в цей, то в той бік, і сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потім вернувся назад, на своє місце.

— Ха, ха, ха, ха!—не могла здержатися панна Ніна, щоби помимо всього свойого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що це за чудеса такі, Іване?

— Адже ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тільки захочу,—відповів спокійно Іван.

— Що ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоби барон зломав собі шию, як тільки до нас прийде?

— Можу—сказав Іван. — Але на що це паннунці придасться?

— Маєш рацію—сумно сказала панна Ніна.—Злюка з мене, чую це. А його нещастя нінащо б мені не придалося. Не він, то котрийнебудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала би довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване,—сказала надумавшися хвилину,—

Коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоб я була щаслива.

— Цього одного, прошу паннунці, не можу зробити,—сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо як би я міг, то зробив би це на самий перед собі самому.

— Значить, і ти також нещасний?— зі щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— О, і дуже!—сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга,—відмовив Іван.—Коли я служу, то з власної волі. Адже ж бачуть паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби стовп паннунці поклонився, то не велика би мені річ була в одній хвилі зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так чого ж тобі не стає?

— Ет, що там про те балакати!—сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька день. Ніна, бачилось, сторонила від Івана, котрий також задуманий і сумний сидів переважно в стайні або під стайнею. Тужно йому було за селом, обридло йому місто і тота ненастанна сутолока чужих людей, і тота безліч терпіння та дотисків, котрі кожний з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, котрі вже перед тим нераз давалися йому чути, тепер стали перед ним в цілій своїй безнадійній наготі, окружили його мов гладкі стіни, високі-високі аж до неба, мов страшенна

тюрма, котру він мусів носити з собою аж до смерти. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь — ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли єдина перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Все давав йому чудовий перстінь крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотіла перед ним, а надія та тепер мала подобу і лице і голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родителів, а через те і після того позискати її любов — ось про що думав Іван, сидячи одиноко на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромности. З початку поміркувавши, що Ніна йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та на диво перстінь і тут показався безсильний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилі прийшла до кухні або на подвірря, щоби поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоби засміялася або розгнівалася — все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, оставалися несповнені. В її присутності він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимось холодом, якимось духом чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді,

коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

— Дарма—подумав вкінці Іван,—видно, її натура сильніша, ніж натура його стовпа, і мій перстінь не може її змінити. Ну, таке діло не горить. Може то час потрохи змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене ближче, то й...

І він покинув робити досвіди з перстенем, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А в віллі тим часом порозташльовувалися шевкині, кравчині, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від будущого зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися поза домом, розуміється, кожне осібно в своїм кружку. Панна Ніна також рідко коли припинювалася дома, з котрого гнав її геть вид передшлюбних приготовань. В кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала про свою гризоту, сміялася, скакала і жартувала, немов ніякого барона і ніякого контракту на її душу і ніякого завдатку на її тіло й не було на світі.

XV.

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаєтон в другий бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто і доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом котила попід ним свої хвилі. Панна Ніна затремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить го-

лосно мугикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім свобідно:

— А стань но, Іване!

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна Ніна відчинила дверці фаетона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього і кинулася в темнуваті, запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почула, як якась невидима, а могуча рука вхопила її, підняла вгору і знов посадила в фаетон.

— Пощо то робити комедію! — огризливо буркнув Іван, котрий преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, — обливаючись слізьми. — Але ж власне я хотіла зробити конець тій негідній комедії, котру зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе, — обернулася нараз до нього, — дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про це! — відповів Іван.

— Але ж бійся Бога! Я не можу вертати до дому! Адже ж нині мають відбутися мої формальні заручини з бароном. Я не можу довше витримати

— То хто ж паннунцю силує вертати до дому? — відповів з незрушеним супокоєм Іван. — Я думаю, що можна не вертати і жити.

— Не вертати і жити? Але куди ж я дінуся, що робитиму?

— Мій Боже, світ такий широкий! Адже ж паннунця мовила, що воліла би на службу нанятися...

— Так ти радив би мені це зробити?

— Що ж, коли йнакше не можна, то все ліпше на службу нанятися, ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, Богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому ж би паннунця не мала... на приклад...

— Що таке? Скажи!

— Ну, наприклад... приняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою службу?—скрикнула панна Ніна.—Ха, ха, ха! Тебе, котрий в кожній хвилі можеш статися своїм власним паном, багатшим і більше могучим від усіх панів світу, і я бідна, одинока, позбавлена всього на світі мала би приймати тебе у свою службу?

— А якби я паннунцю про це просив?—сказав Іван.—Нехай паннунця вірить мені, що тільки тоді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до цього спонукає не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що власне?

— Ну, менше з тим!—урвав Іван.—Так як же. Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим. Платні ніякої не жадаю, коли мене паннунця відправить, то піду геть, а чого паннунця тільки забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все заразісінько буде зроблено.

Панна Ніна всміхаючися крізь сльози простягла руку і подала її Іванові.

— Добре — сказала. — Приймаю твою услугу, але з тою умовою, що не буду тобі нічого приказувати. Покидаючи те життя, котре ненавижу, хочу заразом покинути його звичаї. Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришом, братом, добре?

Іван стиснув подану йому руку панночки.

— Проти цього нічого не маю,—сказав радісно.

— Ну, а що ж тепер будемо робити?

— Я думаю,—сказав Іван,—що найліпше буде на хвилинку повернути додому.

— А це пощо?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба... а як же ми рушимося?

— Нехай паннунця не турбується, це вже моя річ.

— Слухай, Іване, — сказала паленіючи панна Ніна,—не говори до мене: паннунця! Говори мені «Ти», «Ніно», так як бись говорив до своєї сестри.

— Перепрашаю паннунцю, — відповів Іван.—Я ніколи не мав сестри, то й незнаю, як треба до неї говорити. А поки сижу на кізлах, то буду говорити, так як досі говорив. Потім може й інакше навчуся.

XVI.

Від того часу видали люди в ріжних столицях Европи, в модних купілях, на блискучих балях, перегонах і інших місцях велико-панських розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але

по просту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверзацію[1]) не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сестрички. Вона натомісць була предметом загального подиву і обожання —не знати, чи задля своєї красоти, чи задля свого дотепу, чи задля безмірного—як здавалося—багатства, котре видно було і в її коштовних строях, бриліянтах та інших дорогих клейнодах, в блискучих екіпажах та в величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинилися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, щоправда, заявила Іванові, що хоче вернути до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що це обридження до велико-панського життя викликане було в неї тільки хвилево тим тяжким моральним ударом, котрого власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона певно затужить за тим життям. От тим то він предложив їй, щоби перед поворотом до дому обоє відбули кількамісячну проїздку по Европі, котру він і сам рад би був оглянути. Ніна якось ніби неохотно прийняла це предложення, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хотіла вертати додому.

Сила Іванового чудодійного перстеня проявилася тепер в повнім блеску. Перстінь той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилі, без труду і клопотів, давав їм в руки невичерпані засоби,

[1]) Конверзація—розмова.

позволяв видавати нечувані суми, ясніти безмірним багатством, котре нічого не коштувало і котре мало тільки тому недогоду, що в якийнебудь спосіб діставшися в треті руки, щезало як сніг на сонці. Значить, було воно привидом, як про те Іван достотне переконався, але привидом зовсім достаточним на те, щоби запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася[1]) якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на це?—говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то позволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть статися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні,— сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити якнайобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. От і кинулася вона в той вир з запалом властивим її гарячій вдачі, швидко забула про все інше. Іван, для котрого вона з разу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої прихильности, незабаром упав в її очах до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоби заспокоювати потреби і капризи істот вищого розряду. В прирівнянню до блискучих денді, котрі роями вилися довкола

---

[1]) Онимати́ся—вагатися.

Ніни, Іван справді являвся дуже непоказним. Він не вмів говорити ніякою мовою крім своєї рідної, котрої на щастя блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, отяжілий і сумовитий. Бували хвилі, коли видавався їй по просту ідіотом.

Вони проживали, звичайно, в гарних віллях або в перворядних готелях, займали по кілька покоїв, при чім Іван, звичайно, як упертий Русин, завсігди поміщувався в однім затильнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність і незграбні рухи не всмак Нініним гостям, перестав показуватися в салоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці і нудився смертельно. Тисячу разів трібував зайнятися чимнебудь, от хоч би струганням дерева або шиттям чобіт, котрого колись підовчився був від сільського шевця, але завсігди якась невидима рука виручувала йому з рук роботу, що він сам хотів зробити, — все те в одній хвилині вже лежало перед ним зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоби ніхто його не пізнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей в тих величезних муравлиськах, що зовуться столицями світу. Багато дечого він там не розумів, та все таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична і зарібницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох, як скіпа, і зовсім стратив охоту до життя. Натомісць Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливою.

— Слухай, Ніно,—сказав одного разу до неї Іван, коли кілька день не бачившися, найшлися якось самі обоє в покою.—Чи не час би нам уже вертати до дому?

— До дому? — зачудовано спитала Ніна.—До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що це ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадає, і ми там нічого не полишили, так чого ж нам туди вертати? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре,—сказав Іван.

— А чого ж тобі хибує? — скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього.— Адже ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоби тобі добре було!

— Добре може мені бути тільки в своїм краю, чую це,—мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути?— вирвалося з уст Ніни.

Іван зиркнув на неї довгим, сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії про те, щоби здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплодні. Невидима стіна, що стояла між ними, не піддавалася силі його перстеня і не хотіла уступитися. Та про те Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав, чого і на що. Аж тепер, при тім однім слові Ніни, з кот-

рого він від разу зміркував, що її з ним нічогісінько не в'яже, Іван почув, що його надія пропадає і розвіваєтьcя димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і сціпив зуби, щоби не зойкнути з болю.

Ніна не дивилася на нього, занята перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона похопилася, що останнє слово нерозважно вирвалося їй з уст. І ось скінчивши поправляти свою фризуру, вона нараз обернулася, підбігла до Івана, і перескакуючи з одної крайности в другу, обхопила долонями його голову і пестячи його та цілуючи в чоло (в уста вона ніколи досі не зважилась поцілуватися), проговорила ніжним голоском:

— Ні, Івасю, ні братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетимо разом обоє до нашої любої вітчини швидко вже, за кілька неділь. Нехай тільки м'ясниці скінчаться. Ах, я так іще хочу погуляти, потанцювати, повеселитися! Бо ж прецінь там, дома, як ти кажеш, засядемо як крілики в норі. Там не буде вже того, що тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер іще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу запримітив він одного панича, що раз-у-раз крутився коло Ніни і очевидно позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя і відносини того панича. Він переконався, що молодий граф Едвін—чоловік

дуже низької проби, картяр і розпусник. Протративши замолоду більшу часть батьківського добра, він тепер дотрачував решту. В товариствах чемний і укладний, грав ролю великого пана і дуже гонорового чоловіка, але потаємно затягав довги в кого міг, не платив кравцям і іншим ремісникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не встидався випозичити значну суму грошей, котру той за ліпших часів ощадив собі був на старі літа. Від того візника, з котрим Іван заприязнився, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі про нього докладний погляд.

Едвінові грозила руїна і він очевидно закинув гачок на Ніну, котру вважав великою багачкою. Іванові аж страшно робилося, коли подумав собі, що ожидає цю нетямущу дівчину в руках цього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед ним.

— Слухай, Ніночко,—сказав він, увільняючися лагідно від її пестощів, котрі замість вдоволення і розкоші робили йому глибокий біль.—Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слово, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти медведю!—сміялася Ніна, опираючися з комічною повагою ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Це вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що?—скрикнула Ніна і вся спалахнула рум'янцем, мов переступник[1]), зловлений на гарячім учинку.

— Не хочу тобі з цього робити ніякої догани,—спокійно мовив Іван,—а тільки остерігаю тебе, що граф, чоловік негідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми цю осторогу як від брата.

— А коли це тільки низьке чорнення?—вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази,—сказала ображена Ніна.—Впрочім, запевняю тебе, що граф мене нічогісінько не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

— Слухай, Ніно,—сказав Іван, не рушаючися з місця. Ти прецінь не говорила йому нічого про джерело нашого багатства?

— Про яке джерело?—стиха запитала Ніна і нагло зблідла.

— Аджеж знаєш, що в мене на думці. Про мій перстень.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й не будуче.

— Що знов за упімнення? І чому як раз з оглядом на нього?

— Ну, так, случайно прийшло мені на думку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в покусу.

— Ти, дурень, Іване!—скрикнула Ніна.

---

[1]) Переступник—злочинець.

—Зовсім непотрібно, Ніночко! Завдай собі труду зрозуміти мене! Зовсім непотрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але тирликаючи якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли вночі Іван, утомлений цілоденною гризотою, спав твердо в своїм покоїку, війшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстінь і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу в сінях готелю ждала вже на нього Ніна, одягнена по подорожньому, а слуги власне виносили величезний тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що?—шептом запитала Ніна.

— All right—шепнув Едвін.—Спить як забитий. Заким обудиться, будемо вже далеко. Ось перстінь.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі—шепнула Ніна, стискаючи його руку.—Ти дарував мені нове життя, увільнивши мене від того медведя з лакейською душею.

В кілька хвилин пізніше повіз, запряжений препишною четвернею, дочваль гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII.

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшися досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полекші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому про-

яснився. Не знав зразу, що це значить, але швидко доторкнувшися якось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема перстеня на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його згубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоби завідомити Ніну про цю пригоду, але двері були замкнені знадвору. Нараз роз'яснилося йому в голові.

— А! Так ось воно що!—скрикнув він.— Справді, не ошукало мене моє почуття! Моя Ніночка справді змовилася з тим вітрогоном! Забрали мені перстінь думаючи, що Бог зна який скарб здобули! Ха, ха, ха, ха! Щасти вам Боже! А ми тимчасом стрібуємо, як смакує праця.

І взяв щітку, щоби вичистити своє убрання, але в тій хвилі почув, що чародійський вузлик знов зав'язується перед ним, що щось вихапує йому з руки щітку, обезсилює його мускули—перстінь був знов у нього на пальці

— Ну, не хотів би я в тій хвилі бачити лиць їх обоїх,—промовив Іван сам до себе.

Сила перстеня зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабирані.

— Ха, ха, ха!—з болем усміхнувся Іван.— Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно швидко вернуть. Піду їм назустріч.

Убравшися гарненько і поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіякра і поїхав у той бік, куди перед кільканадцятьма годинами поторохтіли були Ніна і

Едвін. Не проїхав Іван і півгодини часу, на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломи сиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісниці порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли би нічогісінько не сталося.

— А не казав я тобі, Ніночко, що це буде зовсім непотрібний захід? Адже ж коли ти хотіла зробити собі прогулку, то можна було сказати мені про це словечко.

— Мовчи, хаме! — в нетямі крикнула до нього Ніна. — Як ти смієш так за панібрат говорити зо мною. Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але ж Ніночко, — з непорушеним супокоєм відказав Іван, — сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сідай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося [1]), щоб ти на такім хлопськім возі в'їзджала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потрібую твойого фіякра! Поїду так, як мені схочеться, поруч з тим, котрому належить моє серце, котрому я віддала все... все, навіть...

— І котрий з того всього має зломаний феник [2])! — з насміхом докінчив Едвін. — Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите, коли повернете в обійми цього чесного і благородного братчика.

— Едю! — з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

---

[1]) Не ялося — не годиться.
[2]) Феник — півкопійки.

— Е, що там бавитись чутливими витребеньками, — грубо відказав Едвін.— Адже ж ви, пані, знаєте, що я голий, зруйнований. А той проклятий перстень, котрий ви казали мені зняти з пальця свойого братчика, оце, як бачу, знов прикрашує той самий палець. А в тій самій хвилині, коли щез перстень, щезли також, як ви, пані, знаєте, всі ваші скарби і клейноди, навіть повіз і коні. Осталося нам тільки те, що я вчора не програв в карти, а цього було дуже небагато, ледве вистарчило на те, щоби заплатити за вечерю і нічліг, та винаняти ось ту препишну ляндару, на котрій я вже розтряс собі всі кості. І як же ви, пані, ви ображуєте собі нашу дальшу подорож, нашу будущину? Мої дохідні джерела зовсім вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів, що турецький святий; заробити собі також не потрапите...

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама себе! Буду робити все, щоби тільки не бути для тебе тягарем, лиш не відтручуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього не хочу вертати.

— Ніно!—скрикнув Іван, до глибини душі зворушений цею сценою.—Рвешся від мене, як від свого найтяжчого ворога! А прецінь же досить було одного твойого слова, щоб я вступився тобі з перед очей. Ти полюбила цього пана, я не хочу стояти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радо я допоміг би вам, коли б це було в моїй силі, але тепер бачиш і сама, що все, що дає мій перстень, дає тільки для мене; в руках інших людей все те щезає. Так

бувайте ж здорові обоє! Сідайте на мого фіякра, він заплачений і не щезне під вами так як четверня. А я собі піду.

— А куди ж ти підеш?—запитала Ніна, трохи привстиджена і зворушена його мовою, бачучи, що він зліз з фіякра.

— Піду додому,—сказав Іван.—Будьте здорові!

І заким Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіякра, Іван щез їм з-перед очей!

XVIII.

Яким способом це сталося, цього Іван не тямив. Мабуть якесь таємне, йому самому невідоме бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його перстня. Досить, що в найближчій хвилі по розстанню з Ніною він найшовся в тім місті, з котрого колись вирушив у світ, повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже то пишний вид являв тепер той палац. Пусто довкола, ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть декуди на вікнах поперек хрусталевих шиб понаклеювані були величезні, друковані, червоні, сині та жовті папери.

— Що це таке? Чума тут вибухла? Чи може яка нечиста сила закляла цю халабуду? — думав Іван, прохожуючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло!—крикнув на нього з боку якийсь грубий голос.—А ти що за один? Що тут робиш?

Іван озирнувся — і перехрестився. Ну, Богу дякувати, що хоч одна жива душа

вирискалася! Він пізнав старого вусатого вартівника, що стеріг князівського парку.

— Здорові були, Бантромію!—скрикнув радісно, підходячи, до старого.—Що ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно приняли.

— Той, що з князем за границю поїхав?— спитав, чудуючися Бантромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи може й князь приїхав?

— Ні, Бантромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш? Аджеж він не нині-завтра має тут бути.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба ж ти нічого не бачиш?

І він виняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палацу.

— Бачити я бачу, ще, Богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать ці цидули, бігме не знаю.

— Це, небоже, квітки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося як раз тільки, як цей папір варт.

— А багато-ж він варт?

Бантромій тільки посвистав, зімняв папір у жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьменний, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що ж це за папір і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліцитація [1]) і продаж оцього палацу і парку і всіх князівських добрів тому, «хто да венци» [2]).

— О, о, о!—дивувався Іван.—Так як найпростішого хлопа.

— А що ж, небоже, право для всіх одне, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го, го, чому ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон, там якась проста п'явка людська за барона обібралася,—так той барон, кажуть, все вже в кишені має. Навіть до ліцитації ніхто супроти нього не виступить. Цілий тиждень уже тут крутиться, запопадає в суді.—ади, це він наш палац так казав обмаїти! Порядкує вже тут, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоби не годувати дармоїдів, тільки мене одного лишив як на пам'ятку, та й то мабуть швидко прийдеться й мені на старі літа плентатися в світ позаочі. Швидко тут, небоже, не чути буде людського слова.

— Так барон тут є?—скрикнув Іван.

— Авжеж ,що не де. Волочився з князем, волочився поза границями, поки з нього не виссав усіх соків, а тепер щось там між ними випало, чую, посварилися із-за

---

[1]) Ліцитація—продаж з торгів.
[2]) Хто дасть більше.

панни, та й оце наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто би його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Як би ти бачив, як тут усі припадають коло нього!

В тій хвилі Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили.

— Що це з моїм старим сталося?— подумав Іван, і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола котрої літало щось, мов золота, блискуча муха.

Іван швидко пізнав цю пляму. Це був барон, котрий ідучи по парку, махав елегантською паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Бантромій, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не ставав перед князем, і відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складаний ножик.

— Агій!—подумав собі Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоби не стрічатися з бароном. По хвилі прийшов Бантромій, завстиданий і радісний заразом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся,— сказав він, обтираючи собі уста і розгладжуючи довжезні вуси.—Не гонірно [1]) то так надскакувати перед такою жа-

---

[1]) Не гонірно—не чесно.

бою, як барон, то правда, але що ж зробиш, коли він сила. А при тім іще, небоже, чоловік і спекулює потрохи. Видиш, що баронові це подобається, що він по кожній такій розмові ні за це ні за те червінця в руку тиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червінець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що ж вам таке наговорив ясновельможний пан барон?—спитав Іван, оминаючи дразливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь дуже радісну телеграму, що зараз їде туди і не верне аж в день ліцитації, і здав на мене надзір над усім оцим добром.

— Так коло вас можна тут буде й мені притулитися?—спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тільки до ліцитації. Потім вже не моя воля. Потім може я тебе проситиму, щоб ти мене де при собі притулив.

— Добре,—скрикнув весело Іван.—Беру вас за слово. Потім я вас притулю!

Жалісливо всміхнувся Бантромій, потрясаючи Івановою рукою.

— Будемо мабуть оба тулитися так, як два голі в одній діравій сорочці. Ну, але ти певно голоден, може би тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім закуточку є дещо трохи приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи то це,то те, оба вони покріпилися дечим. Бантромій вишпортав бутельочку доброго вина і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що ж ти думаєш робити, небоже?— питав Бантромій Івана.

— Не знаю ще, сказав Іван.—Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Баронові? Ти?—протягнув голосом Бантромій і видивився на Івана як на тура.

— Може би йому якнебудь переборщити оцю ліцитацію?—задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові?—лепотів уже майже в нестямі з дива Бантромій.

— Так і є!—сказав Іван рішуче.—Це, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Бантромію, поможіть мені в тій річі, певно, не пожалуєте цього.

— В чім, в чім тобі помогти, ти безуме якийсь?

— Розвідатися в суді, на які гроші буде та ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарапутним наймитом, і говорити про те в суді не будуть.

Іван не кажучи й слова, зірвався з місця, вийшов за стінку, і по хвилі явився перед Бантромієм убраний як пан при золотім годиннику, з товстим золотим ланцюжком, у перстенях з дорогим камінням, держачи в руці ліску[1]) з золотою

---

[1]) Ліска—паличка.

головкою далеко більшою, ніж у барона.

— Ну, а коли їм оттак покажуся.—мовив усміхаючись Іван,—то чи схочуть зо мною говорити?

— Свят, свят, свят,—скрикнув хрестячися Бантромій.—А це що таке? Який нечистий в тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку, — сказав Іван, і в тій хвилі щезло з нього все його панство,—це тільки так, жарт. Так оттакий жарт я хотів би зробити й баронові. Допоможіть мені а певно не пожалуєте цього.

— Та хіба то така велика штука розвідати про ліцитацію?—сказав Бантромій, все ще не можучи охолонути з переляку і потрохи підозріваючи, чи не підлазить оце під барона якась нечиста сила, щоби його взяти за старий довг.—А в тім, коли хочеш, щоби я тобі поміг, то і овшім. Мені барон ані сват ані брат. Тільки, небоже, коли хочеш приступати до ліцитації хоч би тільки на жарт, то треба в суді вадію [1]) зложити.

— Вадію? Що це за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про це не турбуйтеся, це в мене найдеться.

— Найдеться? Тьфу! Ану, перехристися, Іване!

— Що це ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— А вжеж не вірю. Ну, перехристися, бо інакше й кроку з тобою не зроблю.

---

1) Вадія—залог.

— І перехрищуся, і Отче-Наш змовлю, коли вам цього треба, — сказав Іван християчися, — тільки ходіть!

XIX.

В кілька день після цеї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу — важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, на завсігди. Він замешкав у маленькім жидівськім готелю, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвір'я .

Довідавшися про його приїзд від Бантромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав напівсидячи на софі, курив люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зломаний чоловік, ця дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпаючи осовілими очима — чи це міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав «брава» оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо і махнув рукою, не зміняючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, пам'ятаю. Добрий візник, ге, ге, але кепський слуга. Втік, ге, ге, втік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу цього сказати. Ну добре, добре! Вернув до краю? А? О жебрачім

хлібі, а? Так як і я, так самісінько!—Тремтячою рукою він повів до очей, немов би хотів обтерти сльозу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати,—белендів далі князь, з трудом ловлячи обривки думок, що мов пролітаючі чмелі без ладу блукалися в його знесиленій голові,—голий я, голісінький, так само як ти. Все минулося. Все пропало. Моє колишнє щастя, ге, ге, небоже, зломало ногу десь по дорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули, ге, ге! Як виклятого відбігли. Дочка пропала десь, може втопилася... Княгиня вмерла. По секрету тобі скажу, небоже, вона повісилася вночі над своїм ліжком, бідна моя жінка! А якже! Але ми це в секреті задержали, казали, що вмерла... О, це він, той барон поганий, доконав її! Того самого дня, коли він поштою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр, ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині. Бідна жінка, еге-ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але вночі взяла, та й...

Іван стояв мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш?—говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав.—Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, в

Локарно, а, ти не був в Локарно? Гарна місцевість! Так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайте до дому, там вас щастя дожидатиме. От я й вернув, на останнє стягнувся і вернув. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван, а прізвиська так і досі не знаю. Іван візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, тямлю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя. Ну, цьому вже нема що помагати. Цьому хіба рискаль та лопата поможе. Про дочку очевидно нічого не знає, а може й чув та не тямить. А варто би знати, де то панна Ніна обертається.

В тій хвилі щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову на право. В гарнім повозі, запряженім парою добрих коней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпаковатий уже пан і молоденька пані. Пан опершися лівою рукою о ліску з золотою головкою, правою вказував в той бік, де стояв князівський палац.

Пані сиділа свобідно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обоє тільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрутив у алею князівського парку і щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство—то барон і Ніна.

— Я так і думав, що їй не на довго стане любови з Едвіном, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно піш-

ла до барона, сьому не повірю,—подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX.

Надійшов день ліцитації. Перший явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбулася не в палацу, а коло економічних будинків, на широкім плацу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на котрих ще недавно, за панщини гайдуки щосуботи відлічували підданим призбирані за тижневу роботу півкопи та копи канчуків. Ніна вийшла з повозу і сіла на ганку, барон ходив по подвіррю, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія,—урядники, возні з паперами і з молотком, а за ними валила густа юрба жидів, міщан, хлопів, їхало деяке цікаве панство, прибув навіть пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, панів вітав як знайомих, з старостою розпочав розмову про політику, але не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де удари молотка дали знати, що розпочинається урядова діяльність.

В тій хвилі товпа заворушилася, зашепотіла і заклекотіла мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста над'їхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою ззаду. В тім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з труп'ячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак в простім сільськім уборі.

— Князь, князь,—шепотіла юрба. Комісія почувши цей шепіт, зупинилася в своїм урядуванню, поки возик з князем не надкотився до самого столу. Ніна сидячи на ґанку дрогнула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі і силою придавила до давнього місця.

Почалося урядування. Судовий екзекутор почав зпровола читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірителів, котрих претенсії були вписані на гіпотеці князівських дібр. Тільки один із них обізвався—барон.

При кожній дальшій назві барон викрикував:—Заспокоєний!—і складав на стіл комісії поквітування довжника з упевненням, що до князівської каси жадної претенсії більше не має.

Остаточно показалося, що остався тільки один вірітель—барон, а його претенсії рівні були сумі всіх претенсій давнішніх вірителів. Сума виносила круглого пів мільйона.

Потім почалося читання довжезного витягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого і оцінена їх вартість.

Хоч і як знищені і занедбані були ті добра, то все таки вартість їх була ще в троє більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірителя барона Шпіцкопфа подаю ясне-освіченому князеві Довгорукому руку до згоди,—сказав го-

лосно екзекутор судовий, звертаючися до візка з князем.

— Пан барон готов відступити від ліцитації, коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої претенсії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерти.

— Іменем немічного, спаралїжованого, але здорового на умі князя Довгорукого — озвався в відповідь на те ясний, дзвінкий голос із-за возика — заявляю, що князь таких условин не приймає і обстає при ліцитації.

Слова ті викликали на всіх зібраних враження мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліцитацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліцитації, було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнувся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечним при ліцитації.

Ще сильніше враження викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, котрого досі за батьковим возиком зовсім не запримічала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що і для якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього, і тільки з глухою тривогою дожидала кожного нового слова, яке

роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так якби дожидала на свої плечі болючого удару.

— Коли так,—голосив далі екзекутор,— то про згоду не може бути далі й мови. А затим виставляється на публичну продаж уся вище описана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартости „шацункової“[1]) півтора мільйона за суму викликання 600.000, на заспокоєння претенсій барона Шпіцкопфа в сумі 500.000, як також коштів поступовання судового і інших. Сума викликання 600.000. Хто дасть більше?

— Я дам 600.000,—сказав голосно барон і озирнувся довкола як тріюмфатор.

— Я дам 700 000,—роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий?—скрикнув барон, мов опарений.

— Я, Іван Лінюх, — спокійно відповів Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана екзекутора викинути цього дурня, нехай не перешкоджає в урядуванню,— обернувся барон до екзекутора.—Він не має тут ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона,—відповів чемно екзекутор.—Іван Лінюх є тут зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

---

[1]) Оцінена.

— A Schlag soll ihn treffen! [1])—скрикнув барон, не можучи спам'ятатися зо злости.

Загальний сміх публіки був відповіддю на той мимовільний викрик.

— От же Іван Лінюх дає 700.000, хто дасть більше?—викрикував далі екзекутор

— Я даю 800.000,—сказав, відсапавшися трохи барон.

— Я даю 900.000,—сказав зараз Іван.

— Я даю мільйон,—люто крикнув барон, щоби тим словом мов громом прибити Івана.

Слово мільйон викликало серед публіки шепіт зачудування. Барон кинувся до Ніни і почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла зубами і тряслася мов у лихорадці і ледве-не-ледве могла сказати баронові:

— Держіться! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить. Держіться, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задиратися!—гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед стіл комісії, де возний віддавна вже калатав і кричав, щоби народ успокоївся.

— Я даю мільйон і тисячу,—сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подається вже, подається, перелякався!—гомоніла товпа, в котрій люди мало на голови одні одним не лізли, щоби придивитися цьому дивовижному

---

[1]) Ашляг би його трафив (шляг—удар серця).

купцеві в хлопській веретянці, про котрого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чиї гроші купує.

— Я даю мільйон сто тисяч!—скрикнув барон.

— Браво, браво!—загуло в товпі жидів, котру возний зараз кинувся втишати.

— Я даю о тисячу більше,—сказав Іван.

— Я даю мільйон двісті тисяч!.

— Я даю о тисячу більше,—мов машина повторив Іван.

— Я даю півтора мільйона!—ревнув барон, почервонівши мов рак.

— Я даю о тисячу більше,—товк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно.

Сума, до котрої він вигнався, о много перевищувала все те, на що він числив при цій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тимчасом йому прийдеться або уступити і взяти свій довг, а більше нічого, або держатися далі в тім шаленім торзі. Йому пригадалися слова Ніни, і він добуваючи останніх сил крикнув:

— Даю мільйон і шістьсот тисяч!

Ніякий голос не обізвався по цих словах. Уся публіка мов замерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

— За першим разом мільйон шістьсот тисяч,—кричав екзекутор.—Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!—кричав далі екзекутор.

Мовчанка.

— За третім разом!

Мінута мертвої мовчанки—і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув це докладно в тій хвилі. Вся його готівка не вистарчала на те, щоби заплатити виторгувану ціну. Прийдеться затягати значну позичку, обтяжувати відразу гіпотеку тільки що набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу—це ж значить згори засуджувати себе на мільйони клопотів, гризот, розчарувань, а кінець кінцем на руїну. От тобі й на! Оце був той гешефт, над котрим він запопадав ціле життя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне,—сказав до нього насмішливо Іван,—побороли ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

В тій хвилі Ніна легко мов серна збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько.

— Таточку! Ось я! Я твоя!—скрикнула вона, цілуючи його зів'ялі руки.—Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь. — Моя дочка! Не втопилася, еге-ге! Грошей багато потребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якось ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене?—обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом.—Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном...—додала

шептом.—Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при останнім слові захитався на ногах і упав до долу мов сніп.

Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI.

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто її зрозуміє жіночу натуру. Тут сама набивалася йому, трохи не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділь по весіллю покинула його з капітаном від гузарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, бувши ще сільським парубком, він не міг здумати собі нічого кращого і щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділь.

Бачити довкола себе стільки людей, котрі працюють на тебе, а не могти самому нічогісінько робити—це для нього було найбільшою мукою.

Трібував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головно і тут убивав його недостаток праці. Сох щораз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але чудодійний перстінь не позволяв йому навіть на цей труд. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то прецінь він чув, що невидимі руки не-

суть його в повітрі і не позволяють навіть доторкнутися ногами до твердої землі. В цілій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, котрим кидає буря.

Воля його ослабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самостійною істотою Недостачі тої людської самостійности не надгородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все, здобуте без праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидом, холодною лудою [1]), котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і затроює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, котрим колись так тішився, якнайціннішим придбанням, а котрий тепер стався не його власністю, але його невмолимим паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природньо: хто мені все дає, від кого залежу, у того я весь в руках. На Іванову душу чимраз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших, бажань, щоби зараз не бачити їх сповненими. Цілими днями мовчав, сидів в заперті і переносив пекельні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

---

1) Луда—мана.

Інколи перебирав в думках своє минувше від тої хвилі, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому той перстінь? Якого добра зазнав він із-за нього? Щоправда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі і не ліпше, ніж би це могла вчинити служба у простого мужика. Напроти, там на службі він хоч часом чув себе вдоволеним, співав, спочивав по труді, а головно —був здоров і сильний, а тепер!... Правда й те, що пізнав шмат світу і людей, та і з цього яка йому користь? Світ усюди один, бо люди одні, а пізнання людей замісць щастя, вдоволення і розкоші дало йому пізнати і зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлоти. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охоту до життя. Але найбільш болючим для його щирого серця було те, що перстінь його не тільки не давав щастя йому самому, але не позволяв йому робити добро другим, помагати терплячим і потрібним[1]). Все, що перстінь той давав, служило самому тільки Іванові; в третіх руках по якімось часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в такім пеклі і ще й носити те пекло з собою!— сказав одного разу сам до себе Іван.— Не хочу довше носитися з тим перстнем. Не хочу бути на вид всемогущим, а на ділі невольником, на вид мати все, чого душа забажає, а на ділі не мати

---

[1]) Потрібний—той що потрібує допомоги.

найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий цей перстінь—додав він, оглядаючи Дідів подарунок на своїм пальці,—то все таки стався він для мене більшим тягарем, ніж усе, що я двигав колись під час моєї служби, надавив мені тяженькі мозолі там, де би їх не надавили ніякі мішки з зерном ані в'язанки дров. Та годі терпіти! Піду на те місце, котре вказав мені Дід, і віддам йому його дарунок.

XXII.

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на звісну нам полянку. В лісі стояла врочиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок бреніли і хвилювали в тіні дерев.

Десь трохи далі стрекотіла сойка, стукала жовна о сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чябрику, похилялися до сонця високі вершечки тоненьких лісових трав. Великий чорний гриб в понурій задумі стояв на гладкім, голім місці під смерекою.

— Діду! Діду! Діду!—скрикнув Іван і тричі вдарив ліскою по смереці.

На той окрик затремтіли трави, втихли мушки, а дерева подали собі Іванові слова з рук до рук розносячи їх по ярах і лісових заломах. Але луна дрімала В тій хвилі гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широкою розплесканою головою і почав рости, рости. Швидко перемінив свій вигляд і перед Іваном став Дід у своїй власній поставі.

— Ну, що ж, синашу, прийшов ти таки!—сказав Дід, киваючи головою на привіт Іванові.

— Приходжу, Дідусю.

— А швидко якось, небоже! Видно, не дуже смачний мій дар.

— Швидко?—скрикнув Іван.—Але ж я за той час пережив більше, ніж за сто літ звичайного життя.

— Ну, але ж мій перстінь сповняв свою службу добре? Надіюся, що не кривдуєш собі на мене.

— Та що маю кривдувати,—сказав Іван.—Добре сповнював свою службу,—це так. Тільки, мабуть, служба тота не на мої плечі шита, Дідусю. Не можу довше витримати того добродійства і приношу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш,—усміхаючися мовив Дід і взяв перстінь та застромив його собі на палець.—Ну, але що ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати!—радісно скрикнув Іван. В тій хвилі, позбувшися перстеня, він почув себе вдесятеро сильнішим, здоровішим і смілішим, ніж був перед хвилею. — Тепер тільки я пізнав, яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але може хочеш іще дечого від мене в заміну за перстінь?

— Ні, не хочу нічого!—відповів Іван.— Бо і що ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба, щастя, внутрішнього вдоволення...

— Е, цього, небоже, я тобі дати не можу!—сказав Дід.

— Знаю це,—мовив Іван —А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі, ріжниця невелика. Бувайте здорові, Дідусю!

— Іди здоров синашу!—сказав Дід, і закрутившися млинком на однім місці пірнув у землю, мов той свердель.

* * *

Що сталося з Іваном? Здалося йому нараз, що якась важка змора, котра досі держала його в своїх лабах, відступила від нього і позволила йому віддихнути свобідно і випрямитися. Він віддихнув, підняв угору голову—і пробудився!

— А! Що це зо мною було?—скрикнув, схапуючися з пенька, на котрім сидів, дрімаючи.

— Чи це сон був, чи й справді я мандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола і побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу щезни маро!—скрикнув Іван.— І присниться чоловікові диво! Певно я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи направду це був лише сон? Але ж Господи мій, то я мусив довго спати! Адже ж мені бачилося, що я найменше рік часу прожив. Ну, але щом бачив світа, том бачив, хоч у сні лишень, то на одне вийде!

І пригадавши собі всі свої пригоди, він зо страхом почав общупувати свої руки і ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилею. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і

молодий. І хоч усі пригоди були тільки сном, але любов до праці, котру з нього виніс, лишилася в нього на ввесь вік.

І він кинувся зараз, нарубав дров, звязав здорову в'язанку і завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений удвоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

Львів, 1890—91.

ДОДАТКИ

ДЕ-ЩО ПРО СЕБЕ САМОГО.

Є письменники, що їх життєпис є цікавіший як їх твори, що їх твори є лише додатком до їх характеристики, частиною їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі і оригінальні в добрім і злім, в щастю і стражданню. Це корифеї літератури, творці нових напрямків, їх можна назвати викладачами того часу, в якому жили, а їх життєпис в кожному разі, в більшій чи меншій мірі, буде глибоким вникненням в тайни духа їхньої епохи, бо в них немов знаходить свій зміст і утворюється цей дух, знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні і з цілим апаратом джерел опрацьовані біографії, бо їх життя, само через себе, є таким же архитвором, як їх твори, а навіть невміло розказане збагачує скарбницю людського духа.

За невеличким гуртом цих велетнів іде велика юрба письменників—робітників і ремесників, менше чи більше талановитих, менше чи більше працьовитих, впли-

вових, шанованих і заслужених, що одначе не доростають до міри тих майстрів.

Печуть вони—як говорив Крашевскі—щоденний хліб для умового споживання, розбивають на дрібну монету ці грудки ідеального золота, що їх видобули майстрі з таємних глибин натхнення, заповнюють своєю працею створені через них рями. В цих людей звичайно бібліографія їх творів вистарчає за життєпис, людина немов зникає після того, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів: вони є ті робітники, що помагають будувати будинок цивілізації, але їх прізвищ не виписують на фронтоні цього будинку.

Як один з цих робітників, що докладають цеглу по цеглі до цієї будови, ніколи сильніше не відчував я того свого характеру, як в хвилі, коли з обов'язку чемности маю представитися польській суспільності, якій до рук подаю збірник своїх новелістичних образків. Що маю про себе сказати? Що я вродився? Але цей не дуже визначний випадок трапився кожному з нас, шановні читачі. Що я дечого вчився? Що любив і страждав? Але ж і фарисеї роблять те саме, говорячи словами «святого Письма».

А поза тим нічого нема в моїм життю гідного уваги, крім цієї сверблячки до писання, крім нахилу до обсервовання людського життя в його найріжнорідніших проявах, крім цієї незаспокоєної ніколи і нічим гарячки, що змушує мене перейматися стражданнями і радостями, думками і мріями других людей. Але й ті

всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене; це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Що ж отже в цієї нікчемної людини можна назвати оригінальним?

На це питання Гетого відповідаю: хіба те, що я є українець, що правдоподібно походить від зукраїнізованих німецьких колоністів, що батько мій був звичайним мужиком і робив панщину,— не поміщикові, але цісарсько-королівській камері, не вмів ні читати ні писати, але мимо цього він був людина світла і віддав мене, хоровиту і до селянської праці нездібну дитину, до школи. Дотепер вихід з-під мужицької стріхи на ширшу публічну арену буває в нас річчю надзвичайно рідкою. Вродився я в 1856 р. в Нагуєвичах, дрогобицького повіту, ходив два роки до сільської школи в Ясениці сільній, потім до т. зв. нормальної школи у Василіян в Дрогобичі, а опісля тут же до гімназії. Склавши іспит зрілости, записався я на університет у Львові, але навчання моє перервав соціялістичний процес 1877-8 р., до якого мене вмішано Бог зна через що: ба, навіть мене засуджено на 6-ти тижневий арешт (після восьми місяців слідчої в'язниці) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно ніколи я не належав, і яке, поскільки знаю, ніколи не існувало. Отже одна з небагатьох оригінальних ознак в моїм життю, бо подібна річ не кожному трапляється.

Дальший опис мойого життя заступити може бібліографичний спис моїх праць, але його полишаю я Естрейхерам

20-го століття, коли взагалі якому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що становлять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу лише коротко, що за той час був я ще декільки разів арештований і завсіди мене звільняли без судової розправи, що я мимо цього скінчив університет, а навіть на превеликий жаль деяких моїх ближніх братів українців відважився я здати з відзначенням докторат славістики у Відні і габілітуватися на виклади української літератури на львівськім університеті. Об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були би сталися мої виклади. «Бійтеся Бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдуті він ходить!» Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин—той самий, що за свою патріотичну працю для добра Руси і Австрії одержує шість чи сім платень. Природня річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приватного доцента мусіла впасти, а мотив «політичне прошле» був лише чемним прикриттям дійсної причини... Але я не хочу оскаржувати. З гореччю привик я робити те саме, що о. Baudouin, який, коли його вдарено в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що ж для дітей?» Річ зрозуміла, для дітей —в данному випадкові для суспільности— треба чогось іншого. Отже замість біографічних подробиць декільки признань.

Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю Русинів [1]). Побіч цієї гарячої любови, що бризкає для «братнього племені» зі шпальт польських реакційних газет, моє признання може видатися дивним. Але що ж робити, коли воно правдиве? Не є я в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І через те повторюю: не люблю Русинів. Так мало серед них знайшов я правдивих характерів, а так багато дрібничковости, тісної глупоти, дволичности і зарозумілости, що, дійсно, не знаю, за що міг би я їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони мені часом з найкращою думкою вбивали під шкіру. Розуміється, знаю між Русинами декільки винятків, декільки особистостей чистих і гідних всякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюся до ще більшого гріха: навіть Руси нашої не люблю, так і в такій

---

[1]) Русинами—називали себе українці в Галичині. В останні часи ця назва „Русин" майже зникає. Польська окупація почала наново ретельно ширити це слово „Русин", „руський", забороняючи офіціяльно вживати слово „українець", „український", щоби цим показати, що галицькі українці це „Русини", щось інше від решти українців. Заміняючи скрізь у творах Франка слова „Русин", „руський", „Русь" на „Українець", „український", „Україна"—залишаємо тут це слово „Русин", як надто вже специфічне і характерне для тодішніх відносин і людей в Галичині.

мірі, як це роблять, або вдають що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоби її любити як географічне поняття, для цього я є занадто великим ворогом порожніх фраз, за багато бачив я світа, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоби любити її історію, для того досить добре її знаю, дуже гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства і волі, щоби я не міг почувати, як мало в історії Руси прикладів правдивого духа горожанського, правдивої посвяти, правдивої любови. Не любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба би хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу,—цю расу отяжілу, незграбну, сантиментальну, що позбавлена гарту і сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а так плідну на перевертнів найріжнороднішого гатунку? Чи може маю любити світлу будучність цієї Руси, якої не знаю, для якої світлости не бачу ніяких підстав?

Коли мимо цього почуваю себе Русином, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причин сантиментальної натури. Примушує мене до цього передовсім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, що викормився чорним селянським хлібом, працею півердих селянських рук, почуваю себе до обов'язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на

ше, щоби я міг видряпатися на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій український патріотизм, то не сантимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля положила на мої плечі. Я можу показувати своє незадоволення, можу потихо проклинати долю, що вложила на мої плечі те ярмо, але скинути його не можу, другої батьківщини шукати не можу, бо тоді б я став підлим відносно власного сумління. І коли що полекшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу український народ, як він, хоть гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоть і нині бідний, слабий і безпорадний, але все таки помалу підноситься, чує в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливости і шукає шляхів до них. Отже варто працювати для нього народу і ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене часто великі польські патріоти ворогом Поляків. Що маю сказати на цей закид? Чи покликатися на свідоцтво тих Поляків і Польок, що їх люблю, високо ціню і для яких маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу одверто: не люблю вже занадто великих патріотів, таких що мають уста повні Польші, але яких серце холодне для недолі польського селянина і наймита.

Скептично аналізуючи мій власний український патріотизм, пристосовую ту саму міру і до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу

ними смакувати. І не дивуюся, що платять вони мені тою самою монетою, тільки з ще більшим відсотком.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Коли до польської шляхти зачислити Ожешкову і Конопніцьку, Пруса і Ленартовіча, Остою і Карловича[1]) — то думка така про мене буде цілком невірна, бо цю правдиву польську шляхту, ту еліту польського народу ціню і люблю, як люблю всіх шляхотних людей, власного і кожного іншого народу. Що таким самим чуттям не обгортаю цього або того галицького шляхтича, або навіть більшої їх частини, то, розуміється, з причин цілком відмінної натури від тих, що мені кажуть любити перших. Як серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, то не полінюся вдарити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Українська приказка каже: «Не робися солодким, бо тебе злижуть, не робися кислим, бо тебе оплюють». А в таких оповіданнях про себе самого нічого нема легшого, як попасти в ту або іншу крайність. Почуваю, що й так сказав я не одне таке, за що мені дістануться удари з ріжних сторін, але хай і так буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу українською приказкою: «Добре так моїй жінці, хай мене б'ють!».

Др. Іван Франко.

Переклад з польського.

---

[1]) Визначні народні польські письменники, що темою для своїх творів брали бідні польські верстви.

1) *„Маніпулянтка“* — спершу появилася на польській мові в „Kurjeri Lwow.“ в 1888 р.; була поміщена на українській мові в 1890 р. в збірці „В поті чола“. В 1905 р. вийшла ціла збірка під заг. „Маніпулянтка і инші оповідання“, де крім цього оповідання були поміщені „Лесишина челядь“, „Між добрими людьми“ і „Чи вдуріла“. Передруковується зі збірки „Маніпулянтка“ 1906 р.

2) *„Між добрими людьми“*—вперше було надруковано у „В поті чола“ 1890 р. В 1906 р. воно увійшло в збірку „Маніпулянтка“, звідки й передруковується.

3) *„Чи вдуріла“*—цей драматичний нарис написав Франко в 1906 р., спеціяльно для томика оповідань під заг. „Маніпулянтка“. Звідси цей драматичний нарис передруковується. Хоч „Чи вдуріла“ написано значно пізніше від двох попередніх оповідань, але містимо його в цьому томі через те, щоби не розбивати певного циклу.

4) *„Яндруси“*—це уривок з більшої ненадрукованої повісти „Lelum i Polelum“, було надруковане в 1899 р. в „Kurjeri Lwow“ під заг. „Jeden dzień z życia ulicznikòw lwowskich“; майже рівночасно, бо в лютому 1889 р., друковалося воно і в „Ateneum“; в 1897 р. увійшло це оповідання у збірку під заг. „Obrazki galicyjskie“ „Bibl Mrówki“. В 1905 р. під заг. „Яндруси“ було надруковане у збірці „На лоні природи“, звідки й передруковується.

5) *„Доки рушить поїзд“*—було надруковано в Літ.-Наук. Вістнику в 1898 під трошки зміненим заголовком: „Заким рушить поїзд“ (нарис). Увійшло у збірку „На лоні природи“, звідки й передруковується.

6) *„Без праці“*—було надруковане в „Зорі“ за 1891 рік. Того само року вийшло окремо накладом Товариства ім. Шевченка у Львові; в 1904 р Київський „Вік“ передруковав: „Без праці“. Передруковується із „Зорі“ 1891 року.

7) *„Дещо про себе самого“*—цей надзвичайно цікавий документ містимо, переложивши з польської мови. Помістив його Франко, як вступне слово до своєї збірки оповідань на польській мові „Obrazki galicyjskie“ 1897 року, де воно поміщене під заг. „Nieco o sobie samym“ ст. I-VII. З приводу цього вступного слова піднявся страшенний крик в українській і польській пресі і через те частина накладу вийшла без передмови.

На Франка посипалися гострі напади. „Діло“ („Дѣло“ орган народовців, Львів 1897, ч 97) у вступній редакційній статті „Смутна поява“ трактувало Франка через „польський журналіст“, та апелювало до його „дрібки чести“, заявляло, „що своєю сповіддю“ Франко перейшов „Кращанку“ Куліш та шовіністичні антиукраїнські писання Сенкевича—„з огляду на брутальність напастей“. В 1891 р. „Діло“ назвало Франка і „скаженим вовком“ На ці напади Франко відповів афоризмами під заг. *„Декілька афоризмів“ у альбом „Ділу“, прочитавши його статтю „Смутна поява в ч. 97“*. („Житє і Слово“ VI, 1897 р. стр. 263—264) На початку наводить уривок віршу Юл. Словацького:

Choć wiem, ze slowa te nie zadrza dlugo.
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny...
Mówię bom smutny i sam pelen winy.

(„Хоть знаю, що слова ці не задрожать довго в серці, де думка не зупиняється навіть години... Говорю, бо я сумний і сам повний вини“).

Дальше йдуть афоризми:

„Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове“.

„Хто твердить: люблю свій народ, а не сповняє своїх обов'язків супроти нього—той брехню твердить“.

«Від народнього обов'язку сам Бог не може звільнити; нахваляється звільнить від нього сатана».

„Посол Вельовейські приязно заявляє, що любить Українців. Ну, кого так пани люблять того я з спокійним сумлінням можу не любити"

Тим, що оголосили Франка ворогом Руси, а навіть зрадником, Франко відповідав також віршами, як під заг. „Сідоглавому", що був поміщений у збірці „Мій ізмарагд" 1898 р. Наведемо цей вірш, щоби в читача залишилася певна думка:

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака! [1])
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я ж гавкаю раз-у-раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій, то труд важкий,
Гарячка нездержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене ж болить її
Відвічнее страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана,—
У мене ж тая Русь
Кровава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

---

[1]) Сарака—сердега, бідняга.

В „Поклонах“ (що вміщені також в збірці „Мій ізмарагд“) Україна радить Франкові не звертати уваги на тих, що підняли на нього галас: „Не любить Руси він ні раз!“—

Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз“.

В томику „Obrazki galicyjskie“ містяться такі оповідання: Dwaj przyjaciele (Два приятелі), Historya mojej sieczkarni (Історія моєї січкарні), Hawa (Гава), Jeden dzień z życia ulicznikòw lwowskich (Яндруси), Pantalacha (Панталаха).

8) На закінчення уваг до цього тому вважаємо доцільним подати коротки витяги зі статті Франка: „*Говоримо на вовка, скажімо і за вовка*“, (поміщену в „Зорі“ за 1891 рік), що є відповіддю Франка на статтю Грінченка, поміщену в „Правді“ 1891, під заг. „Галицькі вірші“, де Грінченко дуже гостро накидається на москалізми і полонізми галицької літературної мови. В оповіданнях Франка читач зустрінеться з багатьома словами, що мало вживані на Україні; через те до речі буде навести ці коротенькі уваги Франка. Він пише: „Мені бажалось би своїми увагами причинитися до одного дуже важного питання—будучої єдности і одноцільности нашої літературної мови, будучої, повторяю, бо тепер ми ще її не маємо, і за-для звісних дуже важних, причин, мати не можемо“. Дальше переходить Франко до окремих слів. Цю частину статті наводимо всю, не викидаючи дискусійних прийомів Франка в ній.

«Д. Чайченко бере на свій критичний варстат спершу вірш д. Масляка:

До вас, невісти, до вас, Весталькі,
Рідні святої вогню,
Звертаюсь нині і т. д.

«Найсамперед—каже він—зупиняє тут вкраїнського читача слово «невісти». Такого слова Українець не знає. Він хіба знає церковно-славянське слово «невѣста», але там воно значить те, що по вкраїнському «молода», але-ж у д. Масляка не те; таким побитом цей польонізм зрозумілий буде тому тільки, хто знає польську мову». Зрозумілий буде й ще декому більше, добродію!

В значінню «молода» находиться він і у Квітки (диви Желехівський: Словар 404), а в значінню «жінка», так як у д. Масляка, находиться в піснях народніх, наприклад:

Ой нікому так не гаразд, як нашій невісті:
Мужик поле сіє-оре, а вона п'є в місті.
Іде мужик та й із поля та й постогнуючи,
А невіста іде з міста та виспівуючи, іт.д.

«Далі—каже д. Чайченко—українець не сказав би «Вестальки», а просто «Весталки», бо видима річ, що тут той *ь* чужого роду». Для нас видима річ зовсім щось друге, а іменно те, що д. Чайченко так привик в московській школі чути і в московських книжках бачити «Весталки», що «Весталькі» видаються йому польонізмом і він зараз бачить в тім *ь* польського зайду, забуваючи навіть, що ціле слово Весталькі чуже, і чи буде писатися з московська без *ь*, чи з польська з *ь*, то для чистоти нашої мови байдуже; овшім, форма з *ь* нам видається більше відповідною духові нашої мови, котра всяке *л* на кінці слова і складу любить переголосувати в широке *в* напр. віу зам. віл, орев зам. орел (декуди так і відміняють орев, орева), кибавка, зам. кибалка; анальогічно мали б ми по нашому «Веставку».

«До вас звертаюсь—пише далі д. Чайченко—чи польонізм, чи москалізм, але в усякому разі річ не вкраїнська». Бідний покійнику Желехівський! Чому ти замісць Міклошіча не міг слухати сучасних вкраїнських фільологів з-над Псла, Сули і Трубайла! Ти в такім разі певно не був би приняв у свій Словар цеї «в усякому разі не вкраїнської річи», як це ти зробив на стр. 286. Таке-ж «не українське» слово *звук* (є у Желехівського стр. 291); не можна сказати *зову* в значінню «кличу» («*позовіть* у хату» є у Квітки і других українських писателів); «московсько-церковне» слово *луч*, котрим д. Чайченко докоряє цілий ряд галицьких писателів, є у Шевченка («Де ти в біса забарилась з своїми *лучами?*»). Попросто забавно читати, коли д. Чайченко почне вичислювати польонізми у галицьких писателів, не знаючи сам, очевидно, ані мови галицько-українського люду, ані польської. Такі польонізми по його думці: *фаленьха* (нічого подібного в польській мові нема, а є тільки fala; у нас

по всій Галичині народ говорить також «фаля», декуди «филя» або «фальма»); *огень* (форма уживана українським народом скрізь у Галичині,—*огонь* тільки декуди), *коруна* (форма тільки українська, у поляків korona), *тручати* (слово народнє українське), *стрільба*, *жовняр*, *ляти*, *дотикати землі*, *ту*, *блисло*, *снити о чім*, *не ручу*, *скрань* (є у Федьковича), *друхотати*. Все те слова і форми уживані галицько-українським народом; польонізмами можна їх назвати остільки хіба, оскільки і в польській мові є слова, витворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других славянських: викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в инших славян є подібні, це значило би добровільно обскубувати свою мову.

Не менше щасливий є д. Чайченко і з вичисленням москалізмів у галицьких поетів. По його думці у декого з них москалізми попадаються „так часто, що часом не знаєш, за яку мову вважати ту, що вони нею пишуть. Ось де-які з тих, на думку д. Чайченка, москалізмів: *бездна* (говорять москалі коло Дрогобича), *всьо* (говорять москалі трохи що не по всіх селах Галичини, поряд із «усе»), *благати*, *скала* (в Галичині ніхто не говорить «скеля»; у Шевченка: «А ти на березі стояла, мов тая чорная *скала*»), *кришталь*, *сніжний*, *струя*, *ввидить* (скрізь у Галичині), *окови*, *но* (див. в галицько-українських «Приповідках» Ількевича і Віслоцького), *теряти* (диви оповідання Перебенді в тім самім н-рі «Правди», стр, 76), *мрачний* (з наголосом на останнім складі, слово уживане Москалями скрізь по Галичині), *боязливо* (у Шевченка: І дівоче серце *боязливе* стрепенеться), *топір* (д. Чайченко певно думає, що це те саме, що сокира), *ну-ко* (говорять Москалі скрізь по Покуттю), *ледовий*, *пробудись*, *лента* (є у Метлінського) і т. п.

... Діло ось яке. Відомо, що Галичина за весь час свого історичного життя, від смерти Володимира В., або коли хочете, від упадку Данилового королівства галицького майже ніколи не становила одну політичну і культурну цілість з подніпрянською Україною. Якийсь час воно заносилося на те, а іменно після Люблинської унії 1569 р. аж до козацької хуртовини 1648 р. Це була пора дуже важна в історії духового розвою України, пора, в котрій у нас народилася і почала гарно розвива-

тися перша всеукраїнська, дійсно національна література. Такі писателі як Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бренський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захерія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Гавватович, Галятовський і другі виходили хто з червоної Руси, хто з Волині чи з Придніпрянщини, працювали і писали раз у Львові, потім у Вільні, Острозі, Луцьку, Київі і чернигові, писали мовою по тодішньому близькою до живої мови шляхти і заможнього міщанства, мовою зрозумілою по всіх усюдах Руси-України. Війни козацькі розірвали той звязок, унія, що запанувала в червоній Руси з початком XVII в., довершила розрив. При таких обставинах не диво, що розвій духовий народу й інтелігенції в Червоній Руси пішов значно іншою дорогою, ніж на Україні. Особливо ж відтоді, як Галичина 1772 р. перейшла під пануваннє Австрії і втягнена була в культурний круг дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України, ріжниці ті мусіли ще значно збільшитися. Не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями і творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані зневечити ані замазати тих відтінків не можна, та й чи треба? Адже ж це не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на пожиток цілости.

Мова, хоч і який коштовний скарб,—говорить на прикінці Франко—не є все-таки найвищим скарбом; життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів».

Іван Лизанівський.

Видавництво „Книгоспілка" у Нью Йорку.

Двадцятитомова збірка (оригінальніх і перекладних) творів Івана Франка.

Т. 1. Від Видавництва. Вступна стаття.
Оповідання: Вугляр. Лесишина челядь. Два приятелі. Муляр. Сам собі винен. Добрий заробок. Домашній промисл. Історія моєї січкарні. Довбанюк. Слимак. Ліси і пасовиська. Цигани. Маніпулянтка. Між добрими людьми. Чи вдуріла? Яндруси. Поки рушить поїзд. Без праці.
Додатки: Відривок з листа І. Франка до М. Драгоманова. Передмова до збірки „Добрий заробок". Дещо про себе самого. Уваги.

Т. 2. **Оповідання:** Малий Мирон. Олівець. Schön schreiben. Микитичів дуб. Грицева шкільна наука. Мавка. Поєдинок. Мій злочин. У кузні. У столярні. Отець гуморист. Гірчичне зерно. Борис Граб. Під оборогом. Моя стріча з Олексою. На дні. Хлопська комісія. Панталаха. До світла. В тюремному шпиталі. Івась Новітній.
Додатки: Передмова до збірки „Панталаха". Уваги.

Т. 3. **Бориславські оповідання:** На роботі. Ріпник. Навернений грішник. Яць Зелепуга. Задля празника. Полуйка. Вівчар.
З бурхливих літ: Герой по-неволі. Гриць і панич. Різуни.

Т. 4. **Рутенці:** Передмова. Молода Русь. Звичайний чоловік. Патріотичні пориви.
Сім казок: Рубач. Казка про Добробит. Звірячий бюджет. Історія кожуха. Свинська конституція. Гострий-прегострий староста. Історія одної конфіскати.
Оповідання: Місія. Чума.

Казки і сатири: Куди діваються старі роки. Як пан собі біди шукав. Як русин товкся по тім світі. Наша публіка. Свиня. Як то згода дім будувала. Доктор Бессервіссер. З галицької „Книги Битія". Будяки. Хома з серцем і Хома без серця.

Додатки: Переднє слово до збірки „Рутенці". Уваги.

Т. 5. **Оповідання:** На лоні природи. Щука. Дріяда. Odi profanum vulgus. Сойчине крило. Батьківщина. „Вільгельм Тель". Геній. Гершко Гольдмахер. Ґава. Ґава і Вовкун. Пироги з черницями.

Додатки: Переднє слово до „Батьківщина". Уваги.

Т. 6. Оповідання: Опозиція, Цувакси. Панщизняний хліб. Чиста раса. Хмельницький і ворожбит. Як Юра Шикманюк брів Черемош. Терен у нозі. Неначе сон. Сон Остапа. Злісний Сидір. Із записок недужого.

Додатки: Причинники до автобіографії. Уваги.

Т. 7. Хто такий „Лис Микита" і звідки родом. Лис Микита.

Коли ще звірі говорили: Передмова. Казки: Осел і Лев. Старе добро забувається. Лисичка і Журавель.. Лисичка і Рак. Лис і Дрозд. Королик і Ведмідь. Вовк війтом. Заєць і Ведмідь. Ворона і Гадюка. Три міхи хитрощів. Вовк, Лисиця і Осел. Лисичка-черничка, Мурко і Бурко. Лисичка кума. Війна між Псом і Вовком. Фарбований Лис. Ворони і Сови. Як звірі правувалися з людьми. Байка про байку.

Дрібні дитячі твори: Ріпка. Киця. „Ой, ви листочки". Скрипка. Ведмедева пригода.. Лисова пригода.

Додатки: Уваги.

Т. 8. **Дитячі твори:** Абу Касимові капці. Коваль Бассім. Пригоди Дон Кіхота.

Т. 9. **Повісті:** Петрії і Довбущуки. Великий шум.

Т. 10. **Повісті:** Boa constrictor. **Борислав сміється.**

Т. 11. **Повісті:** Для домашнього огнища. Лель і Полель.

Т. 12. **Повість** — Перехресні стежки.

Т. 13. **Повісті:** Основи суспільности. Захар Беркут.

Т. 14. **Поеми:** Панські жарти. Смерть Каїна. Цар і аскет. Індійські легенди. Істар. Санті і Табубу. Бідний Генріх. Поема про білу сорочку. Похорон. Мойсей. **Додатки:** До „Панські жарти". До „Цар і аскет". До „Мойсей". Уваги.

Т. 15. **Поезії:** З вершин і низин. **De profundis:** Гімн. Веснянки. Осінні думи. Скорбні пісні. Нічні думи. Думи пролетаря. Excelsior. **Профілі і маски:** Поезія. Поет. Україна. Картка любови. Знайомим і незнайомим. Оси. Наші чесноти. **Сонети:** Вольні сонети. Тюремні сонети. Галицькі образки. Жидівські мелодії. Українська студентська мандрівка. З літ моєї молодости. Великі роковини. П'яниця (поема). (Разом 242 поезії).
Додатки: Уваги.

Т. 16. **Поезії:** Зб. **Мій Ізмарагд:** Цикли: Поклони. Паренетікон. Притчі. Легенди. По селах. До Бразилії. Зб. **Semper tiro:** Цикли: Semper tiro. Лісова ідилія (поема). Наші співомовки. На старі теми. Із книги Кааф. Страшний суд. Зб. **Із днів журби:** Із днів журби. Спомини. В плен-ері. Зб. **Зів'яле листя:** Цикли: Перший жмуток. Другий жмуток. Третій жмуток. (разом 202 поезії). Іван Вишенський (поема). На святоюрській горі (поема).

Т. 17. **Драматичні твори:** Кам'яна душа. Сон кн. Святослава. Учитель. Украдене щастя. Майстер Чирняк. Будка ч. 27. Рябина.

Т. 18. Перекладна лірика.

Т. 19. Перекладні драматичні твори.

Т. 20. Перекладна проза.

Інші видання Видавничого Товариства „Книгоспілка" в Нью-Йорку. 68 East 7th St., New York 3, N. Y.

М. Гоголь. Твори. Українська тематика в українському перекладі за стилістичною редакцією Зерова і Ніковського. Вступна стаття В. Дорошенка.
Томи I-II в одній книзі. 545 сторінок. Формат 5 x 7 інчів. Тверда оправа — імітація шкіри. Видання ілюстроване. Ціна $ 3.75.

М. Коцюбинський. Твори. Томи 1-й і 2-й. Видання вперше ілюстроване. Ілюстрації І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра, Г. Пустовійта та П. П. Холодного.
Том 1-й — 509 сторінок, том 2-й — 486 сторінок. Формат 5 x 7 ¾ інч. Гарно оформлена тверда оправа — імітація шкіри. Ціна за два томи — $ 9.00.

М. Грушевський. Десятитомова Історія України-Руси (в 11 великих книжках — загалом близько 7500 сторінок). Формат 6 x 9 ¼ інчів. Гарна тверда оправа (імітація шкіри) зі золотим тисненням. Ціна за повний комплект (10 томів — 11 книжок) — $ 82.50.
Вже вийшли з друку 1, 2, 3, 4, 5, 6 і 7-й томи.

Г. Голоскевич. Правописний словник, за правописом, що в 1929 році затверджений Всеукраїнською Академією Наук у Києві та Науковим Товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові. На еміграції також схвалений Українською Вільною Академією Наук і Науковим Товариством ім. Шевченка.
Словник містить близько 40.000 слів.

Тверда оправа — імітація шкіри, золоте тиснення. Ціна $ 4.00.

М. Подвезько. Українсько-англійський словник. Близько 60.000 слів. Тверда полотняна оправа, золоте тиснення. Ціна $ 5.00.

Українська кольорова абетка для дітей. Малюнки та оформлення П. П. Холодного. Ціна $ 0.60.

Видавниче Товариство „Книгоспілка" у Нью-Йорку має на продаж довільну кількість книжок з видань інших видавництв. Серед них:

М. Подвезько. Англо-український словник. Близько 50.000 слів. Ціна $ 4.00, а з абетковими показниками $ 5.00.

Леся Українка. Збірка творів у 12 томах. Видання гарно оформлене в твердій полотняній оправі. Золоте тиснення. Ціна за комплект (12 томів) $ 24.00.

Т. Г. Шевченко. Кобзар. Портативне ілюстроване видання. Гарна, золотом тиснена, тверда полотняна оправа. Ціна $ 2.00.

Також книжки для дітей шкільного віку:

Склянка. Нова початкова читанка для рідної школи $ 1.40

Лотоцький. Княжа слава. Історичні оповідання $ 1.00

Р. Завадович. Сойка-штукарка та інші оповідання з природи для дітей і молоді. Видання ілюстроване. $ 1.00

Р. Завадович. Медовий телесик. Ілюстрована віршована казка для малих дітей. $ 0.40

Р. Кіплінґ. От так казки! Переказ Ю. Сірого, з ілюстраціями. $ 0.75

Ю. Сірий Світова мандрівка краплини води. Науково-популярне оповідання для дітей. $ 0.40

Ю. Сірий. Про горобця славного молодця. Цікаве, ілюстроване оповідання для дітей. $ 0.40

М. Юркевич. Зима. Збірник для дошкілля та для дітей молодших кляс школи. $ 0.50

О. Цегельська. Петрусева повість. Ілюстроване, захоплююче оповідання для дітей $ 0.25

Б. Грінченко. Олеся. Ілюстроване історичне оповідання для дітей. $ 0.25

ТАКОЖ: видання Української Вільної Академії Наук, видання Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка та видання інших українських видавництв у вільному світі.

KNYHO-SPILKA Publishing Co.
68 East 7th Street, N. Y. 3, N. Y.

RK

ТВКС